

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

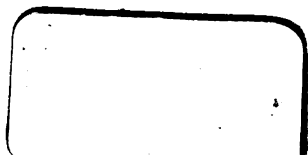
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Sample 4.616
18-20

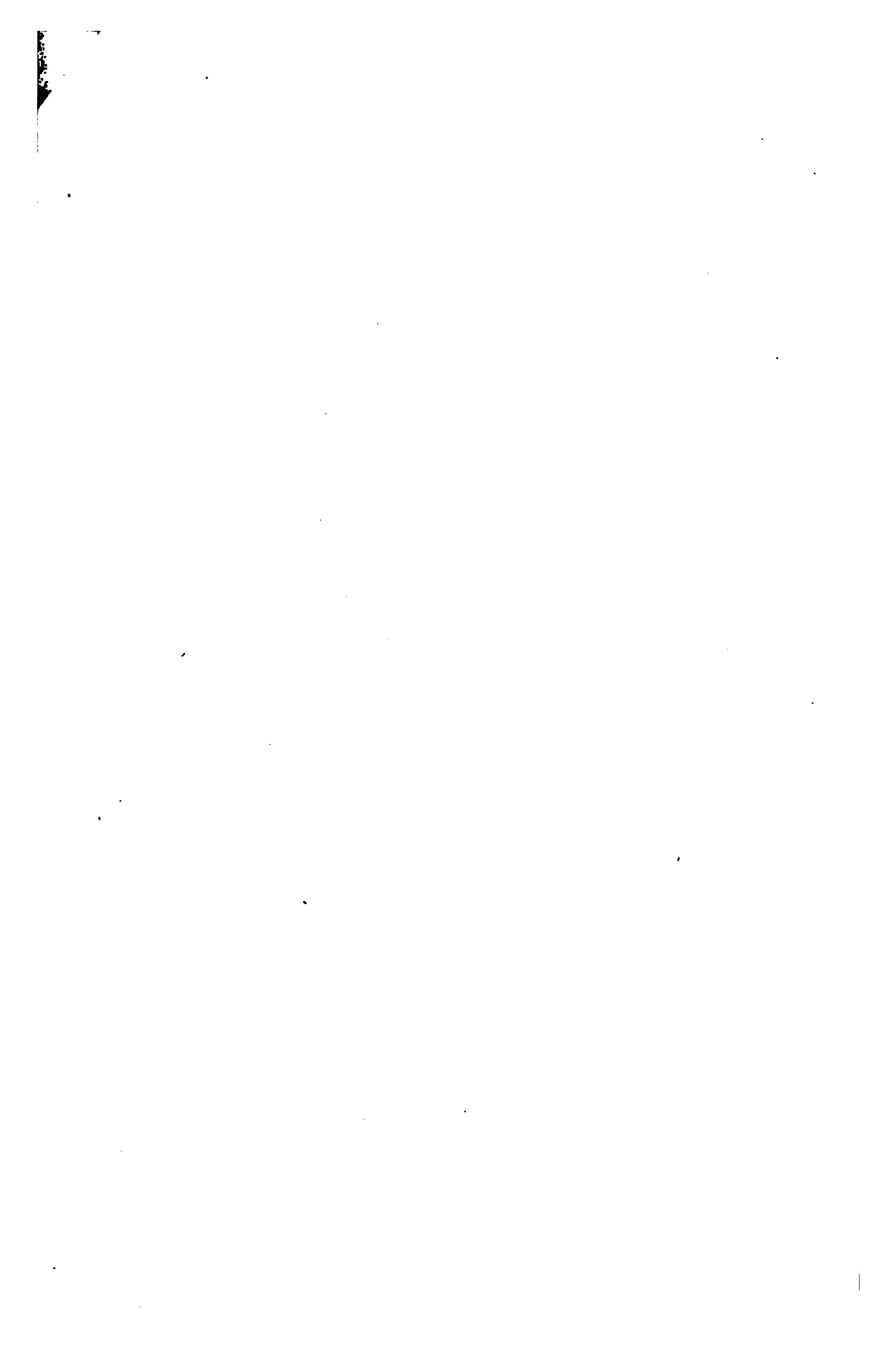

████████████████████

PATANJALI'S
VYÂKARAᅇA-MAHÂBHÂSHYA.
VOLUME I.

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
VYÂKARANA—MAHÂBHÂSHYA
OF
PATANJALI.

EDITED

BY

F. KIELHORN, PH. D.,

PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

VOLUME I.

[Registered under Act XXV. of 1867.]

B O M B A Y:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1880.

(All rights reserved.)

100. 100. 70.

BOMBAY : PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

TO
PROFESSOR ALBRECHT WEBER,
A TOKEN
OF SINCERE RESPECT
AND
GRATITUDE.

PREFACE.

IN preparing the present edition of the Vyākaraṇa-mahābhāshya I have hitherto used the following manuscripts :—

- G. Patanjali's Mahābhāshya, a MS. dated Saṃvat 1751, as reproduced by photo-lithography, under the supervision of Professor T. H. Goldstücker; London: India Museum, 1874.
- D. A MS. belonging to the Deccan College, undated, but apparently written from 100 to 150 years ago. It is incomplete, and portions of it, which have been pointed out in the Various Readings, are very carelessly written.
- C. A MS. belonging to the Asiatic Society of Calcutta, collated as far as page 238 of this edition. The portion which I have been able to use bears no date, but the greater part of it was probably written about 80 years ago.
- E. A MS. belonging to the Elphinstone College, written about 100 years ago. The leaves 103—156 of the 1st Adhyāya (pages 121, 10—204, 19) are missing.
- g. Patanjali's Mahābhāshya with Kaiyaṭa's Bhāshyapradīpa, an undated MS., as reproduced by photo-lithography under the supervision of Professor T. H. Goldstücker; London: India Museum, 1874.
- B. A MS. belonging to Dr. Bühler, dated Saṃvat 1844.

In addition to these MSS., which are all written in the Devanāgarī character, I have also had the use of a modern Devanāgarī MS. of the Deccan College, and, while carrying my edition through the press, I have been able to compare with the MSS. above mentioned a S'ārada MS. of the Mahābhāshya brought by Dr. Bühler from Kas'mīr. With the exception of the first leaf, which is miss-

ing, this MS. (marked K) contains the text of the first two Adhyâyas complete, but a few leaves are much injured, and the writer has frequently left empty spaces, where the original from which he was copying was probably either damaged or illegible.

Generally speaking, the text of the Mahâbhâshya is the same in all the above MSS., and the differences of reading which occur are not such as to prove the existence of two or more recensions of the work. Though numerous, they rarely affect the meaning of a passage, and they are in the majority of cases accounted for by the carelessness of individual copyists, or the desire of a student to improve on the text which he was studying. There is a marked agreement between the MSS. G and D on the one hand, and between g and B on the other, and C leans more towards the first group, while the readings of E oftener accord with those of the second. The Kas'mîr MS. generally agrees with g B, but it contains also a few valuable readings which are not found in any of the other MSS.

In settling my text, I have been guided chiefly by the MS. G, which is the best of all the MSS. of the Mahâbhâshya that have come under my notice, and I have indicated in the Various Readings all passages where I have departed from it. Of the other MSS. I have generally considered it sufficient to give only the more important readings, but I have throughout noted down anything which appeared to have reference to the text or the constitution of the Vârttikas, and I have also given all various readings in the examples adduced by Patanjali.

In separating the text of the Vârttikas from the bulk of Patanjali's commentary, I have strictly adhered to the principles laid down in my essay on Kâtyâyana and Patanjali. I cannot hope that my attempt to reconstruct the work of Kâtyâyana has in every particular been successful, and the list of corrections at the end of this volume will show that further consideration has made me change my views in one or two instances. Other cases which as yet appear doubtful I intend to discuss when the whole text of the Mahâbhâshya has been printed, and I hope then also to treat the question of the annotated Kârikâs regarding which I

cannot bring myself to accept the views expressed by Professor Goldstücker in his 'Pāṇini.'

Where a rule of Pāṇini's is actually quoted by Patanjali, I have given the reference in the text ; where a rule is only alluded to, and where one or more rules are necessary for the formation of a particular form or for the understanding of a passage, the references have been given at the foot of the page. References to the Vārttikas and to Patanjali's commentary are distinguished by an asterisk. In giving all these references I have followed Kaiyaṭa's *Bhāshyapradīpa* and Nāgojībhāṭṭa's *Bhāshyapradīpoddyota* wherever they render any assistance ; in other cases I have had recourse to Jinendrabuddhi's *Kāś'ikāvivarāṇaṇaṇchikā*, Bhaṭṭojīdīkshita's *S'abdakaustubha*, and other grammatical works, or have, though rarely, followed my own judgment. I regret that I have not been able to secure in India a copy of Bhartṛihari's commentary on the Mahābhāshya, and also that I could study Haradatta's *Padamanjarī* only after the completion of the text of this volume.

The figures for Pāṇini's rules given in the text and in the foot-notes refer to Böhtlingk's edition. It will be apparent even from the present volume of the Mahābhāshya that the text of Pāṇini's grammar has not been handed down to us altogether in its original shape ; at the same time the alterations which it has undergone do not appear to be great, and it seems safest and most convenient to follow the current text until the whole of the Mahābhāshya has been published and thoroughly examined.

In applying the rules of Sandhi to technical terms I have, I fear, not always been consistent, and especially is this the case as regards the doubling of final इ, ए, and न्, before a vowel. Sanskrit scholars are aware that Prof. Goldstücker ('Pāṇini' pag. 54, note 53) wished to extend the operation of this rule of euphony to technical terms under all circumstances, and that Prof. Müller (Preface to *R̥gveda* IV, pag. lxxiii) proposed the adoption of a middle course. But when we find that Haradatta in his *Padamanjarī* distinctly tells us that in terms like सनाद्यन्ताः, and in rules like इको यणचि, न् and ए are *not* doubled, that Hemachandra makes the same remark with regard to the term उणादि, and that moreover in

grammatical Kârikâs the final nasal remains single not only in compounds like उणादि (see Mahâbhâshya on P. III, 3, 1) but also in simple terms like सन् (ibid. on P. III, 1, 7, and V, 2, 94), we may well venture to omit the doubling uniformly everywhere, and this is the course I intend to adopt in future.

Notwithstanding all the labour which this work has cost me, I am aware that it is not free from defects, and all I can hope is that I may be considered to have somewhat smoothed the way for others, and to have made some advance towards a right understanding of the Mahâbhâshya.

In conclusion, I have to thank Mr. Chatfield, the Director of Public Instruction in this Presidency, for the readiness with which he has undertaken the publication of this work for Government.

F. KIELHORN.

Deccan College, March, 1880.

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्यथं शब्दो अधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदि-
तव्यम् ॥ केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् ।
गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शं नो देवी-
रभिष्टये । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अन्न आयाहि वीतय इति ॥

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तत्साङ्ख्यलङ्कूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स
शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् ॥ यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितं स शब्दः ।
नेत्याह । क्रिया नाम सा ॥ यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कृष्णः कपिलः कपोत इति स
शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः ॥ यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामा-
न्वभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा ॥ कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन
साङ्ख्यलङ्कूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः । अथवा प्रतीतपदा-
र्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दं कुरु । मा शब्दं कार्षीः ।
शब्दकार्ययं माणवक इति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद्ध्वनिः शब्दः ॥

कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम् ॥
रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयि-
ष्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः ।
ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तास्त्रावैयाकरणः शक्नोति य-
थायथं विपरिणमयितुम् । तस्माद्ध्येयं व्याकरणम् ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेय इति । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणं प्रधाने
च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं
शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ॥
असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमन-
द्वाहीमालभेतेति । तस्यां संदेहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि

पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतो ऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बह्व्रीहिः* । अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषा इति ॥

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । हृदेवो असि वरुणेति ॥

ते ऽसुराः । ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्य-
ध्येयं व्याकरणम् ॥ ते ऽसुराः ॥

दुष्टः शब्दः ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वचो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधादिति ॥

दुष्टाञ्शब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ दुष्टः शब्दः ॥

यदधीतम् ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्धते ।

अनभाविब शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यदधीतम् ॥

यस्तु प्रयुङ्क्ते ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्वच्यवहारकाले ।

सो ऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥

कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसो ऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽप-
भ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽप-
भ्रंशाः । अथ यो ऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सो ऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सो ऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः । कः । अवा-
ग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित् । विज्ञानं तस्य शरणम् ॥ क पुनरिदं पठितम् ।

भाजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि प्रमा-
णमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति ।

यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेदिति ॥

प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते ॥

अविद्वांसः ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नासौ ये न ध्रुतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ अविद्वांसः ॥

विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न
चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति ॥

यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशो ऋशो वाचं विदधाति स
आर्त्विजीनः । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् ॥

चत्वारि ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति ॥

चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य
पादाख्यः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च ।
सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिर-
सीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रौतिः शब्दकर्मा ।
महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ।
तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ॥

अपर आह ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति ।
गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति । न चेष्टन्ते । न निमिषन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थमित्यर्थः ॥ चत्वारि ॥

उत त्वः ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसन्ने जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसन्ने । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादात्मानमित्यध्वेयं व्याकरणम् ॥ उत त्वः ॥

सक्तुमिव ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुः सचतेर्दुर्धवो भवति । कसतेर्वा विपरीतादिकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते । क । य एष दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्धिषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति ॥ सक्तुमिव ॥

सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्वेयं व्याकरणम् ॥ सारस्वतीम् ॥

दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्भोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति अक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

सुदेवो असि ।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्थं सुषिरामिव ॥

सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तवो

ञुक्षरन्ति काकुदम् । काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा सास्मिञ्चयत इति काकुदम् ।
सूर्यं छुषिरामिव । तथाया शोभनामूर्मिं छुषिरामभिरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव
सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति । तेनासि सत्यदेवः । सत्यदेवाः स्या-
मेत्वध्येयं व्याकरणम् ॥ सुदेवो असि ॥

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि
किञ्चित् । ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीञ्शब्दान्पठन्ति ॥ पुराकल्प एत-
दासीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्र स्थानकरण-
नादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य
स्वरिता वक्तारो भवन्ति ।

वेदाज्ञो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः ।

अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्यो ऽध्येतृभ्य आचार्य इदं
शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति ॥

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं
कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश
आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तथाया । भक्ष्यनियमे-
नाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्ये
ऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तथाया । अभक्ष्यो ग्राम्यकुङ्कुटो
ऽभक्ष्यो ग्राम्यशकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि यदि
तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिञ्चुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयो ऽपशब्दा इति ।
अथापशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति ॥ किं
पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः । लघीयाञ्शब्दोपदेशो गरीयानपशब्दोप-
देशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तथाया । गौरित्यस्य शब्दस्य गावी-
गोणीगोतागोपोतलिकादयो ऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति ॥

अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः ।
गौरभः पुरुषो हस्ती शकुनिर्भृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह ।
अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय
दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृह-
स्पतिश्च प्रवक्त्रेन्द्राध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम । किं
पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता

भवत्यागमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चागमकालेनैवायुः पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ॥ कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् । उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः । सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तथाया । कर्मण्यण् [३. २. १] । तस्य विशेषेणापवादः । तथाया । आतोऽनुपसर्गे कः [३. २. ३] ॥

किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते । उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् [१. २. ५८] इत्युच्यते । इव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणाम् [१. २. ६४] इत्येकशेष आरभ्यते ॥

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयो यद्येव नित्योऽपि कार्य उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ॥ कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ।

सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे

सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यस्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तथाया । सिद्धा यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तथाया । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिबन्धिभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव ॥ अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तथायाभक्तो वायुभक्त इत्यप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति ॥ अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र इष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तथाया । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति ॥ अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ किं पुनरनेन वर्णने किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तो यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो

महतः शास्त्रीषस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शाखाणि प्रयन्ते
 वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ।
 अयं खल्वपि नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्हि ।
 आभीक्ष्ण्ये ऽपि वर्तते । तथाया । नित्यग्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । यावताभी-
 क्ष्ण्ये ऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्याद्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण-
 मिति । पर्ययति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्यामि
 चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः ॥
 अथ कं पुनः पदार्थं मत्त्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । आकृ-
 तिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् ॥ अथ द्रव्ये पदार्थं कथं
 विग्रहः कर्तव्यः । सिद्धे शब्दे ऽर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः ॥
 अथवा द्रव्य एव पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः सिद्धे शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । द्रव्यं
 हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । मृत्कयाचिदाकृत्या
 युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृष्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृष्य
 कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डा-
 कृतिमुपमृष्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृष्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृ-
 तिमुपमृष्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः
 खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव ।
 आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते ॥ आकृतावपि पदार्थ एष विग्रहो न्याय्यः सिद्धे
 शब्दे ऽर्थे संबन्धे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याकृतिः ।
 कथम् । न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ॥
 अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध-
 व्यययोगि यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्त-
 त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ॥ अथवा किं न एतेनेदं
 नित्यमिदमनित्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्त्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे ऽर्थे
 संबन्धे चेति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दो ऽर्थः संबन्धेति । लोकतः । यल्लोके ऽर्थमर्थमुपा-
 दाय शब्दान्प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ
 नावत्तेषां यत्नः क्रियते । तथाया । घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह कुं
 घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह

कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ॥ यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ।

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो

लोकतो ऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ १ ॥

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेषु भिन्नं प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एव तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥ लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो ऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतीघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्रमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियत इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियत इयं गम्येयमगम्येति ॥ वेदे खल्वपि पयोन्नतो ब्राह्मणो यवागून्नतो राजन्य आमिक्षान्नतो वैश्य इत्युच्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम पशुनुबन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन किञ्चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथासौ कपालान्यधिभित्त्याभिमन्त्रयते भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमभिर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति । तत्र नियमः क्रियत एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थो ऽभिधेयो नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊष तेर चक्र पेचेति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्धि भवाञ्शब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः । इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथाप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ॥ नैतद्विप्र-

ध्येषु ॥ ये चाप्येते भवतो ऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते ।
 क । वेदे । यद्गो रेवती रेवत्यं तदूष । यन्मे नरः भृत्यं ब्रह्म चक्र । यत्रा नश्चक्रा
 जरसं तनूनामिति ॥

किं पुनः शब्दस्य ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः ।

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः ॥ ६ ॥

ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ
 जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति
 भूयांसो ऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तथाया ।
 गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयो ऽपभ्रंशाः ॥

आचारे नियमः ॥ ७ ॥

आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते । ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराव-
 भूवुरिति ॥ अस्तु तर्हि प्रयोगे ।

प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ ८ ॥

यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरो
 यदि सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यं तु
 भवति । फलवता च नाम यत्नेन भवितव्यं न च प्रयत्नः फलाद्यतिरेष्यः । ननु
 च ये कृतयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते त एव साधीयो ऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते ।
 व्यतिरेको ऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः ।
 तत्र फलव्यतिरेको ऽपि स्यात् ॥ एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव ।
 किं तर्हि ।

शास्त्रपूर्वके प्रयोगे ऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥ ९ ॥

शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सो ऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा
 अप्येवमभिवदन्ति । यो ऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद । यो ऽग्निं नाचिकेतं
 चिनुते य उ चैनमेवं वेद ॥ अपर आह । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा
 नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सो ऽभ्युदयेन
 युज्यत इति ॥ अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति । ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति

चेत्तथाधर्म इति । नैष दोषः । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने ऽधर्मम् । यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । तद्यथा । द्विक्रितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय ॥ अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने । यो ऽपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति । तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतो ऽर्थादापन्नं भवत्यपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति ॥ अथवा कूपखानकवदेतद्भविष्यति । तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सो ऽप्यु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवत्येवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति ॥ यदप्युच्यत आचारे निवम इति याज्ञे कर्मणि स नियमः । एवं हि भ्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नामर्षयो षभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्रभवन्तो यद्दानस्तद्दान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते । तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः ॥

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् ।

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्नः ॥ १० ॥

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं हि तदन्यत्स्व-
चाव्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् ॥

शब्दाप्रतिपत्तिः ॥ ११ ॥

शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । न हि सूत्र-
त एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि । व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं
व्याख्यानं भवति । न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति । किं
तर्हि । उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति ॥
एवं तर्हि शब्दः ।

शब्दे ल्युडर्थः ॥ १२ ॥

यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियते ज्ञेनेति व्याकरणम् । न हि
शब्देन किञ्चिव्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण ॥

भवे

भवे च तद्धितो नोपपद्यते* । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । न हि शब्दे भवो योगः । क तर्हि । सूत्रे ॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिताः ॥ १३ ॥

प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते† । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवे अपि तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण वृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं वृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥ अयं तावददोषो यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इति । तद्यथा । प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति ॥ अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति ॥ अयं तर्हि दोषो भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि

लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ १४ ॥

लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्षणं लक्ष्यं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ज्वयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्रः नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ज्वयवे अपि वर्तते ॥ अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति परिहृतमेतत्तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव यो ह्यसूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ।

वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ १५ ॥

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः ॥ किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्ति-प्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ १६ ॥

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । अनुबन्धानासङ्ख्यामीति । न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्कुम् ॥ स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवा-यार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान्वर्णान्भोत्स्य इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञानुम् ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः
॥ १७ ॥

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः । एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते ॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्व-मवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथेवर्णाकृतिः ।

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृता-दयः । संवृतः कलो ध्मात् एणीकृतो ऽम्बूकृतो ऽर्धको मस्तो निरस्तः प्रगीत उ-पगीतः खिण्णो रोमश्च इति ॥ अपर आह ।

मस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति ॥

अतो ऽन्ये व्यञ्जनदोषाः । नैष दोषः । गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृ-

त्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनम् । किम् । समुदायानां साधु-
 त्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रस्थापत्तिं
 वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या । लिङ्गार्था तु प्रस्थापत्तिः । लिङ्गार्था सा तर्हि भवि-
 ष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ऽथवैतर्ह्यनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्सं-
 ज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदमुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करि-
 ष्यते । सिध्यत्येवमपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमाकृत्यु-
 पदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिहृतमेतद्गर्गादिविदादिपा-
 ठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । ननु चान्यद्गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम् ।
 किम् । समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव
 विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह ।
 कथम् । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तथाया ।

आज्ञाश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति ।

तथा वाक्यान्वयपि द्विष्टानि भवन्ति । श्रेतो धावति । अलम्बुसानां यातेति ॥
 अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । क्लेमे संवृतादयः भूयेरन्निति । आगमेषु । आगमाः
 भुद्धाः पठन्ते । विकारेषु तर्हि । विकाराः शुद्धाः पठन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्र-
 त्ययाः शुद्धाः पठन्ते । धातुषु तर्हि । धातवो ऽपि भुद्धाः पठन्ते । प्रातिपदिकेषु
 तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि भुद्धानि पठन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि ।
 एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्तव्यः । शशः । षष इति मा भूत् ।
 पलाशः । पलाष इति मा भूत् । मञ्चकः । मञ्जक इति मा भूत् ॥

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।

उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अ इ उण् ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥ १ ॥

अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात् । विवारभेदात् । किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि । यथैव ह्ययं विवारभिन्न एव कालभिन्नो ऽपि । सत्यमेवमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् [१. १. ९.] इत्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनमास्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञका भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य ॥ किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते । यदयम् अ अ [८. ४. ६८] इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं ज्ञास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । अतिखट्टः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदे ऽकारो विवृतो ऽस्ति । कस्तर्हि । संवृतः । यो ऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥ कः पुनरत्र विशेषो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते संवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृतोपदेशश्चोद्येतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति । वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति ॥

तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः ॥ २ ॥

तस्यैतस्याक्षरसमाम्नाधिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः । ह्यन्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनम् । सवर्णग्रहणार्थः । आक्षरसमाम्नाधिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । विवारभेदादेव ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नाधिकेन धात्वादिस्यस्य ग्रहणमिति यदयमकः सवर्णे दीर्घः [६. १. १०१] इति प्रत्याहारे ऽको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नाधिकोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यस्याक्षरसमा-

साथिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥ क एष यत्नश्चोद्यते । विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्नो यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते । तद्गुरु भवति । तस्माद्भक्तव्यं धात्वादिस्यश्च विवृत इति ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति । वृक्षाभ्यां* देवदत्तार† इति । नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः । कौ तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा षणम् ।

संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । अनुस्वारो यथा षणम् । तद्यथा । सथ्यन्ता सवत्सरो यल्लोकं तल्लोकमिति । अनुस्वारः स्थानी षणमनुनासिकं प्रकल्पयति‡ ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भवति सन्ति हि षणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः । कौ तर्हि । विवृतौ । यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानी प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतो न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थाने ऽन्तरतमः [१.१.५०] इत्यत्र स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यादिति ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् ॥ ४ ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्चौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१४८] । किं कारणम् । अनण्त्वात् । न ह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तौ । के तर्हि । ये ऽक्षरसमासाय उपदिश्यन्ते ॥

एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ ५ ॥

एको ऽयमकारो यथाक्षरसमासाय यथानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्यः ॥

अनुबन्धसंकरस्तु ॥ ६ ॥

अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतो ऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति के ऽपि णित्कृतं प्राप्नोति ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भविष्यति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणे-
त्येकाज्जलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति* । इह च घटेन तरति घटिक इति व्यज्जलक्षणस्य
प्राप्नोति† ॥

द्रव्यवञ्चोपचाराः ॥ ८ ॥

द्रव्यवञ्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं
करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् ॥

विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ ९ ॥

यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति
तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकारोऽस्तीति । यदि हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ।
एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत्स्यात् ।
न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् । आयम्य
हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात् । कयोः । आद्यन्तयोः ॥ एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्ग-
करणात्सिद्धम् । यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतो ऽण् [४.१.
८३] शिवादिभ्यो ऽण् [११२] इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकारोऽस्तीति । यदि
हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥ अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गक-
रणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रकृत्यर्थमेतत्स्यादिति । नैष दोषः । लोकत
एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कश्चिद्देवदत्तमाह । इह मुण्डो भव । इह जटी भव ।
इह शिखी भवेति । यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो
यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते ॥ यदप्युच्यत एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानु-
पपत्तिरिति ।

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात् ॥ १० ॥

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकात्त्वं भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश
सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति ।
एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकात्त्वं भविष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् । इह तु
खलु किरिणा गिरिणेत्येकाज्जलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धम् ।
कथम् । लोकतः । तद्यथा । लोक ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो

दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः । एवमिहाप्यनेकाच्चर्त्वं भविष्यति ॥
यदप्युच्यते द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्मानेको युगपत्कु-
र्याद्यत्तु खलु संभवि कार्यमनेको अपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं
स्पर्शनं वा । संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेको अपि तद्युगपत्करिष्यति ॥

आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् ॥ ११ ॥

आन्यभाव्यं त्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्द-
व्यवायाच्च । कालव्यवायात् । दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । न चैकस्या-
त्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य ॥

युगपच्च देशपृथक्कदर्शनात् ॥ १२ ॥

युगपच्च देशपृथक्कदर्शनान्मन्यामह आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपदेश-
पृथक्केषूपलभ्यते । अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुभे च भवति
मथुरायां च ॥ यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः । तद्यथा । शकुनय आशुगा-
मित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र
दृश्यते । नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु
कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र
दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् ॥ यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यव-
त्स्युः । तद्यथा । एक आदित्यो ज्ञेकाधिकरणस्थो युगपदेशपृथक्केषूपलभ्यते । विषम
उपन्यासः । नैको द्रष्टादित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदेशपृथक्केषूपलभते ङ्कारं
पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते । किं कारणम् । श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्माद्यः
प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्द एकं च पुनराकाशम् । आकाशदेशा
अपि बहवः । यावता बहवस्तस्मादान्यभाव्यमकारस्य ॥

आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥

तद्वच्च तपरकरणम् ॥ १४ ॥

एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते । आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सव-
र्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णे ऽग्र-
हणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति* ॥

हल्ग्रहणेषु च ॥ १५ ॥

किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो झलि [८.२.२६] । अवात्ताम् ।
अवात्तम् । अवात्त । यत्रैतन्नास्त्यणसवर्णान्गृह्णातीति ॥

रूपसामान्याद्वा ॥ १६ ॥

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छादयामो ये मथुरा-
याम् । तानेव शालीन्मुञ्जमहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां
गृहीतम् । अन्यस्मिन्धान्यस्मिन्ध रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूप-
सामान्यात्सिद्धम् ॥

ऋ लृक् ॥ २ ॥

अथ लकारोपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण लकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्ये-
षामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्येत । यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्त्यु-
कारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अस्य
हृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयो यथापि प्रयोगविषयः सोऽपि कूपिस्थस्य
कूपेथ लत्वमसिद्धम्* । तस्यासिद्धत्वादृकारस्थैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थं लका-
रोपदेशेन ॥ अत उत्तरं पठति ।

लकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणश्रुत्याद्यर्थः ॥ १ ॥

लकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः श्रुत्याद्यर्थश्च ।
यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद्भूतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः ।
दधृतकाय देहि । मध्वृतकाय देहि । उदङ्भूतको ङमत् । प्रत्यङ्भूतको ङमत् ।
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च-
तुर्याः ॥ अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कथाचिद्भाषण्या ऋतक इति प्रयोक्त-
व्यं लतक इति प्रयुक्तम् । तस्यानुकरणं ब्राह्मण्युतक इत्याह । कुमार्युतक इत्या-
हेति ॥ श्रुत्याद्यर्थश्च लकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः श्रुत्यादयः । श्रुतिद्विर्वचन-
स्वरिताः । कू३प्रशिखा । कूमः‡ । प्रकूमः§ । श्रुत्यादिषु कार्येषु कूपेर्लत्वं सिद्धं

* ८.२. १८.

† ८.२. ८६.

‡ ८.४. ४०.

§ ६.२. ४९; ६.२. १५८; ८.४.६६.

तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद्भूकारोपदेशः क्रियते ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु ॥ २ ॥

न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते । ऋतक एवासौ न लतक इति ॥ अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितो ऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु । ऋतक एवासौ न लतकः ॥ अयं तर्हि यदृच्छाशब्दो ऽपरिहार्यः । लफिडः लफिडुः । एषो ऽप्युफिडः ऋफिडुश्च । कथम् । अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते फिडफिडुवौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ॥ अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः । सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितो ऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तथाया । देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति न गाव्यादीन् । नैष दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥

अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ३ ॥

अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति । अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्द्द्याञ्च यजेत चाधीयीत च सो ऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदे ऽपि । य एवं विश्वसृजः सन्नाण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्स्तद्वत्सन्नाण्यध्यासीत सो ऽप्यभ्युदयेन युज्यते ॥ अशिष्टाप्रतिषिद्धम् । य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन्हिक्केश्च हसेश्च कण्डूयेश्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय ॥ यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन्ब्राह्मणं हन्त्यात्सुरां वा पिबेत्सो ऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्त्युभौ तौ हतः । यश्च पिबति यश्चानुपिबत्युभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्त्येवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्यात्पयो वा पिबेन्न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्दभाक्स्यात् । अयं त्वन्यो ऽपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपदार्थकः

शब्दो ऽपशब्दो भवति । अवहयं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दो ऽपशब्दो भवतीत्यपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषो ऽपशब्दः ॥ अयं खल्वपि भूयो ऽनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साध्वृकारमधीते । मध्वृकारमधीत इति । क्स्थस्य पुनरेतदनुकरणम् । कूपिस्थस्य । यदि कूपिस्थस्य कूपेथ लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वाद्कार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः कूपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवहयं वक्तव्यं प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः पचन्स्वित्याह । तिङुतिङः [८.१.२८] इति निघातो यथा स्यात् । अमी इत्याह । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् [१.१.११] इति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते ऽपशब्द एवासौ भवति कुमार्यृतक इत्याह ब्राह्मण्यृतक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पुत्यादयः ॥ ४ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति पुत्यादयो ऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः क च [४.२.१४०] राजकीयम् अल्लोपो ज्ञः [६.४.१३४] इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत्षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्यामि । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते कू३प्रशिख इति पुतो न प्राप्नोति । न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारो ऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो लः [८.२.१८] इति । अथवा पुनरस्त्वविशेषेण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् अल्लोपो ज्ञ इति लोपः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्येत्येतत् । आदीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति* । तत्प्रकृतमुत्तरवानुवर्तिष्यते । अल्लोपो ज्ञो नकारान्तस्येति ॥ इह तर्हि कू३प्रशिख इत्यनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति† ।

रवत्प्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोररवत् इति वक्ष्यामि । यद्यरवत् इत्युच्यते होतृ ऋकार होतृ३कार अत्र न प्राप्नोति । गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि ॥ स एष सत्रभेदेन लकारोपदेशः पुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बालद्वानुकृष्यते ॥

ए ओङ् ॥ ३ ॥ ऐ औच् ॥ ४ ॥

इदं विचार्यते । इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् । एत् ओत्ङ् ।
ऐत् औत्च् इति । अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ।

संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् ॥ १ ॥

संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम् ॥

पुत्यादिष्वज्विधिः ॥ २ ॥

पुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति । गोऽत्रात नौऽत्रात इत्यत्रानचि च [८. ४.
४७] इत्यच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ्ङैऽति-
कायन उदङ्ङैऽपगव इत्यचि [८. ३. ३२] इति उमुण् प्राप्नोति ॥

पुतसंज्ञा च ॥ ३ ॥

पुतसंज्ञा च न सिध्यति । ऐऽतिकायन । औऽपगव । ऊकालो जङ्गस्वदीर्घपुतः
[१. २. २७] इति पुतसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ सन्तु तर्ह्यतपराणि ।

अतपर एच इग्प्रस्वादेशे ॥ ४ ॥

यद्यतपराण्येच इग्प्रस्वादेशे [१. १. ४८] इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु च यस्यापि
तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम् । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णो-
वर्णयोस्तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा कदाचि-
दवर्ण भूदिति । प्रत्याख्यायत एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यायनपक्ष
इदमपि प्रत्याख्यायते । सिद्धमेडः सस्थानत्वादिति । ननु चैडः सस्थानतरावर्ध
एकारो ऽर्ध ओकारश्च । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् ।
ननु च भोश्चन्दोगानां सात्यमुधिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते ।
स्रजाते ए अश्वस्रनृते । अध्वर्यो ओ अद्रिभिः स्रतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए
अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्ध एकारो ऽर्ध
ओकारो वास्ति ॥

एकादेशे दीर्घग्रहणम् ॥ ५ ॥

एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आहुणो [६. १. ८७] दीर्घः । वृद्धिरेचि [८८]

दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
 आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा
 खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा
 ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः ॥ तत्तर्हि दीर्घग्रहणं
 कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्ण एको भवति ।
 ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति* । इहापि
 तर्हि प्राप्नोति । पशुम् विद्धम् पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्पशुमित्यभ्येक
 इतीयता सिद्धम् । सो ज्यमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति† तस्यैतत्प्रयोजनं
 यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति पूर्व इत्ये-
 वानुवर्तते‡ । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति
 यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति§ । पचन्तीत्यतो गुणे पर इती-
 यता सिद्धम् । सो ज्यमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति॥ तस्यैतत्प्रयोजनं
 यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति ॥ इह तर्हि खट्वर्यो
 मालर्य इति दीर्घवचनादकारो नानान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृही-
 तस्य भ्रवणं प्रसज्येत । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि ।
 यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ ।
 वृद्धिरादैज् [१. १. १] दीर्घः । अदेङुणो [२] दीर्घ इति ॥ तत्तर्हि दीर्घग्रहणं
 कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रच-
 तुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सो ज्यं तपरः ।
 नेत्याह । तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३. ३. ५७]
 इतीहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्त-
 र्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसदिहार्यस्तकारो
 दकारो अपि । अथ मुखसुखार्यस्तकारो दकारो अपि ॥

इदं विचार्यते । य एते वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयव-
 ग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह समुदाया अप्युपदि-
 श्यन्ते ज्वयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदाये ज्वयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहा-
 वयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति
 जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः ।

* ६.१.१०१.

† ६.१.१०७.

‡ ६.१.१०८.

§ ६.४.२.

॥ ६.१.९७, ९४.

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षराभयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्रे इन्द्रम् । वायो उदकम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

दीर्घे ह्रस्वाक्षराभयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । ग्रामणीः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति नुग्भवतीति तुक्प्राप्नोति* । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाभयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति† । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वा [६.१.७६] इति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् ॥ इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस् [७.१.९] इत्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ इह तर्हि यस्मा वाता अतो लोप आर्धधातुके [६.४.४८] इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे ऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति । परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति यदयमातो ऽनुपसर्गे कः [३.२.३] इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति‡ । यदि चाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीत्यतः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोष्ठक् [३.२.८] इत्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति ॥

एकवर्णवच्च ॥ ८ ॥

एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वाचा तरतीति व्यञ्जलक्षणघ्नमा भूदिति§ । इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ

* ६.१.७१.

† ६.१.७५.

‡ ६.४.६४.

§ ४.४.७.

[६.१.३८] इति व्यञ्जलक्षणो यन्मा भूदिति* । अत्रापि गोनौग्रहणं† श्वापकं दी-
र्घाद्व्यञ्जलक्षणो विधिर्न भवतीति ॥ अयं तु सर्वेषामेव परिहारः ।

नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येषु ॥ ९ ॥

नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाभयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा द्रव्येषु ।
सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमभावभ्याधीयते ।
विषम उपन्यासः । प्रत्युचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते ऽसंभवश्चाग्नौ वेषां च ॥
यथा तर्हि सप्तदशप्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधो ऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं
काष्ठमभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते तुल्यश्वासंभवो ऽग्नौ वेषां
च ॥ यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्री-
यते ऽव्यपवृक्तं च गावश्च सर्षपाश्च विक्रीयन्ते । तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त-
व्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यमव्यपवृक्ते कामचारः ॥ यत्र तर्हि
व्यपवर्गो ऽस्ति । क्व च व्यपवर्गो ऽस्ति । संध्यक्षरेषु ।

संध्यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥ १० ॥

यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्या-
मिवर्णोवर्णाभ्याम् ॥

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ।

अग्रहणं चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणम् ॥ ११ ॥

अग्रहणं चेन्नुद्धिधिलादेशविनामेष्वृकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मान्नुद्धिहलः
[७.४.७१] ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आनृधतुः आनृधुरिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न
दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुद्धिभवतीत्येव । यदि न क्रियत आटतुः
आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अभोतिग्रहणं‡ नियमार्थं भविष्यति । अभोतेरेवावर्णोप-
धस्य नाभ्यस्यावर्णोपधस्येति ॥ लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । कृपो रो लः
[८.२.१८] ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कूपः कूपवा-
निति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न
दोषः । ऋकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः

* ५.१. ३९.

† ५.१. ३९; ४.४.७.

‡ ७.४. ७२

लः कृपो रो ल इति । अथवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते । रभ्रुतेर्लभ्रुतिर्भव-
तीति ॥ विनाम ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे [८.४.१]
ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातृणाम् पितृणामिति । यस्य पुनर्गृ-
ह्यन्ते रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यव-
हितत्वान्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अङ्गव्यवाय* इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णै-
कदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि
रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते ।
रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति ।
ततो ऽऋकुप्वाङ्मुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षर-
समाप्ताधिकैर्व्यवाये नान्यैरिति ॥ यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युकाराच्चो णत्वमिति यदयं क्षुभ्रादिषु नूनमनशब्दं पठति† ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्धार्थमेतत्स्यात् । नार्नमनिः । यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति ।
यच्चापि नूनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्धार्थमेतत्स्यादिति । बहिरङ्गा वृद्धिर-
न्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते‡ । ऋतो नो णो भवति । ततश्चन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव ॥

पुतावैच इदुतौ§ ॥ १२ ॥

एतच्च वक्तव्यम् । यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्रुत्या तस्य सिद्धम् ॥ यस्यापि
न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । कियत एतद्व्यास एव ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः ॥ १३ ॥

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाभयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः पिप्पलः पित्त-
मिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न
गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्राकालो ऽत्र गम्यते
न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । यद्यपि तावद-
धैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यप्सवर्णान्गृह्णातीतीह तु कथं सद्यन्ता सञ्चत्सरः यङ्गो-
कम् तङ्गोकमिति यत्रैतदस्त्यप्सवर्णान्गृह्णातीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रति-
पत्तुम् ॥

* ८.४.२.

† ८.४.२९.

‡ ८.४.२६.

§ ८.२.१०६.

॥ ८.२.८६.

ह य व रट् ॥ ५ ॥

सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः । अयं हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वैव परश्च । यदि पुनः पूर्वं एवोपदिश्येत पर एव वा । कश्चात्र विशेषः ।

हकारस्य परोपदेशे ऽद्ग्रहणेषु हग्रहणम् ॥ १ ॥

हकारस्य परोपदेशे ऽद्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम् । आतो ऽटि नित्यम् [८.३.३] शब्दो ऽटि [८.४.६३] दीर्घादटि समानपादे [८.३.९] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । महौ हि सः ॥

उत्त्वे च ॥ २ ॥

उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम् । अतो रोरभुतादभुते [६.१.११३] हाशि च [११४] हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति । ब्राह्मणो हसतीति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशे किच्चक्सेद्धिधयो झल्ग्रहणानि च ॥ ३ ॥

यदि पूर्वोपदेशः किच्चं विधेयम् । क्षिहित्वा ज्ञेहित्वा । सिक्लिषिषति सिक्ले-
हिषति । रलो व्युपधाद्दलादेः [१.२.२६] इति किच्चं न प्राप्नोति ॥ क्सविधिः ।
क्सश्च विधेयः । अधुक्षत् । अलिक्षत् । शल इगुपधादनिटः क्सः [३.१.४५]
इति क्सो न प्राप्नोति ॥ इद्धिधिः । इट्च विधेयः । रुदिहि । स्वपिहि । वलादिल-
क्षण इण्ण प्राप्नोति* ॥ झल्ग्रहणानि च । किम् । अहकाराणि स्युः । तत्र को
दोषः । झलो झलि [८.२.२६] इतीह न स्यात् । अदाग्धम् अदाग्धम् ॥
तस्मात्पूर्वैवोपदेशेऽव्ययः परश्च । यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्रा-
प्युपदेशः कर्तव्यः ॥

इदं विचार्यते । अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्वं एवोपदिश्येत ह र य वडिति पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः ।

रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्बचनपरसवर्णप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्बचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिक-
स्य । स्वर्नयति प्रातर्नयतीति यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा [८.४.४५] इत्यनुना-

सिकः प्राप्नोति ॥ द्विर्वचनस्य । मद्रद्दः मद्रद्द इति यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति* ॥
परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययि [८.४.६८] इति
परसवर्णः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ।

पूर्वोपदेशो किच्चप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ ६ ॥

यदि पूर्वोपदेशः किच्चं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेवेषति । रलो व्युपधात्
[१. २. २६] इति किच्चं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विशायते रलः व्युपधादिति ।
किं तर्हि । रलः अब्युपधादिति । किमिदमब्युपधादिति । अवकारान्ताद्युपधा-
दब्युपधादिति ॥ व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः । पचेरन् ।
यजेरन् । जीवे रदानुक् जीरदानुः । वलीति लोपो† न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफो ऽप्यत्र
निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति ॥ अथवा पुनरस्तु परोप-
देशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशे ञुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति ।
अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ।
द्विर्वचने ऽपि नेमौ रहौ कार्थिणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ
द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां मातरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति नेदानीं
तौ भुञ्जाते ॥

इदं विचार्यते । इमे ज्योगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते भ्रूयन्ते च । तेषां कार्यार्थं
उपदेशः कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीवानुस्वा-
रानुनासिक्ययमाः । कथं पुनरयोगवाहाः । यद्युक्ता वहन्त्यनुपदिष्टाश्च भ्रूयन्ते ।
क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ।

अयोगवाहानामट्टु णत्वम् ॥ ६ ॥

अयोगवाहानामट्टुपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् । उरःकेण ।
उरःपेण । अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति‡ ॥

शर्षु जश्भावषत्वे ॥ ७ ॥

शर्षूपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जश्भावषत्वे । अयमुब्जिरुपध्मा-
नीयोपधः पद्यते । तस्य जश्त्वे कृत उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात् § ॥
यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पद्यत उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

* ८.४.४९.

† ६.१.९९.

‡ ८.४.२.

§ ८.४.५९.

इकारोपधे पुनर्नन्त्राः संयोगादयः [६.१.३.] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि इकारोपधः पद्यते का रूपसिद्धिः उञ्जिता उञ्जितुमिति । असिद्धे भ उद्जेः । इदमस्ति स्तोः धुना धुः [८.४.४०] इति । ततो वक्ष्यामि । भ उद्जेः । उद्जेधुना संनिपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेव सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः [७.३.६१] इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अभ्युद्गः समुद्ग इति । अकुत्वविषये तन्निपातनम् । अथवा नैत-
दुञ्जे रूपं गमेरेतद्ब्युपसर्गोऽत्रो विधीयते । अभ्युद्गतो ऽभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्ग इति ॥
षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु । धनुःषु । शर्व्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति ।
नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवाये ऽपि [८.३.५८] इति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
नुमन्थापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं सर्पीषि धनूषि । अनुस्वारे कृते शर्व्य-
वाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं
नुमो यो ञ्नुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् । पुंस्त्विति ॥ अथवाविशेषणोपदेशः
कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोऽन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः ॥ ८ ॥

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । उञ्जक । हलोऽन्तराः संयोगः [१.१.७]
इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति षुतो भवति* ॥
उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् । निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुष्पीतम् । इदुदुपधस्य
चाप्रत्ययस्य [८.३.४१] इति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेदुदुपधग्रह-
णेन विसर्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकार-
स्य यो विसर्जनीय इति । अथवोपधाग्रहणं न करिष्यत इदुञ्जां तु परं विसर्जनीयं
विशेषयिष्यामः । इदुञ्जामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति ॥ अलोऽन्त्यविधिः प्रयोजनम् † ।
वृक्षस्तरति । वृक्षस्तरति । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोऽन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भ-
वति ‡ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव
भविष्यति ॥ द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरःकः । उरःपः । अनचि च [८.४.४७]
अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति ॥ स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च
प्रयोजनम् । यथेह भवत्युरःकेण उरःपेणेत्यद्ब्यवाय ॥ इति णत्वमेवमिहापि स्थानि-
वद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः ¶ सिद्धो
भवति ॥

* ८.२. ८६. † १.१. ६५. ‡ १.१. ५२. § ८.३. ३४. ॥ ८.४.२. ¶ १.१. ५६.

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः ।

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥९॥

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो वृश्यन्ते । एति अध्येति अधीत इति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् एभिः एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उन्तिष्ठ । अ अपक्राम । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शान्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् ॥ १० ॥

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपः यूप इति । कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः ॥ ११ ॥

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्षः ऋक्षः । काण्डीरः आण्डीरः । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यत ऋक्ष इति वकारापाये सो ऽर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत आण्डीर इति ककारापाये सो ऽर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते ञर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति । एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात् । वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थगतिः । अतदर्थगतेरिति । अथवा सो ऽर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । न तदर्थगतिरतदर्थगतिः । अतदर्थगतेरिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ञ् इष्टव्यः । तथाथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्व । उष्ट्रमुखः । खरमुखमिव मुखमस्व । खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति ॥

संघातार्थवच्चाच्च ॥ १२ ॥

संघातार्थवच्चाच्च मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां संघाता अर्थवन्तो ज्वयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः ।

तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिल-
 लैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च खार्यपि समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समु-
 दाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एको ज्धो दर्शने ज्धसमर्थस्तत्समुदायश्च शतम-
 प्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदाने ज्धसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् ॥
 यदि तर्हिमि वर्णा अर्थवन्तो ज्यवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । अर्थवत्प्रातिपदिकम्
 [१.२.४६] इति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकात् [४.१.१] इति स्वाद्युत्पत्तिः
 घ्रवन्तं पदम् [१.४.१४] इति पदसंज्ञा । तत्र को दोषः । पदस्येति नलोपादीनि
 प्राप्नुवन्ति* । धनम् वनमिति ।

संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् ॥ १३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थस्तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥ १४ ॥

अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उप-
 लभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे जन्यका वर्णा इति । वर्णव्य-
 त्यये । कृतेस्तर्कः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः ॥
 अपायो लोपः । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः ॥ उपजन आगमः ।
 लविता लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः ॥ विकार आदेशः । घातयति घातकः ।
 वर्णविकारो नार्थविकारः ॥ यथैव हि वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वद-
 र्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भक्षितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे जन्यका
 वर्णा इति ॥ उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तो जन्यका इति च । किमत्र न्याय्यम् ।
 उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानामधीयानानां च
 केचिदर्थैर्युज्यन्ते उपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं
 भवितुं कश्चिद्धानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् ।
 यद्भानुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ज्यो ज्ये जन्यका इति स्वाभाविक-
 मेतत् ॥ कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टो ऽर्थवन्तो वर्णा

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्दर्शयत्ये चार्थान्तरगमनाद्दर्शानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवच्चाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः सूपः यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद्भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात्सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न कश्चित्कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा सूपे ज्ञो मन्यामहे संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयो जन्यकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येत्यूपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात् ॥ तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवच्चाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति* ॥

अ इ उण् ऋ लृक् ए ओङ् ऐ औच् ।

प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमङ्ग्रहणेषु न ।

य एते ऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्त एतेषामङ्ग्रहणेषु महर्णं कस्माच्च भवति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति मधु णकारीयतीतीको यण्णचि [६.१.७७] इति यणादेशः प्रसज्येत ॥

भाचारात् ।

किमिदमाचारादिति । भाचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः ॥

अप्रधानत्वात् ।

अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । कर्तारि । हल्लु । कुत एतत् । एषा साचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति । अचोऽक्षु हलो हल्लु ॥

लोपश्च बलवन्तरः ॥

लोपः खल्वपि तावद्भवति ॥

ऊकालोऽङ्गिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ।

अच्चां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥

अथवा योगविभागः करिष्यते । ऊकालो ऽच् । उ ऊ ऊर इत्येवंकालोऽङ्ग-

वति । ततो ह्रस्वदीर्घभ्रुतः । ह्रस्वदीर्घभ्रुतसंज्ञश्च भवत्यूकालो ऽच् । एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥ एष एवार्थः । अपर आह ।

ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावन्तावदेव योगो ऽस्तु ।

अष्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि ॥

अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्डपदेशः क्रियते । इह सद्यन्ता सञ्चत्सरः यङ्गोक्तम् तङ्गोक्तमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारस्यैव द्विर्वचनम् * । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्महणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति । यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति । परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यय्महणेन ग्रहणाद्विर्वचनं यथा स्यात् । मा भूद्विर्वचनम् । ननु च भेदो भवति । सति द्विर्वचने त्रियकारमसति द्विर्वचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः । सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारमेव । कथम् । हलो यमां यमि लोपः [८.४.६४] इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदाचिद्वियकारं कदाचिन्नियकारम् । असति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा च स लोपः । यथाभेदस्तथास्तु ।

अनुवर्तते विभाषा शरो ऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् ।

यदयं शरो ऽचि [८.४.४९] इति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् ॥

यदि नित्यो लोपः स्यात्प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम् । शरो शरि सवर्णे [८.४.६५] इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्ये ऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो ऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतदचो रहाभ्याम् [८.४.४६] इति द्विर्वचनं लोपापवादः स विश्रायते । कथम् । यर इत्युच्यत एतावन्तश्च यरो यदुत शरो वा यमो वा । यदि चात्र नित्यो लोपः स्याद्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम् । यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः । प्रक्तम् अवस्तम् आदित्यः । हृदेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति वर्षतीति ।

तस्मान्नित्ये अपि लोपे ऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्तते
आचार्याणां विभाषानुवर्तते न वेति ॥

लण् ॥ ६ ॥

अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च । तत्राण्प्रहणेष्णिण्प्रहणेषु च संदेहो भवति
पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । कतरस्मिस्तावदण्प्रहणे संदेहः । इलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः
[६.३.१११] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि इलोपे
परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आतृढम् आवृढमिति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण
न परेण । यदि हि परेण स्यादण्प्रहणमनर्थकं स्यात् । इलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽच इत्येव
ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः श्रुत इति ॥ अस्मिस्तर्ह्य-
ण्प्रहणे संदेहः के ऽणः [७.४.१३] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् ।
पराभावात् । न हि के परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । गोका नौकेति । एवं तर्हि
सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्प्रहणमनर्थकं स्यात् । के ऽच
इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः श्रुत इति ॥
अस्मिस्तर्ह्यण्प्रहणे संदेहः । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । असं-
दिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि पदान्ताः परे ऽणः सन्ति ।
ननु चायमस्ति । कर्तृ हर्तृ इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि
परेण स्यादण्प्रहणमनर्थकं स्यात् । अचो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् ।
अथवैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति ॥ अस्मिस्तर्ह्यण्प्रहणे संदेहः ।
उरप्रपरः [१.१.५१] इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । परा-
भावात् । न ह्युः स्थाने परे ऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थम् हर्त्रर्थमिति ।
किं च स्यात् । यद्यत्र रपरत्वं स्याद्द्वयो रेफयोः भ्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां
यमि लोपः [८.४.६४] इत्येवमेकस्यात्र लोपो भवति । विभाषा स लोपः ।
विभाषा भ्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपो रो रि [८.३.१४] इति । पदा-
न्तस्येत्येव सः । न शक्यः स पदान्तस्य विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात् ।
जर्गृधेर्लड् अजर्घाः । पास्पधेरपास्या इति ॥ इह तर्हि मातृणाम् पितृणामिति रपरत्वं
प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इडातोः
[७.१.१००] इति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्यैत-
त्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । मातृणाम् पितृणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्दा-

तुग्रहणमनर्थकं स्यात् । रपरत्वे कृते ऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति । पश्यति स्वा-
चार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हीत्त्वं न प्राप्नोति ।
चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्च [७.१.१०१] इत्येवं भवि-
ष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । मातृणाम् पितृणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त-
व्यम् । एवं तर्ह्यग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्यादग्रहणमनर्थकं
स्यात् । उरश्चपर इत्येव ब्रूयात् ॥ अस्मिन्स्तर्ह्यग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य
चाप्रत्ययः [१.१.६९] इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् ।

सवर्णेऽण् तपरं ह्युक्तम् ।

यद्यमुक्तम् [७.४.७] इत्युकारं तपरं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न
पूर्वेणेति ॥ इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेणेति । कुत एतत् ।

ध्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् ।

यत्रेच्छति पूर्वेण संमृद्य ग्रहणं तत्र करोति ध्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे ऽर्धचतस्रो मात्राः । प्रत्याहार-
ग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः । सो ज्यमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं
यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविव णकारो
द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिप-
त्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाग्रहणं परेणेण्यग्रह-
मिति व्याख्यास्यामः ॥

अ म ङ ण नम् ॥ ७ ॥ झ भञ् ॥ ८ ॥

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णावुभावप्यनुबध्येते न अकार एवानुबध्येत ।
कथं यानि मकारेण ग्रहणानि हलो यमां यमि लोपः [८.४.६४] इति । सन्तु
अकारेण हलो यमां यमि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपर-
योरपि हि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारयोः
स्तः ॥ कथं पुमः खय्यम्परे [८.३.६] इति । एतदप्यस्तु अकारेण पुमः
खय्यम्परे इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरे हि खयि रुः प्रसज्येत ।
न झकारभकारपरः खयस्ति ॥ कथं उमो ह्रस्वादचि उमुणित्यम् [८.३.३२]
इति । एतदप्यस्तु अकारेण उञ्चो ह्रस्वादचि उञ्चुणित्यमिति । नैवं शक्यम् ।

शकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्शकारभकारावागमौ स्याताम् । न शकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमाख्य आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति* । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । शकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वागमावपि न भविष्यतः ॥

अथ किमिदमक्षरमिति ।

अक्षरं न क्षरं विद्यात् ।

न क्षीयते न क्षरतीति वाक्षरम् ॥

अश्रोतेर्वा सरौ ऽक्षरम् ।

अश्रोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः । अभ्रुत इत्यक्षरम् ॥

वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे ।

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ॥

किमर्थमुपदिश्यते ॥

अथ किमर्थमुपदिश्यते ॥

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।

तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

सो ज्यमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावामिथास्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ । १ । १ ॥

कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्य [८.२.३०] इति । भत्वात् । कथं भसंज्ञा । अयस्मयादीनि च्छन्दसि [१.४.२०] इति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङुण इति जश्त्वमपि* न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते । तथाया । स ह्युभया स ऋकता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति ॥

किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादौज्मात्रस्य । किं चातः । यदि तद्भावितग्रहणं शालीयः मालीय इति वृद्धलक्षणशब्दो न प्राप्नोति† । आन्नमयम् शालमयम् वृद्धलक्षणो मयण्ण प्राप्नोति‡ । आन्नगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः वृद्धलक्षणः फिञ्ण प्राप्नोति§ ॥ अथादौज्मात्रस्य ग्रहणं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं च [६.२.१०६] इत्येष विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्य [६.३.३९] इति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अस्तु तद्भादौज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायत उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि । उत्तरपदस्य [७.३.१०] इत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । कथं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सो ज्यं वृद्धिनिमित्तो वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् । यो ऽसौ ककारो णकारो वकारो वा । अथवा यः कृत्वाया वृद्धेर्निमित्तम् । कथं कृत्वाया वृद्धेर्निमित्तम् । यत्रयाणामाकारैकारौकाराणाम् ॥

संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥ १ ॥

अथ संज्ञेति प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः । किं प्रयोजनम् । संज्ञासंप्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

* ८.२.३०.

† ४.२.११४.

‡ ४.२.१४४.

§ ४.२.१५७.

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बह्वसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके अर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् । देवदत्त गामभ्याज शुक्रां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥

संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च ॥ ३ ॥

क्रियमाणे अपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः । कुतो हेतवृद्धिशब्दः संज्ञादैचः संज्ञिन इति न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति ॥ यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति । न कर्तव्यः ।

आचार्याचारास्संज्ञासिद्धिः ।

आचार्याचारास्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामुपचारात् ।

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ४ ॥

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृते ऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्ये अपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति । वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्म्यो यूपध्वपाल इति । तत्रभवतामुपचारादन्ये अपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षणा आहः । वृद्धिशब्दः संज्ञादैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि वृद्धिः [७.२.१] इत्युक्त्वाकारैकारौकारानुदाहरन्ति । तेन मन्यामहे यथा प्रत्याप्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे अपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति ।

संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च ॥ ५ ॥

संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त आचार्याचारः ॥

अनाकृतिः ॥ ६ ॥

अथवानाकृतिः संज्ञा । आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोके अपि साकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

लिङ्गेन वा ॥ ७ ॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्यलिङ्ग संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे ॥ इदं तावदयुक्तं यदुच्यत आचार्याचारादिति । किमत्रायुक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन्खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते ज्यवैतर्हीत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः* । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञाः संज्ञिनः प्रत्याप्य निवर्तन्ते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिध्यत्येवमपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् । अतः संज्ञासंज्ञिनावेव ॥

कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति न पुनः साध्वनुशासने ऽस्मिञ्छास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृधिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः । आदैचो ज्यक्षरसमाज्ञाय उपदिष्टः ॥ प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् । वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति । नेह प्रयोगनियम आरभ्यते । किं तर्हि । संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यद्येष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । आहर पात्रम् पात्रमाहरेति ॥ आदेशास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैचः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पद्यामः ॥ आगमास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते लिङ्गेन च न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पद्यामः ॥ इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ॥ तत्र त्वेतावान्सर्दिहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क्क सर्दिहः । यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु यल्लघु सा संज्ञा । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्यर्थं नावश्यं गुल्लघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्हि । अनाकृतितामपि ।

अनाकृतिः संज्ञा । आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोके शाकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥ अथवावार्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चावर्तते नद्वैच्छब्दः । तथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः ॥ अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धि-रादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्युरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । अदेङ्गुणः [१.१.२] इति यथा ॥ दोषवान्बल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमे ऽपि हि संज्ञा क्रियते तस्य परमाश्लेडितम् [८.१.२] इति । तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात् ॥ अथवा-स्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाङ्गियते । यदीदं लोकाङ्गियेत ततो यत्नार्हं स्यात् । तथा । अगोशाय कश्चिद्ग्रां सकथनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशस्यथं गौरिति । न चास्मा आचष्ट इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्यात्कृतः पूर्वैरभिसंबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै तर्हि संप्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेऽपि हि यस्मै संप्रत्युपदिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृत इहापि कृतो द्रष्टव्यः ॥

सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥

सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वा-दप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भा-व्यन्ते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तथा । नौर्नावि बद्धा नेतरेतराश्रयाय भवति । ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि वृश्यन्ते । तथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र किञ्चिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टम्भकम् । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ॥

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञयादैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् ।

किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । मृजिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्र मृजि-
बुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । मृजेरक्वित्त्वं प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः
साधुर्भवतीति* ॥

प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा
भूतामिति ।

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं
करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह. छुपा [२.१.४] । उभे अभ्यस्तं सहेति† ॥

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः ॥ १२ ॥

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा
भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चा-
यमप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्डयन्ता-
मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येत-
स्मिन्वृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियत इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ
तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवतीहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन ॥

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ।

आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् ॥ १३ ॥

आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सवर्णार्थम् । तपरस्तत्कालस्य
[१.१.७०] इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदा-
त्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः ।
कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि वृश्यते लोके । य उदात्ते कर्तव्ये
ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददात्यन्यत्त्वं करोषीति । अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनु-
नासिक्यं नाम गुणः । तद्भिन्नस्यापि यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । भेदक-
त्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि वृश्यते लोके ।

एको ऽयमात्मोदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमु-
ष्णमिति । ननु च भो अभेदका अपि गुणा वृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुष्णपि
जटघपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो ब-
लीवर्द इति ॥ उभयमिदं गुणेषूक्तं भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् ।
अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यद्यमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्कुदान्तः
[७.१.७५] इत्युदान्तग्रहणं करोति । यदि भेदका गुणाः स्युरुदान्तमेवोच्चारयेत् ।
यदि तर्ह्यभेदका गुणा अनुदान्तादेरन्तोदान्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च
प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमालभेत ।
कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ल आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं
भवति ॥ असंदेहार्थस्तर्हि तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात्किमिमावैचावे-
वाहोस्विदाकारो ऽप्यत्र निर्दिश्यत इति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमु-
पतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति
व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कंचिद्यत्नं करोति ।
तद्यथा । औतो ऽम्शसोः [६.१.९३] इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रि-
मात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा भा भूवक्षिति । खट्वा इन्द्रः
खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा ।
खट्वा एलका खट्वेलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिका-
यनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणे ऽपि तकारे कस्मादेव
त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्का-
लस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सो ऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि पर-
स्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] इतीहैव स्यात् । यवः
स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे
प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारो दकारो ऽपि । अथ मुखसुखार्थ-
स्तकारो दकारो ऽपि ॥

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

इग्रहणं किमर्थम् ।

इग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इग्रहणं क्रियत आकारनिवृत्त्यर्थं संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च ।

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति* । इग्ग्रहणाच्च भवति ॥ संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति म्लायति । संध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणाच्च भवति ॥ व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं । उम्भिता उम्भितुम् उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणाच्च भवति ॥ आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति यदयमातो ञुपसर्गे कः [३.२.३] इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्† । यदि चाकारस्य गुणः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबन्धं करोति ॥ संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति ॥ व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति यदयं जनेर्दे श्नास्ति‡ । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । डित्करण एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात्§ । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद्वित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् उपसरजः मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्दे श्नास्ति ॥ नैतानि सन्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते कित्करणं ज्ञापकमाकारस्य गुणो न भवतीत्युत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः [३.२.५] इति । यत्तर्हि गापोष्टक् [८] इत्यनन्त्यर्थं ककारमनुबन्धं करोति ॥ यदप्युच्यते उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भवतीति यदि यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्वाध्यत आयादयो अपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशो ञ्जर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशो ञ्जर्थक आयादीनां पुनर्निमित्तमेव ॥ यदप्युच्यते जनेर्देवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्यो भवति न च जनेर्गुणेन सिध्यति । कुतो ह्येतद्व्यञ्जनेर्गुण उच्यमानो ञ्कारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको ञ्कारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति । पररूपेण भुद्धो भविष्यति । एवं तर्हि गमेरप्यर्थं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यदीग्ग्रहणं क्रियते द्यौः पन्थाः सः इममित्येते ऽपीकः प्राप्नुवन्ति ॥ ।

* १.१.८४. † ६.४.६४. ‡ ३.२.९७. § ६.४.१४३. ॥ १.१.८४; ८५-१.२.१०२.

संज्ञया विधाने नियमः ॥ २ ॥

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । वृद्धिरादैजदेङुण इति । यदि तदनुवर्तते जेङुणो वृद्धिश्चेत्यदेङं वृद्धिसंज्ञापि प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङुणः । वृद्धिरादैच् । तत इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । आदैजदेङुहणं निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयो ऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्दधिकाराः ॥ अथवैकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो वाधको भवति । अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा वाधिका भविष्यति यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो वाधको भवति ॥ अथवा वक्ष्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति* ॥ अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः† । कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अलोऽन्त्यस्येति ततो ऽयं तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति ततो ऽयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः ।

वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणम् ॥ ३ ॥

वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्रहणं कर्तव्यम् । मिदेर्गुणः [७. ३. ८२] इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ पुगन्तलघूपधस्य गुण‡ इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ ऋच्छेर्लिटि गुण§ इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ ऋदृशो ऽङ्गि गुणः [७. ४. १६] इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ क्षिप्रक्षुद्रेयोर्गुण॥ इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

* ५.२.४.*

† १.१. ५२.

‡ ७. ३. ८६.

§ ७. ४. ११.

॥ ६. ४. १५६.

सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥ ४ ॥

सर्वादेशश्च गुणो ऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता वाता । किं कारणम् । अलो ऽन्त्य-
स्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थाने षष्ठी । तद्यदिदानी-
मनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव ह्यलो ऽन्त्यस्येति षष्ठ्य-
न्त्यमिकमुपसंक्रान्तैवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव
नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः ॥ एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः । किं तर्हि ।
पूर्वापेक्षो ऽयं दोषः । ह्यर्थे चायं चः पठितः । मिदिपुगन्तलघूपधार्च्छब्दशिक्षिप्रक्षु-
द्रेष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुण इक इति वचनादन्त्यस्य न ।
अन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः । स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र ॥
अस्तु तर्हि तदपवादः ।

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः

॥ ५ ॥

इग्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । जुसि गुणः* । स यथेह भवति अजुहवुः अबिभयुरिति । एवमनेनिजुः
पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः† । स यथेह भवति कर्ता
हर्ता नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ह्रस्वस्य गुणः
[७. ३. १०८] । स यथेह भवति हे अग्ने हे वायो इति । एवं हे अग्निचित् हे सोम-
स्यदित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ जसि गुणः‡ । स यथेह भवति अमयः वायव इति । एव-
मग्निचितः सोमस्युत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ऋतो ङि-सर्वनामस्थानयोर्गुणः§ । स
यथेह भवति कर्तरि कर्तारौ कर्तार इति । एवं स्रकृति स्रकृतौ स्रकृत इत्यत्रापि
प्राप्नोति ॥ धेङिति [७. ३. १११] गुणः । स यथेह भवति अमये वायवे । एवमग्निचिते
सोमस्युत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ ओर्गुणः [६. ४. १४६] । स यथेह भवति बाभ्रव्यः
माण्डव्य इति । एवं स्रभ्रुत् सौभ्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् ॥ ६ ॥

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति ॥ । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य
नान्यस्थानन्त्यस्येति ॥ प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्ध-

* ७. ३. ८३.

† ७. ३. ८४.

‡ ७. ३. १०९.

§ ७. ३. ११०.

॥ ७. ३. ८६.

धातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमाच्च स्यात् । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । इस्वा-
द्योर्गुणस्वनियतः सो ऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघू-
पधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो ऽनियतः
सो ऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः
स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुग-
न्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणो ऽनियतः सो ऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति ।
अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति ॥ एवं तर्हि नायं तच्छेषो नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परि-
भाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः पठन्ति ।
नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तैनेव तस्यायुक्तो
विप्रतिषेधः । अथापि तदपवाद उस्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियम-
स्यावकाशः । राज्ञः क च [४.२.१४०] राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्याव-
काशः । चयनम् चायकः लवनम् लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति । मेद्यति मर्द्यति ।
इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे हि
परमित्युच्यते* पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं
यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रैको
द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवो ऽपि ।
स चास्त्यत्रासंभवः । को ऽसावसंभवः । इह तावद्भक्षेभ्यः भक्षेभ्य इत्येकः स्थानी
द्वावादेशौ† । न चास्ति संभवो यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं
मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीति द्वौ स्थानिनावेक आदेशः । न चास्ति संभवो द्वयोः स्थानि-
नोरेक आदेशः स्यादित्येषो ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ।
एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवत्य-
नवकाशश्चायं योगः । ननु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रकृप्तः । चयनम् चायकः लवनम्
लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । यावता नाप्राप्ते नियमे ऽयं योग आरभ्यते
ऽतस्तदपवादो ऽयं योगो भवति । उस्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि
कथंचिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यादेवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो
भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति । एवमिहापि स्यात् अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति ॥ एवं
तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इत्येतन्त्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं
भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वेकं विशेषयि-

* १.४.२.

† ७.३.१०२; १०३.

तुमिका वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावन्मिदिपुगन्तलघूपधच्छिद्वृशिक्षि-
 प्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः । एतेषां य इगिति । इहेदानीं जुसिसार्वधा-
 तुकार्धधानुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां गुणो भवतीकः ।
 इगन्तानामिति ॥ अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभ-
 क्तिको निर्देशः । मिद एः मिदेः मिदेरिति । अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति ।
 मिद इः मिदिः मिदेरिति ॥ पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य
 लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुक्यन्तः पुगन्तः । लघ्युपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघू-
 पधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विशेष्यम् । अङ्गविशे-
 षणे हि सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति छिनत्तीति ॥ ऋच्छेरपि प्रसिष्टनिर्देशो ज्यम् । ऋच्छति
 ऋ ऋताम् ऋच्छत्यृतामिति ॥ वृशेरपि योगविभागः करिष्यते । उरङ्गि गुणः ।
 उरङ्गि गुणो भवति । ततो वृशेः । वृशेश्चाङ्गि गुणो भवति । उरित्येव ॥ क्षिप्रक्षुद्र-
 योरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सो ज्यमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति
 तस्यैतत्प्रयोजनमिको यथा स्यादनिको मा भूदिति ॥

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि ।
 यदि किञ्चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा
 विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्था-
 निनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते । अचो
 ङ्गिति [७. २. ११५] । अत उपधायाः [११६] । तद्धितेष्वचामादेः [११७]
 इति । अत उत्तरं पठति ।

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ७ ॥

वृद्धिग्रहणं क्रियत उत्तरार्थम् । क्विति [१. १. ५] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स
 वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चेदानीं क्वित्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गो यावता ङ्गितीत्युच्यते ।
 तच्च मृज्यर्थम् । मृजेवृद्धिरविशेषेणोच्यते* सा क्विति मा भूत् । मृष्टः मृष्टवानिति ।
 इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । मृजेवृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा
 स्यादनिको मा भूदिति ।

मृज्यर्थमिति चैद्योगविभागात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

मृज्यर्थमिति चैद्योगविभागः करिष्यते । मृजेवृद्धिरचः । ततो ङ्गिति । ङ्गिति

णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । यद्यचो वृद्धिरुच्यते न्यमार्दं अटो ऽपि वृद्धिः प्राप्नोति ।

अटि चोक्तम् ॥ ९ ॥

किमुक्तम् । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति* ॥

वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात् ॥ १० ॥

वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोर्गुण-
वृद्धोः प्रतिषेधो न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा
वृद्धिरेषितव्या ॥

एवं तर्हीहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । परिमृजन्ति
परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु परिमार्जन्तु । परिममृजतुः परिममार्जतुरित्याद्यर्थम् । तदि-
हापि साध्यम् । तस्मिन्साध्ये योगविभागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततोऽचि
क्विति । अजादौ च क्विति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति परिमार्जन्तु । किमर्थमिदम् ।
नियमार्थम् । अजादावेव क्विति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् । मृष्टः मृष्टवानिति ।
ततो वा । वाचि क्विति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति । परिममृजतुः
परिममार्जतुरिति ॥ इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरवि-
शेषेणोच्यते† सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति । अका-
रस्य । अचिकीर्षात् अजिहीर्षात् । नैतदस्ति । लोपो ऽत्र वाधको भविष्यति‡ ॥
आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां
वा ॥ संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृत
उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति§ । नैतदस्ति । असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चैत-
दन्त्यं भवति ॥ व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् अच्चैत्सीत् । हलन्तलक्षणा
वृद्धिर्वाधिका भविष्यति॥ ॥ यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते¶ । अकोषीत् अमोषीत् । सिचि
वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । कथम् । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहुर्तेमपि नावतिष्ठते ।
अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धि-
र्वाधिका । तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्राप्यपवादे प्रतिषिद्ध
उत्सर्गो ऽपि न भवति । अस्तीत्याह । द्रुजाते अश्वत्तृते । अध्वर्यो अग्निभिः द्रुतम् ।
शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपत्वे प्रतिषिद्धे ज्यादयो ऽपि न भवन्ति** ॥

* ६.१. १३.*

† ७.२.१.

‡ ६.४. ४८.

§ ८.३ १३; ६.३. ११२.

॥ ७.२.३.

¶ ७. २. ४.

** ६.१. ७८; १०९; ११५.

उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्विति मा भूत् । न्यनुवीत् न्यधुवीत् * । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोव-
 उदेशे कृते ञन्त्यत्वाद्दृष्टिर्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति अकार्षीत्
 अहार्षीत् गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्दृष्टिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । हलन्तस्ये-
 त्येवं भविष्यति ॥ इह तर्हि न्यस्तारीत् व्यदारीत् गुणे रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्दृ-
 ष्टिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । त्वान्तस्य
 [७. २. २] इत्येवं भविष्यति ॥ इह तर्हि अलावीत् अपावीत् गुणे कृते ञ्वादेशे चा-
 नन्त्यत्वाद्दृष्टिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । त्वान्त-
 स्येत्येवं भविष्यति । त्वान्तस्येत्युच्यते न चेदं त्वान्तम् । त्वान्तस्येत्यत्र वकारो
 ऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः ॥ यथेवं मा भवा-
 नवीत् मा भवान्मवीत् अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योनेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् ।

गिञ्चिभ्यां तौ निमात्त्वौ ।

यद्यप्येतदुच्यते ऽयवैतर्हि गिञ्च्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृते
 ञ्वादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति ॥ एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
 पयति न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति यदयमतो हलादेर्लघोः [७. २. ७] इत्यकारग्र-
 हणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्
 अकोषीत् अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यादकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते ञ्-
 वत्त्वाद्दृष्टिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततो ञ्कारग्रहणं
 करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुणः
 प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीदिति । यत्तर्हि गिञ्च्योः प्रतिषेधं ज्ञास्ति †
 तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥ ११ ॥

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्येया ॥

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिप्रिवृत्तिः ॥ १२ ॥

षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि
 मधु । पुनर्वचनभिदानीं किमर्थं स्यात् ।

अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १३ ॥

अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति ॥

प्रसारणे च ॥ १४ ॥

प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति* । अस्यापि प्राप्नोति । याता वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति† ॥

उरग्रपरे च ॥ १६ ॥

उरग्रपरे च सर्वकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति‡ । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तुं हर्तुं ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकार इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत्क्रियते तत्रैव । इमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते ॥ अथवा षष्ठ्यधिकार इमौ योगावपेक्षिष्यामहे ॥ अथवेदं तावदर्थं प्रष्टव्यः । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीतीह कस्मान्न भवति । याता वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यत इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हीदं तत्रापेक्षिष्यत एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

* १.१. ४५.

† ६.१.१५.

‡ १.१. ५१.

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ १ । १ । ४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । लूञ् लविता लवितुम् । पूञ् पविता पवितुम् ॥ आर्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहोस्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम् । धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणमुपेद्दः प्रेद्दः अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणं क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथमुपेद्दः प्रेद्द इति । बहिरङ्गो गुणो ऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्दं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यथेवं नार्यो धातुग्रहणेन । इह कस्माच्च भवति । लूञ् लविता लवितुम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्दम् । किं निपातनम् । चेले क्रोपेः [३.४.३३] इति ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

यञ्चकचवलोपे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यञ्चकचवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यञ् । बेभिदिता* मरीमृजः† । यक् । कुषुभिता मगधकः । क्य । समिधिता वृषदकः‡ । वलोपे । जीरदानुः§ ॥ किं प्रयोजनम् ।

नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपे ऽप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे । अभाजि॥ रागः॥ उपवर्हणम्** । स्त्रिवेः आक्षेपमाणम् । अनुबन्धलोपे । लूञ् लविता लवितुम् ॥ यदि परिगणनं क्रियते स्यदः प्रभ्रथः हिमभ्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति ॥ तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्माच्च भवति ।

इकप्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः ॥ ३ ॥

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः ॥ यदीग्लक्षणयोर्गुण-

* ६.४.४९. † २.४.७४. ‡ ६.४.१०. § ६.१.६६. ॥ ६.४.३३. ¶ ६.४.२७.
** ६.४.२४.*

वृद्धोः प्रतिषेधः स्यदः प्रभ्रयः हिमभ्रय इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति ।
अवोदः एधः ओझ इति ।

निपातनास्वदादिषु ॥ ४ ॥

निपातनास्वदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति न च भविष्यति* ॥ यदीग्लक्षणयोर्गुण-
वृद्धोः प्रतिषेधः स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् । स्त्रिवेः आस्त्रेमाणम् । लूञ् लविता ।

प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥ ५ ॥

आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥ यद्यार्ध-
धातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधो जीवे रदानुः अत्र न प्राप्नोति ।

रकि ज्यः प्रसारणम् ॥ ६ ॥

नैतज्जीवे रूपम् । रक्येतज्ज्यः प्रसारणम् । यावता चेदानीं रकि जीवेरपि
सिद्धं भवति ॥ कथमुपवर्हणम् । वृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते वृहिः प्रकृत्य-
न्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि वृश्यते । निवृश्यते । अनि-
टीति चोच्यते । इडादावपि वृश्यते । निर्वाहिता निर्वाहितुमिति । अजादावपि
न वृश्यते । वृहयति वृहकः ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥ यदि परिगणनं न क्रियते
भेद्यते छेद्यते अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो
धातुलोपो धातुलोप इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपो ऽस्मिस्तादिद् धातुलोपं धातुलोप
इति ॥ तस्मादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधः । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥ यदि तर्ही-
ग्लक्षणयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधः पापचकः पापठकः मगधकः वृषदकः अत्र न
प्राप्नोति ।

अह्लोपस्य स्थानिवच्चात्

अकारलोपे कृते† तस्य स्थानिवच्चाहुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

अनारम्भो वा ॥ ७ ॥

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं वेभिदिता मरीमृजकः
कुषुभिता समिधितेति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवच्चाहुणवृद्धी न भ-
विष्यतः ॥ यत्र तर्हि स्थानिवच्चावो नास्ति तदर्थमर्थं योगो वक्तव्यः । क्व च स्था-
निवच्चावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः पोपुवः मरीमृजः सरीसृप इति ।

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते* न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतामल्लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृते ऽप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् । अन्यस्य कृते ऽल्लोपे प्राप्नोत्यन्यस्वाकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । को ऽवकाशः । अवशिष्टः । अथापि कथंचिदनवकाशो लुक्स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् । लुकं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य च यस्य लोपो भवतीति । इहापि तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । समानाश्रयो लुगलोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ॥ कथं स्यदः प्रश्रयः हिमश्रयः जीरदानुः निकुचित इति ।

उक्तं शेषे ॥ ८ ॥

किमुक्तम् । निपातनास्स्यदादिषु । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ज्यः प्रसारणमिति । निकुचितेऽप्युक्तं संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥

कृति च ॥ १ । १ । ५ ॥

कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

उपधारोरवीत्यर्थम् ॥ २ ॥

उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत् । भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कितीत्युच्यते । तेन यत्र कित्यनन्तरो गुणभाव्यस्ति तत्रैव स्यात् । चितम् स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नः भिन्नवानिति ॥ ननु च यस्य गुण उच्यते तत्कित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य च गुण उच्यते † तच्चात्र कित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं

* २.४.७४.

† १.१.३९.*

‡ ७.३.८६.

तर्हि । पुष्यन्तः पुगन्तः । लघ्युपधा लघूपधा । पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे हि सतीह प्रसज्येत । भिनन्ति छिनन्तीति ॥ रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते शचउन्ते दोषः । रियति पियति धियति । प्रादुद्भवत् प्रासुद्भवत् । अत्र प्राप्नोति ।

शचउन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रेयदुवडोः कृतयोरनुपधात्वाद्गुणो न भविष्यति । एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न कश्चिद्दोषो भवति ॥ इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि । हतः हयः उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिः नेनित्त इति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत् हतः हय इति प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमत्र च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः ॥ इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति बहिरङ्गे गुणवृद्धी अन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नेनित्त* इति परेण रूपेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ॥ उपधार्येन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं क्लिप्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः स्रनुतः लुनीतः पुनीत इति । नैष दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्तितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते क्तितीति ॥ अथवा कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्तिति नेति ॥ अथवा यदेतस्मिन्योगे क्तिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कुः [३. २. १४०] इको झल्हलन्ताच्च [१. २. ९; १०] इति कुसनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति ततः कुसनौ कितौ करोति ॥ रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । क्तितीत्युच्यते न चात्र क्तिर्तं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति† । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एव-

मपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् ।
सार्वधातुकार्धधातुयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्विति नेति ॥ अथवा
छन्दसमेतवृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति ॥ अथवा बहिरङ्गो गुणो जन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं
तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति ॥

इह कस्मान्न भवति । लैगवायनः* कामयते† ।

तद्धितकाम्योरिकप्रकरणात् ॥ ४ ॥

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो न चैते इग्लक्षणे ॥

लकारस्य डित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य डित्त्वादादेशेषु स्था-
निवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् अद्यनवम् अकरवम् ।

लकारस्य डित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेट्यासुटो डित्त्वचना-
त्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदर्थं यासुटो डित्त्वचनं शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो न डित्त्वादेशा डितो भवन्ती-
ति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं डितः [३.४.९९] इतश्च [१००] इति । डितो
यत्कार्यं तद्भवति डिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । यासुट एव डित्त्वचनात् । अपर्याप्तैव हि यासुट् समु-
दायस्य डित्त्वे डितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं डितो यत्कार्यं तद्यथा स्यात् ।
डिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ १ । १ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः ।
आवेव्यनम् आवेव्यक इति ॥ अयं योगः शक्यो ऋतुम् । कथम् ।

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्गुणवृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसोऽदीधेददीधयुरिति च
गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात् । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ । वृष्टानुविधित्वाच्च छ-
न्दसः । वृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । अदीधेददीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्र-

* ४.१.९९; ६.४.१४६.

† ३.१.३०; ७.२.११६.

‡ ३.४.१०३.

तिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किञ्चन मनसादीधेत् । होत्राव
वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्
अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः* प्रतिषेधविषय
आरभ्यते । स यथैव क्विति नेत्येतं प्रतिषेधं वाधत एवमिममपि वाधते । नैष दोषः ।
जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं वाधते । कश्च तुल्य-
जातीयः प्रतिषेधः । यः प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयधायम् । अथवा येन नाप्राप्ते
तस्य वाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्विति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते ।
अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते कथं दीध्यदिति ।

दीध्यदिति इयन्व्यस्ययेन ॥ २ ॥

दीध्यदिति इयन्नेष व्यत्ययेन भविष्यति ॥

इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिषम् अरणिषम् कणिता श्वः रणिता
श्व इति । आर्धधातुकस्येड्गुलादेः [७. २. ३५] इत्यत्रेडिति वर्तमाने† पुनरिड्ग्रहणस्य
प्रयोजनमिडेव यथा स्थाद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः ।
यदि नियमः क्रियते पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः दीर्घत्वं‡ न प्राप्नोति । नैष
दोषः । आर्जुं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदार्जुम् । अथवासिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्ध-
त्वाच्चियमो न भवति ॥

हलो ऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरमेषामिति । आहोस्विद-
विद्यमाना अन्तरैषामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते ऽविद्यमानमन्तरमेषामित्य-
वग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप् स्वित्यप्स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरम् । अथ विज्ञा-
यते ऽविद्यमाना अन्तरैषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा
पुनरस्त्वाविद्यमानमन्तरमेषामिति । ननु चोक्तमवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्
स्वित्यप्स्विति विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र ॥ १ ॥

संयोगसंज्ञायां सहवचनं कर्तव्यम् । हलो ऽनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र । तद्यथान्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहप्रहणम् । तद्यथा । सह छुपा [२.१.४] । उभे अभ्यस्तं सहेति* । किं च स्याद्यद्येकैकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् । इह निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेः [६.४.६८] इत्येत्वं प्रसज्येत । इह च संक्षीष्टेत्यृतश्च संयोगादेः [७.२.४३] इतीद् प्रसज्येत । इह च संह्रियत इति गुणो र्तिसंयोगाद्योः [७.४.२९] इति गुणः प्रसज्येत । इह च वृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येत† । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योः [८.२.२९] इति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातः निर्वातः संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः [८.२.४३] इति निष्ठानत्वं प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यत इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सो ज्यं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सो ज्यं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ॥ यदप्युच्यत इह च वृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्य लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगो ऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि । संयोगावन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥ यदप्युच्यत इह च निर्यातः निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सो ज्यं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सो ज्यं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥ कथं कृत्वैकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्वृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहप्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहप्रहणेन ॥

अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र ह्योर्हयोः संयोगसंज्ञा भवत्याहोस्विदविशेषेण । कथात्र विशेषः ।

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः ॥ २ ॥

समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति । मङ्गा मङ्गुम्* ॥ इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्ल्यात् निर्म्लेयात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिषीष्टेत्युत्थ संयोगादेरितीप्न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यत इति गुणो वर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानः निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातो-र्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तार्हं द्वयोर्द्वयोः संयोगः ।

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् इन्द्रिीयिषति । न न्द्राः संयोगादयः [६. १. ३] इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥

न वाज्विधेः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरिति वर्तते† ॥ अथ यद्येव बहूनां संयोगसंज्ञायापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरैषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान्हि भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशत्येतेषामन्येन व्यवाये न भवितव्यम् । अस्तु तार्हं समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्भिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति‡ ॥ अथवाविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि । तत्र द्वयोर्या संयोगसंज्ञा तदाभयो लोपो भविष्यति ॥ यदप्युच्यत इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्ल्यात् निर्म्लेयात् निर्म्ल्यात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोतीति । अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् ॥ यदप्युच्यत इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति । पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः । पदस्य संयोगान्तस्येति ॥ यदप्युच्यत इह च निर्ग्लानः निर्म्लान इति संयोगादेरातो

* ७.१. ६०; ८.२. २९.

† ६.१.२.

‡ १.१. ४७.*

धातोर्यण्वत् इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति । धातुना संयोगार्दि विशेषयिष्यामः ।
धातोः संयोगादेरिति ॥

स्वरानन्तर्हितवचनम् ॥ ५ ॥

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यव-
हितानां मा भूत् । पचति पनसम् ॥ ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न
भविष्यति ।

दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेषुपि ॥ ६ ॥

व्यवहिते ऽप्यनन्तरशब्दो वृश्यते । तथा । अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते ।
तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति ॥ यदि तर्हि व्यवहिते ऽप्यनन्तरशब्दो भव-
त्यानन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्याद्यथेकस्य हलः संयोगसंज्ञा
स्यात् । इत्येष उवोष । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः [३.१.३६] इत्याम्पसज्येत ॥

न वातज्जातीयव्यवायात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अतज्जातीयस्य व्यवायात् । अतज्जातीयकं हि
लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते ऽतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति ।
एवं हि कंचित्कश्चित्कच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह । नानन्तरे
वृषलकुलमनयोरन्तरेति । किं पुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति
क्वचिन्न । सर्वत्रैव अतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति ।
ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तथा । ग्रामो दग्ध इति ।
अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तथा ।
ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तथा ।
ग्रामो लब्ध इति । तथा । सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतल्य-
युज्यते ऽनन्तराविमौ ग्रामाविति । सर्वत्रैव अतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ १।१।८ ॥

किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुख-

नासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं मुखनासिकावचन इति प्राप्नोति । निपातनादीर्घत्वं भविष्यति ॥ अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनं किञ्चिन्मुखवचनं किञ्चिन्नासिकावचनम् ॥ मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः । मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥ अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । य उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । य उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥ इतरेतराश्रयं तु भवति । केतरेतराश्रयता । सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया च नामानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रय उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति* । नित्याः शब्दा नित्येषु च शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयानुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । आङ्स्मा अविशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकः । तस्य सर्वत्रानुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । छन्दस्यचि परत आङ्गेऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । १ । ९ ॥

तुल्या संमितं तुल्यम् । आस्यं च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति ॥ किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम् । अन्नमेतदास्यन्दत इति वास्यम् ॥ अथ कः प्रयत्नः । प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ्प्रत्ययः ॥ यदि लौकिकमास्यं किमास्योपादाने प्रयोजनम् । सर्वेषां हि तत्तुल्यं भवति । वक्ष्यत्येतत् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् ॥ १ ॥

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति । ज ब ग ड दशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् । एतेषां हि समानः प्रयत्नः ॥

सिद्धं त्वास्थे तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्वाह्याः प्रयत्नाः । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्त्वसत्त्वपि सवर्णसंज्ञा सिध्यति । के पुनस्ते । विहारसंवारौ । श्वासनादौ । घोषवद्घोषता । अल्पप्राणता महाप्राणतेति । तत्र वर्णाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः । एके जल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । तृतीयचतुर्थ्याः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । एके जल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यं तेषामधिको गुणः ॥ एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । वाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य । सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पत आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । सत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति । नैष दोषः । न हि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्धितान्तमास्यम् । आस्ये भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् [५.१.६] । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नो ऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । न हि प्रयत्नं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ।

यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न एवमप्यवर्णस्य एजोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रशिष्टा-
वर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्हिचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव
तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न
प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः ॥ अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति ।
प्रयतनमेव प्रयत्नस्तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्तमानं तदाभ्रयिष्यामः । किं
सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् ।
भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचन-
मनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि सति भेदे किञ्चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भवि-
ष्यति शकारलकारयोः षकारलकारयोः सकारयकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ।
एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् ॥ एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नस्तदेव च त-
द्धितान्तमास्यं न त्वयं इन्द्र आस्यं च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि । त्रिपदो
ज्यं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति ॥ अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहु-
व्रीहिः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति ॥ अथवा परस्त-
त्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति ॥
तस्य । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स
तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ज्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् ।

तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥ ३ ॥

तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ज्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न
भवति । वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि अन्यस्य तुल्यास्यप्र-
यत्नो ज्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥ ४ ॥

संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्णितव्यं पि-
तरि शुभ्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्वा पितरीति संबन्धा-
द्वैतद्वयते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्ण-
मित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्वयं यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्र-
ति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति ॥

ऋकारलकारयोः सवर्णविधिः ॥ ५ ॥

ऋकारलकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ लकारः होतृकारः । किं प्रयो-

जनम् । अकः सवर्णे दीर्घः [६. १. १०१] इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्* । सवर्णदीर्घत्व ऋति ऋवावचनमृति झृवावचनमिति । तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह माभूत् दध्युकारः मध्वुकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्व ऋतीत्येतदृत इति वक्ष्यामि । तत लति । लकारे च वा झृ भवति । ऋत इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालोज्झस्वदीर्घभ्रुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते† न च ऋकार झृकारो वाजस्ति । ऋकारस्य झृकारस्य चाच्छ्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं भ्रुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतृकारः होतृकारः होतृ लकारः होतृकारः होतृकारः । किं पुनरत्र ज्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहण लकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह भवति । ऋत्यकः [६. १. १२८] खट्वा ऋश्यः माल ऋश्यः । इदमपि संगृहीतं भवति । खट्वा लकारः माल लकार इति । वा झृप्यापिशलेः [६. १. ९२] उपर्कारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति । उपल्कारीयति उपाल्कारीयति ॥ यदि तर्हृकारग्रहण लकारग्रहणं संनिहितं भवत्युरग्रपरः [१. १. ५१] लकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति । लकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफवाधनार्थं भविष्यति ॥ इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे [८. ४. १] इत्यृकारग्रहणं चोदितं मातृणाम् पितृणामित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । कूप्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्माच्च भवति । प्रकूप्यमानं पश्येति‡ । चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह ।

त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्णैर्लशसैश्च व्यवाये न

इति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यो ऽसावृकारे लकारस्तदाभ्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं नार्थो रषाभ्यां णत्व ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यो ऽसावृकारे रेफस्तदाभ्रयं णत्वं भविष्यति ॥

नाञ्जलौ ॥ १ । १ । १० ॥

अञ्जलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोज्झलत्वात् ॥ १ ॥

अञ्जलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं

* ६.१.१०१*

† १.२.२७.

‡ ८.४.२९

कारणम् । अञ्जल्ल्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्च्वम् । इकारः
सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्यच्च्वम् । हल्बूपदेशाद्बल्ल्वम् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र सवर्णलोपे दोषः ॥ २ ॥

तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परदशतानि* कार्याणि । झरो झरि सवर्णे
[८.४.६५] इति लोपो न प्राप्नोति ॥

सिद्धमनच्छ्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्छ्वात् । कथमनच्छ्वम् । स्पृष्टं स्पर्शानां करणम् ।
ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां विवृतम्
ईषदिति निवृत्तम् ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ ४ ॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामु-
पदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता
[१.१.७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकाल-
मणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समु-
दितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति ॥ यथैव
तर्हीकारः शकारं न गृह्णात्येवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी
ईहते कुमारीहते । अकः सवर्णदीर्घत्वं† न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः स-
वर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति ॥

अपर आह । अञ्जलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽञ्जल्ल्वात् ॥ अञ्जलोः प्रतिषेधे
शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अञ्ज-
ल्ल्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्च्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन
शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्च्वम् । हल्बूपदेशाद्बल्ल्वम् ॥ तत्र को दोषः । तत्र सव-
र्णलोपे दोषः ॥ तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परदशतानि कार्याणि । झरो झरि
सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति ॥ सिद्धमनच्छ्वात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । अन-
च्छ्वात् ॥ कथमनच्छ्वम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा ॥ उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः ॥
अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा श-

कारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा मा वा भूत् । ननु चोक्तं परदृशतानि कार्याणि ह्यरो
 हारि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोतीति । मा भूलोपः । ननु च भेदो भवति । सति
 लोपे द्विशकारमसति लोपे त्रिशकारम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशका-
 रमेव । कथम् । विभाषा द्विर्वचनम्* । एवमपि भेदः । असति लोपे कदाचिद्वि-
 शकारं कदाचिन्निशकारं सति लोपे द्विशकारमेव । स एष कथं भेदो न स्यात् ।
 यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथाभेदस्तथास्तु ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
 पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

* ८.४.४७.

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्य [१.१.७०] इति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् । न हि भुतास्तत्कालाः । असिद्धः भुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः भुतः स्वरसंधिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः भुतः स्वरसंधिष्विति । यदयं भुतप्रगृह्या अचि [६.१.१२५] इति भुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अभुतादभुत इत्येतन्न वक्तव्यं भवति* । किमतो यत्सिद्धः भुतः स्वरसंधिषु । संज्ञाविधावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति ॥ किं पुनः भुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याभ्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम् । भुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् । अभुतवदुपस्थिते [६.१.१२९] इत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः । वद्वचनं भुतकार्यप्रतिषेधार्थं भुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यभुतप्रतिषेधप्रसङ्गो ज्येन विहितत्वादिति । तस्मात्भुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याभ्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । एवमप्येकार एवैकः सवर्णान्गृहीयादीकारोकारौ न गृहीयाताम् । किं कारणम् । अनत्त्वात्† ॥ यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वहि अत्र अकुर्वह्यत्रेति ॥

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना भुतानां न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः भुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः भुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं भुतप्रगृह्या अचीति । भुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते । कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । क्रियते तस्यास एवाभुतादभुत इति ॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्ये तत्भुतस्य न प्राप्नोति । अपो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४.५७] इति । एवं तर्हि किं न एतेन कार्यकालं संज्ञापरिभा-

पमिति । यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । तत्र चासावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला
एव भवन्ति ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते । ईदादयो यद्विवचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्विव-
चनमिति । कथात्र विशेषः ।

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः ॥ १ ॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । पचेते इति । पचेथे
इति । वचनाद्भव्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । खट्वे इति । माले इति ॥
अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्विवचनमिति ।

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य विधिः ॥ २ ॥

ईदाद्यन्तमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । खट्वे इति । माले इति ॥

न वाद्यन्तवत्त्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भव-
तीत्येकस्यापि भविष्यति* ॥ अयवैवं वक्ष्यामि । ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्तमिति ।

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेद्भुक्ति प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेद्भुक्ति प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योरगारं कुमा-
र्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्दीदाद्यन्तं च भ्रूयते द्विवचनान्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन† ॥

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ ५ ॥

यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थे [१.१.११] इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति ॥ तत्तर्हि ज्ञापकार्यमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न
कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्याम ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्त-
विधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति ॥ एवमप्यशुक्ले वले
शुक्ले समपद्येतां शुक्लास्तां वले इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि द्विवचनं तदन्तं च
भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे‡ लुग्भविष्यति§ । इदमिह संप्रधायं
लुक्क्रियतां शीभाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः । नित्यो लुक् । कृतेऽपि

* १.१.११.

† १.१.११.

‡ १.१.११.

§ १.१.११.

शीभावे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । अनित्यो लुक् । अन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावो ऽप्यनित्यो न हि
कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः शीभावे कृते लुक् । अथापि
कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत् । पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति* । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि
संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्ष आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स
एव मध्यमः पक्षः ॥

अदसो मात् ॥ १।१।१२ ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः ॥ १ ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईस्वस्य ऊस्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति
तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते ॥
ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ।

वचनार्थो हि सिद्धे ॥ २ ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्सिद्धे
प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः [८.४.५७] इति ।
नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणो ऽप्र-
गृह्यस्यानुनासिको ऽदसो नेति ॥

विप्रतिषेधाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो वा प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष
युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यतेऽ पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे ज्यादयः ।
परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा ।
कथम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः
प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवतिऽ । अदसो मादिति ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । कथम् ।
द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । एचामयादयः । ईदूतोः
प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्हि । असंभवो ऽपि ।

* १.४. १४.*

† ८.२. ८५८१-६.१.७८; १०२.

‡ १.४.२.

§ ६.१. १२५.

स चास्त्यत्रासंभवः । को ज्सावसंभवः । प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानायादीन्वाधते । अया-
दयो प्रभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञानिमित्तं विघ्नन्तीत्येषो ज्संभवः । सत्यसंभवे
युक्तो विप्रतिषेधः ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रे-
स्वोस्वे स्तो नापि मकारः । उभयमसिद्धम् ।

आभ्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुस्त्वे ॥ ४ ॥

आभ्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति तद्यथा रुरुस्व आभ्रयात्सिद्धो भवति* । किं पुनः
कारणं रुरुस्व आभ्रयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धस्तत्रैवोस्वमप्युच्यते ।
नैवं शक्यम् ।

असिद्धे ह्युत्त्वाद्गुणाप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

असिद्धे ह्युत्त्वाद्गुणाप्रसिद्धिः स्यात् । वृक्षो ऽत्र । वृक्षो ऽत्र । तस्मात्त-
त्राभ्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम् । तत्र यथाभ्रयात्सिद्धत्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति ॥
अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति ॥ अथवा योगविभागः
करिष्यते । अदसः । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । ततो मात् । माश्च पर
ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्त-
त्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अ-
मुयोरिति । किं च स्याद्यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याभ्रयः प्रकृतिभावः प्रस-
ज्येत । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो न चैष पदान्तः । एवमप्यमुके ऽत्र
अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते ऽमी अत्रेति न प्रा-
प्नोति । एवं तर्ह्येदन्तमिति निवृत्तम् ॥ अथवाहायमदसो मादिति । न चैस्वोस्वे
स्तो नापि मकारः । तत एवं विज्ञास्यामः । मार्थादीदाद्यर्थानामिति ॥

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । अदस ईस्वोस्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्त-
व्ये इति † ॥

तत्र सकि दोषः ॥ ७ ॥

तत्र सककारे दोषो भवति । अमुके ऽत्र ॥

न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ग्रहणविशेषणत्वात् । न माङ्ग्रहणेनेदाद्यन्तं विशोष्यते । किं तर्हि । ईदादयो विशोष्यन्ते । मात्परे य ईदादय इति ॥

शो ॥ १ । १ । १३ ॥

इह कस्मान्न भवति काशे कृशे वंशे इति ।

शो ऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ १ ॥

अर्थवतः शोशब्दस्य ग्रहणं न चायमर्थवान् । एवमपि हरिशो बभ्रुशो इत्यत्र प्राप्नोति* । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । अथवा पुनरस्त्वर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं हरिशो बभ्रुशो इति । एको ऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवानपरस्तद्धितार्थेन समुदायो ऽनर्थकः ॥

निपात एकाजनाड् ॥ १ । १ । १४ ॥

निपात इति किमर्थम् । चकारात्र । जहारात्र ॥ एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । एकाजित्यप्युच्यमाने ऽत्रापि प्राप्नोति । एषो ऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नार्थं बहुव्रीहिः । एको ऽजस्मिन्सो ऽयमेकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणः । एको ऽच् एकाजिति । यदि तत्पुरुषः समानाधिकरणो नार्थं एकग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं विश्वास्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्महणसामर्थ्यात् । यदि ह्यञ्चान्यच्च तत्र स्यादज्महणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यदज्महणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्यादलन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥ एवमपि कुत एतद्भयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् [१.१.२१] इति च येन विधिस्तदन्तस्य [१.१.७२] इति चेयमिह परिभाषा भविष्यत्याद्यन्तवदेकस्मिन्नितीयं न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीयमिह परिभाषा भवत्याद्यन्तवदेकस्मिन्नितीयं न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति यदयमनाडिति प्रतिषेधं शास्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्महणे क्रिय-

माण एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ज्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हेल्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति यदुक्तं*
तदुपपन्नं भवति ॥ अनाडिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । इह क-
स्माच्च भवति । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमा-
कारस्य ग्रहणमनुबन्धकश्चात्राकारः । क पुनरयं सानुबन्धकः क निरनुबन्धकः ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १ । १ । १५ ॥

किमुदाहरणम् । आहो इति । उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमा-
हारो ज्यम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात ए-
काजनाड् [१.१.१४] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्हेकनिपाता इमे ॥ अथवा प्रति-
षिद्धार्थो ज्यमारम्भः । ओ पु यातं मरुतः । ओ पु यातं बृहती शकरी च । ओ
चित्सखायं सख्या ववृत्याम् ॥

ओतश्चि्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

ओदन्तो निपात इत्यत्र च्यन्तस्य† प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत्
अदोऽभवत् । तिरोऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं ‡ अधिष्यति ॥ एवमप्यगौर्गीः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति । एवं
तर्हि गौर्णमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ज्जो ज्जीषो-
मीय इति न वाहीको जुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्याच्चे भवतः‡ । गौस्ति-
ष्ठति । गामानयेति । अर्थाभय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाभयं शब्दमात्रे तद्भ-
वति । शब्दाभये च वृद्ध्याच्चे ॥

उञ ऊँ ॥ १ । १ । १७-१८ ॥

इह कस्माच्च भवति । आहो इति । उताहो इति । उञ इत्युच्यते न चात्रोञं
पर्यायः । उञो ज्यमन्येन सहैकादेश उञ्महणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

* १.१.१०.*

† १.४.११.

‡ १.१.१०; १.१.११.

नोञ्जेकादेश उञ्महणेन गृह्यत इति यदयमोत् [१.१.१५] इत्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति । दोषः खल्वपि स्याद्युञ्जेकादेश उञ्महणेन न गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जान्वस्य रुजति । मय उञ्जो वो वा [८.३.३३] इति वृत्त्वं न स्यात् । एवं तर्हेकनिपाता इमे ॥ अथवा ह्रावुकाराविमौ । एको ऽनुबन्धकः । अपरः सानुबन्धकः । तयो ऽनुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः ॥

उञ्ज इति योगविभागः ॥ १ ॥

उञ्ज इति योगविभागः कर्तव्यः । उञ्जः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उ इति विति ॥ तत ऊँ । उञ्ज ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्या-चार्यस्य मतेन दीर्घो ऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ २ ॥

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्ये-षामाचार्याणां मतेन विति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १९ ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव

ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्यो ऽर्थग्रहणेन ।

लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क्व । सोमो गौरी अधि भ्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति तस्मान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥ नात्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति* ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाढाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

यदि पूर्वसवर्ण आद् आम्भावश्च प्राप्नोति† ॥ एवं तर्षाहायमीदूतौ सप्तमीति न चास्ति सप्तमीदूतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्

नेदं वचनाद्भयम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या

दीर्घत्वमुच्यते* । वृत्तिं न शुष्कं सरसी शयानमिति । सति प्रयोजन इह न प्राप्नोति । सोमो गौरी अधि भित इति ॥

तत्रापि सरसी यदि ।

तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् वधोरगारं वध्वगारम् प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

अथवा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्या-
मातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणे ऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्था
वृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः ।
समुदायार्थो ऽभिधीयते ॥

ईदृशौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णो ऽसावाढाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्वात्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ १ । १ । २० ॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् ॥ १ ॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । आस्त्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सास्त्वभूतानामेव स्यादनास्त्वभूतानां
न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याण्यार्धधातुके तत्र चैत आस्त्वभूता दृश्य-
न्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यास्त्वं प्रतिषिध्यते† तदर्थम् ।
प्रणिदयते प्रणिधयतीति‡ ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां

* ७.१. ३९*.

† ६.१. ४५.

‡ ८.४. १७.

प्रकृतिग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं य आस्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन य आस्वभूतास्तेषां न स्यात् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । दाधाः प्रकृतय इति । आहोस्विहाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । आस्वभूतानामेव स्यादनास्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इत्यनास्वभूतानामेव स्यादास्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयैषामिति ॥

तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे [१.१.१९] इति । ततो वक्ष्यामि । दाधा ध्वदाप् अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान्नातिरासतिदाशतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र* मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत्पुरस्तादपक्रक्ष्यते । घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहण इह कस्मान्न भवति प्रनिमाता प्रनिमातुम् प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । यथैव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायत एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहण आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

समानशब्दाप्रतिषेधो अर्थवद्ग्रहणात् ॥ ३ ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणं न चैतावर्थवन्तौ ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥ यद्येवमिहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति प्रणिधापयति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ॥

न वार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्गुणेन गृह्यते यथान्यत्र ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतो ऽर्थवद्गुणेन गृह्यते यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्राप्यर्थवत आगमोऽर्थवद्गुणेन गृह्यते । कान्यच्च । लविता चिकीर्षितेति ॥ युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यान्न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । वाढं युक्तम् । शब्दान्तैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हिभि भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः । तत्कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्चे ॥ ६ ॥

दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरिच्चे वक्तव्यः । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । मीनातिमिनोति [६.१.५०] इत्याच्चे कृते स्थाध्वोरिच्च [१.२.१७] इतीत्वं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते । उपदिदीषते । सनि मीमाषुरभलभ [७.४.५४] इति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतय एजन्तानामपीकारान्ता न च प्रकृतिप्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति ॥

दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥ ७ ॥

दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदातं* मुखम् । ननु चाच्चे कृते भविष्यति । तद्यत्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् ॥

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

पितृतिषेधाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा दाधा ध्वपिदिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । अदाबिति ह्युच्य-
मान इहापि प्रसज्येत । प्रणिदापयतीति । शक्यं तावदनेनादाबिति ब्रुवता बान्तस्य
प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं दाप्पति-
षेधे न दैपीति । परिहृतमेतत्सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष
एव । एकान्तेषु च न दोषः । आस्वे कृते भविष्यति । ननु चोक्तं तद्ध्यास्व न
प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तत्वादिति । पकारलोपे कृते भविष्यति । न ह्ययं तदा
दाम्भवति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतच्चात्र युक्तं यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रह-
णेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति ॥ अथवा-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति यदयमुदीचां माडो व्यतीहारे
[३.४.१९] इति मेडः सानुबन्धकस्यास्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ अथवा दाबे-
वायं न दैबस्ति । कथमवदायतीति । इयन्धिकरणो भविष्यति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १ । १ । २१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्दचनम् ॥ १ ॥

सत्यन्यस्मिन्यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्य-
स्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सो ऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मा-
त्कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति ।
तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्दचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र व्यपदेशिवद्दचनम् ॥ २ ॥

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ।

एकाचो द्वे प्रथमार्थम् ॥ ३ ॥

वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति* । तस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् पपाच पपाठ । इयाय आरेत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् ॥ ४ ॥

वक्ष्यत्यादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येवेति† । एतस्मिन्क्रियमाण इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् । इन्द्रो मा वक्षत् । स देवान्यक्षत् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दो ज्यं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यथा । सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यत एकशालो ग्राम इति ॥ यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋगृक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदगैर्कचै सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थं ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थः ॥ यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवत्यर्थं मे ज्येष्ठः पुत्रो ज्यं मे मध्यमो ज्यं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नप्ययमेव मे ज्येष्ठो ज्यमेव मे मध्यमो ज्यमेव मे कनीयानिति । तथासूतायामसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति । तथानेत्यानाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति ॥

आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ज्वक्तुम् । कथम् ।

अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् ॥ ६ ॥

अपूर्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणो जन्तः । एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरल-

क्षणत्वादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ आद्य-
न्तवद्भावेन ॥ गोनर्दीयस्त्वाह । सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्जिदाद्युदात्तत्वे ॥ ७ ॥

प्रत्ययस्यादिरुदात्तो* भवतीतीहैव स्यात् कर्तव्यम् तैत्तिरीयः । औपगवः काप-
टव इत्यत्र न स्यात् ॥ अिनत्यादिर्नित्यम् [६.१.१९७] इतीहैव स्यात् अहिचुम्ब-
कायनिः आभिवेश्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ॥

[वलादेरार्धधातुकस्येद् ॥ ८ ॥]

वलादेरार्धधातुकस्येद् प्रयोजनम् । आर्धधातुकस्येड्बलादेः [७.२.३५] इहैव
स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिषत् मन्दिषदित्यत्र न स्यात् ॥

[यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥ ९ ॥]

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्प्रहण इति† ।
तस्मिन्क्रियमाणे अचि भुधातुभुवां य्वोरियदुवडौ [६.४.७७] इहैव स्यात् त्रियः
भुवः । त्रियौ भुवौ इत्यत्र न स्यात् ॥

[अजाद्यादित्वे ॥ १० ॥]

अजाद्यादित्वे प्रयोजनम् । आडजादीनाम् [६.४.७२] इहैव स्यात् ऐहिष्ट
ऐक्षिष्ट । ऐत् अध्येष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ।

[अन्तवद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥ ११ ॥]

अन्तवद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् [१.१.११] इहैव
स्यात् पचेते इति पचेथे इति । खट्टे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् ॥

[मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ १२ ॥]

मिदचो ऽन्त्यात्परः [१.१.४७] प्रयोजनम् । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि ।
तानि यानीत्यत्र न स्यात्‡ ॥

[अचोऽन्त्यादि टि ॥ १३ ॥]

अचोऽन्त्यादि टि [१.१.६४] प्रयोजनम् । टित आत्मनेपदानां टेरे [३.४.७९] इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ॥

[अलोऽन्त्यस्य ॥ १४ ॥]

अलोऽन्त्यस्य [१.१.५२] प्रयोजनम् । अतो दीर्घो यञि [७.३.१०१] षुपि च [१०२] इहैव स्यात् षटाभ्याम् षटाभ्याम् । आभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

[येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ १५ ॥]

येन विधिस्तदन्तत्वे* प्रयोजनम् । अचो यत् [३.१.९७] इहैव स्यात् चेषम् जेषम् । एयम् अध्येयमित्यत्र न स्यात् ॥

आद्यन्तषडेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

तरप्तमपौ घः ॥ १ । १ । २२ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो† नदीतर इति ॥

घसंज्ञायां नदीतरे ऽप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्माच्च भवति ।

तरग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥ ३ ॥

औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ । उपदेशो नाम । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः ॥ अथवा-स्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः । घादिषु नद्या इस्वो भवतीति‡ इस्वत्वं प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति ।

* १.१. ७२.

† ३.३. ५७.

‡ ६.३. ४३.

खीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादि-
ष्वित्युच्यमान इह प्रसज्येत । महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ १ । १ । २३ ॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् ॥ १ ॥

संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति ।
संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

संख्यासंप्रत्ययार्थम् ॥ २ ॥

एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥
ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्र-
त्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् ।

इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऋत्रिमत्वाद्यथा लोके ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे हि संख्याग्रहण एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न
स्यात् । किं कारणम् । अकृत्रिमत्वात् । बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रि-
मयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति यथा लोके । तथा । लोके गोपालकमानय
कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा
कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्या-
महायणीभ्यः [५.४.११०] अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्यामहायणीग्रहणसामर्थ्यात्
भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गा यमुनेति । एवं तर्ह्यौर्णमास्या-
महायणीभ्यो भवतीति यदयं विपाद्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति* ॥ इह तर्हि प्राप्नो-
ति नदीभिश्च [२.१.२०] इति । बहुवचननिर्देशात् भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि
प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥ एवं न चेदमकृतं भवति कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति न च कश्चिदोषो भवति ॥

उत्तरार्थं च ॥ ४ ॥

उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । णान्ता षट् [१.१.२४] षकारनकारा-
न्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानः विपुष इति† ॥

इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तमितरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वा-
 द्यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्थान्तरकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवति । अर्थो वास्यैवसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवतीदमेवसंज्ञकेन
 कर्तव्यमिति । अन्तर्ध्यात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान्प्राम्यं पांशुरपादमप्रकरणज्ञ-
 मागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो
 वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थान्तरकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
 संप्रत्ययो भवत्येवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ बद्धादीनामियं संज्ञा कृतेति । न
 यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ।
 तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु
 चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीया [२.३.२] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं कर्तरि
 कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणम् [१.४.४२]
 इति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीया
 [२.३.१८] इति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे [३.१.१७]
 इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथाधारो ऽधिकरणम् [१.४.४५] इति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा ।
 अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्रम्यधिकरणे च [२.३.३६] इति कृत्रि-
 मस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि [२.४.१३] इत्यकृत्रिमस्य ॥ अथवा
 नेदं संज्ञाकरणं तद्ददतिदेशोऽयम् । बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि
 वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो
 गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्म-
 दत्तवदर्थं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यते ॥ अथवा-
 चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्यय इति
 यदर्थं संख्याया अतिशदन्तायाः कन् [५.१.२२] इति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं
 शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्यास्ति ।
 ननु चेयमस्ति डतिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चापि त्यन्तायाः प्र-
 तिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत्स्यादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थव-
 तस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते
 संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र म-
 हत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । संख्यायते जन्या
 संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाष्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥ अथवा सापेक्षो ज्यं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमास्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे ॥

अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् ॥ ५ ॥

अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धश्चूर्णम्* । कन्विध्यर्थम् । अध्यर्धकम्† ॥

लुकि चाग्रहणम् ॥ ६ ॥

लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् [५.१.२८] इति । द्विगोरित्येव सिद्धम् ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ ७ ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्धपञ्चमश्चूर्णम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् ॥

अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ ८ ॥

अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकषाष्टिकः अधिकसाम्तिकः ‡ । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अधिकषाष्टिकः अधिकसाम्तिकः § । अलुकीति किमर्थम् । अधिकषाष्टिकः अधिकसाम्तिकः ¶ ॥

* २.१.५५ ५.१.२३ २८. † ५.१.२३. ‡ २.१.५५ ५.१.२८. § ७.१.१५. ¶ ५.१.२८.

बहुव्रीहौ चाग्रहणम् ॥ ९ ॥

बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये [२.२.२५] इति । संख्येत्येव सिद्धम् ॥

बद्धादीनामग्रहणम् ॥ १० ॥

बद्धादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । किं ज्ञापकम् । यदयं बतोरिद्धा [५.१.२३] इति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति । बतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

ष्णान्ता षट् ॥ १ । १ । २४ ॥

षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ १ ॥

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

शताद्यष्टनोर्नुडुडर्थम् ॥ २ ॥

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति* । उपदेशग्रहणात् भवति ॥ अष्टानामित्यत्रात्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति† । उपदेशग्रहणाद्भवति ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्राणीति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ‡ । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडुडर्थमिति § ॥

अथवाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । षकारान्ता नकारान्ताकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादो शुभ्र एकास्ता एका इति ¶ । नैष दोषः । एकशब्दो ऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असह्यैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमे-

* ७.१. ७२; २२. † ७.२. ८४; ७.१. ५५. ‡ १.१. ३९.* § ६.१. १७२.* ¶ ७.१. २२.

केति । अन्येत्यर्थः । सधमादो शुभ्र एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तयो ज्ञ्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति* ॥ एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते† । अष्टाभ्य औश् । ततः षड्भ्यः । षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति । ततो लुक् । लुक् च भवति षड्भ्य इति ॥ अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते‡ । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः ॥ यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

डति च ॥ १ । १ । २५ ॥

इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाप्यनुवर्तिष्यते ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ १ । १ । २६ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोटः गर्त इति ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्माच्च भवति । अनुबन्धोऽन्यत्वकरः । अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ।

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् ॥ ३ ॥

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न । किं कारणम् । लोपात् । लुप्यते ऽत्रानुबन्धः । लुप्रेऽत्रानुबन्धे नान्यत्वं भविष्यति । तथाया । कतरद्देवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पलिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एवमिहापि लुप्रेऽनुबन्धे नष्टः

* १.१. १७९.

† ७.१. २२.

‡ ७.२. ८५.

प्रत्ययो भवति । यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति ।
तद्यथा । इतरत्रापि कतरहेवदत्तस्य गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते
काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवत्यन्ततस्तमुद्देशं जानाति ॥

सिद्धविपर्यासश्च ॥ ४ ॥

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति संदेहस्तस्य भवत्ययं स तशब्दो लोतः
गर्त इत्ययं स तशब्दो लूनः गीर्ण इति । तद्यथा । इतरत्रापि कतरहेवदत्तस्य
गृहम् । अदो यत्रासौ काक इति । उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तु
तस्य भवतीदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति ॥ एवं तर्हि

कारककालविशेषात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

कारककालविशेषावुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः कर्तारि कर्मणि भावे चेति । तद्य-
था । इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं
निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥ एवमपि प्राकीर्णेत्यत्र प्राप्नोति ।

लुङि सिजादिदर्शनात् ॥ ६ ॥

लुङि सिजादिदर्शनात् भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते प्राभि-
न्तेति । दृश्यन्ते ऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमान-
गंस्यते । यथैवायमनुपदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छत्येवमेतदप्यवगन्तुमर्हति यत्र
सिजादयो नेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थं वर्तते* । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते न गावः । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥

इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामगः [८.४.३] इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः ॥ १ ॥

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किञ्चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति ॥ ननु च निपातनाच्चाण्णत्वं स्याद्यथाप्राप्तं च णत्वम् । किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति । इहेको यण्णाचि [६.१.७७] इति वचनाच्च यणस्याद्यथाप्राप्तश्चेकभ्रूयेत । नैष दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । षष्ठ्यात्र निर्देशः क्रियते । षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति ॥ इह तर्हि कर्तरि शप् [३.१.६८] दिवादिभ्यः श्यन् [६.९] इति वचनाच्च श्यन्स्याद्यथाप्राप्तश्च शप्भ्रूयेत । नैष दोषः । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नार्यं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतमनुवर्तते ॥ इह तर्ह्यव्ययसर्वनामामकृष्णाक्टेः [५.३.७१] इति वचनाच्चाकृष्णाद्यथाप्राप्तश्च कः भ्रूयेत । नैष दोषः । नामाप्ते हि के ऋकार-

भ्यते स वाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपात-
वमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति ॥ यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति
समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो
हितततयोर्वेति । सततम् संततम् सहितम् संहितमिति । इह पुनर्भवात्निपातनाच्च
मलोपमिच्छत्यपरस्परः क्रियासातस्ये [६.१.१४४] इति यथाप्राप्तं चालोपं संतत-
मित्येतच्च सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । वाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥ २ ॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै
सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥ स कथं कर्तव्यः ।

पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् ॥ ३ ॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशेषेण ।
नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् ।

सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ ४ ॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति ।
किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं उत्तरादीनामद्भावे ॥ ५ ॥

उत्तरादीनामद्भावे प्रयोजनम् * । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत् अतिकतरं
ब्राह्मणकुलमिति ॥

स्यदादिविधौ च ॥ ६ ॥

स्यदादिविधौ च प्रयोजनम् † । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम् अतितद्ब्राह्मण इति ॥
संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते ‡ । पूर्वपरा-
वरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । ततोऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं
यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ॥ उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः ।
अनुपसर्जनात् [४.१.१४] इत्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः ।
अनुपसर्जन अ अदिति । किमिदम् अदिति । अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य

* ७.१. २५.

† ७.२. १०२.

‡ १.१. २४.

द्रष्टव्यौ । यद्येवमतिरुष्मत् अत्यस्मदिति न सिध्यति* । प्रश्निष्टनिर्देशो ऽयम् । अनुपसर्जनं अ अ अदिति । अकारान्तादकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥ अथवाङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुक् [७.१.२२] इति लुभ प्राप्नोति । नैष दोषः । षट्प्रधान एष समासः ॥ इह तर्हि प्रियसक्थना ब्राह्मणेनानङ् न प्राप्नोति† । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितत् अतितदौ अतितद् इत्यत्वं प्राप्नोति‡ । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावदङ्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः [७.१.२५] इति पञ्चम्यङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तित्वाङ्तरादिभ्य इति पञ्चम्याङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययात् । उतरादिभ्यो यो विहित इति । इहेदानीमस्थिसक्थ्यक्षगामनङ्गुदात्त इति त्यदादीनामो भवतीत्यस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठ्यङ्गस्येत्यपि त्यदादीनामित्यपि षष्ठ्यङ्गस्येत्यपि । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचार इह तावदस्थिसक्थ्यक्षगामनङ्गुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामो ऽस्थ्यादिभिरनङ्म् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवत्यस्थ्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामो ऽङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवत्यङ्गस्येति ॥ यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः ॥ अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाभयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनाम्नः स्मै [७.१.१४] आमि सर्वनाम्नः सुट् [५२] इति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै भवति सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुट्भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयस्तस्मिंस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥ अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि

* ७.१.२२.

† ७.१.७५.

‡ ७.२.१०२.

संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा-
वेत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि ।
संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ।

उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः ॥ ७ ॥

उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः* पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यते ऽकजर्थ इति
न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ।

अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात् ॥ ८ ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाव्विषयत्वात् ।
उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयो ऽन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषू-
च्यन्ते ॥ यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति ।

उभयो ऽन्यत्र ॥ ९ ॥

उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति ॥ किं च
स्याद्यत्राकज्ज स्यात् । कः प्रसज्येत । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दोऽयं
द्विवचनटाव्विषय इत्युक्तम् । तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यत एत-
इत्तुं द्विवचनपरो ऽयमिति । के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र द्विवचन-
परता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपर एवमाप्यपि सति नायं
द्विवचनपरः स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् ।
अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरो ऽयमन्तादिवद्भावेन ।

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के ऽपि तुल्यम् ॥ १० ॥

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्के ऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ।
कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिका-
नामपि ग्रहणं भवति ॥

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ।

भवतो ऽकच्छेषात्वानि ॥ ११ ॥

भवतो ऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि । अकच्* । भवकान् । शेषः† । स च

भवांश्च भवन्तौ । आत्वम्* । भवावृगिति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदु-
दाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि हीष्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया
च [२.३.२७] । भवता हेतुना । भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २८ ॥

दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहौ [१.१.२९] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र
न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
दिगुपदिष्टे† विभाषान्यत्र प्रतिषेधः ॥ अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव
यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षि-
णदक्षिणस्यै देहीति‡ ॥ अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । इन्हे मा भूत् । दक्षिणोत्तर-
पूर्वोणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इन्हे च [१.१.३१] इति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं
वाधत एवं इन्हे चेत्येतमपि वाधेत । न वाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य
वाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेध इयं विभाषारभ्यते इन्हे
चेत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त
इत्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं वाधिष्यते इन्हे चेत्येतं प्रतिषेधं न
वाधिष्यते ॥ अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरा-
स्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदो-
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यद्येवं नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । इन्हे कस्मान्न भवति ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो
बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै
देहि§ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास इति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्या-
मः । समासो यो बहुव्रीहिरिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्यापि बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः ।
वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसना-
न्तराः ॥

* ६.३. ९१.

† २.२. २६.

‡ ८.१. १०.

§ ८.१.९.

न बहुव्रीहौ ॥ १ । १ । २९ ॥

किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहिः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत्* । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । द्विन्याय त्र्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्* । संख्यासर्वनामोर्थो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत्* । वा प्रियस्येति ॥ न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहिः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज्मा भूदिति । किं च स्याद्यत्राकश्स्यात् । को न स्यात् । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहकं पितास्य मकल्पितृकः त्वकं पितास्य त्वकल्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कल्पितृकः त्वकल्पितृक इति चेष्यते । कथं पुनरिच्छतापि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्तरङ्गे विधिः शक्यो वाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गे विधिर्वाधते गोमल्लिय इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः प्रत्ययोत्तरपदयोश्च [७.२.९८] इति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्मैकपथमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यान्ताच्छब्धं बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यान्ताच्छब्धं तस्येदं ग्रहणम् ॥ गोनर्तीय आह ।

अकच्चरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ ।

त्वकल्पितृकः मकल्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । आढ्यपूर्वाय देहीति ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति
वचनात् ॥ २ ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्* । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥

तृतीयासमासे ॥ १ । १ । ३० ॥

समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्रायमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्थमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत । सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । ततो ऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि ॥

विभाषा जसि ॥ १ । १ । ३२ ॥

जसः कार्यं प्रति विभाषाकञ्ज्ञि न भवति ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्

॥ १ । १ । ३४ ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् ॥ १ ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठितत्वात् । गणे हेतानि पद्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठो ज्यं पुनःपाठ इति । तानि हि पूर्वादीनीमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठो ज्यं पुनःपाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा [७.१.१६] इति नवग्रहणं

करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं व्यवस्थायामसंज्ञायामिति
वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवंविशिष्टान्येवैतानि गणे पद्यन्ते ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनं व्यादिपर्युदासेन* पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धम्
[८.२.१] इति निपातनं करोति । वार्त्तिककारश्च पठति जडभावादिति चेदुत्तर-
त्राभावादपवादप्रसङ्ग इति† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ १ । १ । ३५ ॥

आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद्विह
मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ १ । १ । ३६ ॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात् ॥ १ ॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योग
इत्येव सिद्धम् ॥

न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥ २ ॥

न वानर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं व-
क्तव्यं यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति । अत्रापि य एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवतीदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥

अपुरीति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसतीति ॥

वाप्रकरणे तीयस्य उित्सूपसंव्यानम् ॥ ३ ॥

वाप्रकरणे तीयस्य उित्सूपसंव्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृती-
यायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् [७.३.११५] इत्येतन्न वक्तव्यं
भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंव्यानमेवात्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति ।
द्वितीयाय द्वितीयस्यै । तृतीयाय तृतीयस्यै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १ । १ । ३७ ॥

किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पद्येरन्* । चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥ अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङ् [१.१.१४] इति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत ॥ एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु । तच्चाशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति † । तद्वरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् ॥ तस्मात्पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १ । १ । ३८ ॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । नाना विना । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥ २ ॥

सर्वविभक्तिर्हेष भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात्‡ ॥

त्रलादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र । ततः यतः । ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् [५.३.७] सप्तम्याखल् [१०] इति । वक्ष्यत्येतत् । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते [१४] इति ॥ यदि पुनरविभक्तिः शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते ।

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ ४ ॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । केतरेतराश्रयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाविभक्तित्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

* १.४.५०.

† ६.२.२.*

‡ ५.२.२७.

अलिङ्गमसंख्यमिति वा ॥ ५ ॥

अथवालिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । केतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चालिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते उपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् ।

सिद्धं तु पाठात् ॥ ६ ॥

पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक्पाशपः । शस्त्र-
मृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । मान्तः । कृत्वोऽर्थः । तसिवती । नानाआविति ॥

अथवा पुनरस्त्वविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमवि-
भक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि
तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जते ये त्वेते वै-
याकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं ते प्रविभक्तिकाञ्चशब्दान्प्रयुञ्जते इति । अभिज्ञाश्च
पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतश्चाभिज्ञा अन्येन हि वक्ष्येनैकं गां क्रीण-
न्त्यन्येन द्वावन्येन त्रीन् । अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते । तदेतदेवं सदृश्यतामर्थरू-
पमेवैतदेवजातीयकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति । तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्य-
ताम् । किञ्चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभ-
क्त्यर्थप्रधानं हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः
कश्चित्क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानो नाना विनेति क्रियाप्रधानः । न
चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

अथाप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यत एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाप्यद्यत्वे
एतेबहु क्रियत एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति* । कथं तर्हि ।
एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विवचोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने वाधके भविष्यतः ॥
न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वा असर्वाः । असर्वा विभक्तयोऽस्मादिति ।
कथं तर्हि । न सर्वासर्वा । असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ॥

एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
 ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्रयः कृदर्थं ग्रहणेन योगाः ॥
 कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।
 तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति ।
 तस्मात्स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति । परमोच्चैः परमनीचैरिति । तदन्त-
 विधिना भविष्यति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्युच्चैः अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति ।
 उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
 सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेधां इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते । यथा
 स तत्र प्रत्याख्यायत इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम् । कथं स तत्र प्रत्याख्या-
 यते । महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च
 नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
 संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । न व्येतीत्यव्ययमिति ।
 क्व पुनर्न व्येति । स्त्रीपुंनपुंसकानि सच्चवगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्था-
 न्केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३९ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति । आहोस्वित्कृदन्तं यन्मान्तमिति । किं
 चातः । यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति ।
 अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथा-
 स्तु ॥ अस्तु तावत्कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनर-
 त्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुग्यथा स्यात् । मा भूदेवम् ।
 आमः [२.४.८१] इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिग्रहणं† तत्रानुवर्तते । लिग्र-
 हणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति । इष्यते च प्रत्ययमा-
 त्रस्य । आतश्चेष्यत एवं ह्याह कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि [३.१.४०] इति । यदि
 च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥ अथवा पुनरस्तु कृदन्तं

* १.१.७२.

† १.१.२७.*

‡ २.४.८०.

यन्मान्तमिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्ष-
णेनाव्ययसंज्ञा भवतीति यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति ॥

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः ॥ १ ॥

कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आधेः ।
चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति ॥

अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥ २ ॥

अथवानन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं पुनरत्र ज्यायः ।
अनन्यप्रकृतिवचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । कुम्भकारेभ्यः नगरकारेभ्य
इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये-
त्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतानन्यप्रकृ-
तिरिति बोध्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः
प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणिकुलम् ॥ ४ ॥

ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते* ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भव-
तीति† तुक्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वमन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

नलोपो वृत्रहभिः ॥ ५ ॥

वृत्रहभिः भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते‡ ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक्
प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः§ । तस्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

उदुपधत्वमकिच्चस्य निकुचिते ॥ ६ ॥

उदुपधत्वमकिच्चस्यानिमित्तम् । क । निकुचिते । निकुचित इत्यत्र नलोपे
कृतं¶ उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [१.२.२१] इत्यकिच्चं प्राप्नोति ।

* १.१. ३९.

† १.१. ७१.

‡ ८.२.७.

§ ८.२.२.

¶ ६.४. २४.

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राकिस्वम् । न धातुलोप आर्धधातुके [१.१.४] इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥ ७ ॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क । अमुना । नाभावे कृते*ज्जो दीर्घो यञि ह्यपि च [७.३.१०१; १०२] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेश इति† ॥

आत्वं किच्चस्योपादास्त ॥ ८ ॥

आत्वं किच्चस्यानिमित्तम् । क । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते‡ स्थाय्वोरिच्च [१.२.१७] इतीत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाय्वोरिच्च इति§ ॥

तिसृचतसृत्वं ङीव्विधेः ॥ ९ ॥

तिसृचतसृत्वं ङीव्विधेरनिमित्तम् । क । तिसृचस्तिष्ठन्ति । चतसृचस्तिष्ठन्ति । तिसृचतसृत्वात् कृतम् । ऋक्षेभ्यो ङीप् [४.१.५] इति ङीप्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृत्वात् कृते ङीव्विधेः इति यदयं न तिसृचतसृ [६.४.४] इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥

इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते¶ ष्णान्ता षट् [१.१.२४] इति षट्संज्ञा प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ शकटौ पद्दतौ । अत्वे कृते** ज्ञः [४.१.४] इति टाप्याप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥ इयेष उवोष । गुणे कृत†† इजादेश्च गुरुमतोज्जुच्छः [३.१.३६] इत्याम्प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति ॥

* ७.३.१२०.

† ८.२.३.*

‡ ६.१.५०.

§ १.२.२०.*

॥ ७.३.२९.

¶ ७.१.७२.

** ७.३.११९.

†† ७.३.८९.

तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् ।
क । अत इञ् [४.१.९५]* । दाक्षिः प्राक्षिः । न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्ग-
संज्ञा† तर्ह्यनिमित्तं स्यात् ॥

आत्त्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥ ११ ॥

आस्त्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्‡ । क । क्रापयतीति ॥

पुग्नस्वत्वस्यादीदपत् ॥ १२ ॥

पुग्नस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात्§ । क । अदीदपदिति ॥

त्यदाद्यकारष्टाब्धिः ॥ १३ ॥

त्यदाद्यकारष्टाब्धिरेनिमित्तं स्यात्॥ । क । या सा ॥

इङ्घिराकारलोपस्य पपिवान् ॥ १४ ॥

इङ्घिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्¶ । क । पपिवान् तस्थिवानिति ॥

मतुब्धिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य ॥ १५ ॥

मतुब्धिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्यानिमित्तं स्यात्** । क । अभिमान् वायु-
मान् । परमवाचा परमवाचे ॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य ॥ १६ ॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्†† । क । नदि कुमारि किशोरि
ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु । ह्रस्वत्वे कृत एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपो न प्राप्नोति । मा
भूदेवम् । ऊचन्तादित्येवं ‡‡ भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च
न प्राप्नोति । इदमिह संप्रथार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति किमत्र कर्त-
व्यम् । परत्वाद्भ्रस्वत्वम् । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृते
ऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् ।
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्मान्नाथो जनया परिभाषया । न हि दोषाः
सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति

* ४.४. १४८. † १.४.१३. ‡ ६.१.४८; ७.३.३६. § ७.३.३६; ७.४.१. ॥ ७.२.१०३; ४.१.४.
¶ ७.२.६७; ६.४.६४. ** ६.१.१०३; १६७; १५८. †† ७.२.१०७; ६.१.६९. ‡‡ ६.१.६८.

स्याल्यो नाधिभ्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वापि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४१ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः ॥ १ ॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं किम् । लुग्मुखस्वरोपचाराः ॥ लुक् । उपाभि प्रत्यभि । अव्ययात् [२.४.८२] इति लुक्सिद्धो भवति ॥ मुखस्वरः । उपाभिमुखः प्रत्यभिमुखः । नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः [६.२.१६८] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ उपचारः । उपपयःकारः उपपयःकाम इति । अतः कृकमिर्कसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य [८.३.४६] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह ॥

अपि खल्वाहुः । यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्गवद्भाषः । पराङ्गवद्भावे ऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित* उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपाभ्यधीयान प्रत्यभ्यधीयान ॥ अकच्यव्ययग्रहणं क्रियतां उच्चकैः नीचकैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । उपाभिकम् प्रत्यभिकमिति ॥ मुम्यव्ययप्रतिषेध उच्यते† दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भमन्यः उपमणिकमन्यः ॥ अस्य च्वावव्ययप्रतिषेध उच्यते‡ दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम् । स इहापि प्राप्नोति । उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् ॥

यदि परिगणनं क्रियते नार्थोऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यव्ययीभावाङ्गुगिति यदर्थं नाव्ययीभावादतः [२.४.८३] इति प्रतिषेधं शास्ति । उपचारः । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते ॥ । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवार्थं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥

* २.१.२*

† ५.३.७१.

‡ २.३.६६-६७.

§ ७.४.३२.

॥ ८.३.४५.

शि सर्वनामस्थानम् ॥१॥१॥४२॥ सुडनपुंसकस्य ॥१॥१॥४३॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति* ॥ असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो नपुंसकस्येति । न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति ॥

यत्तावदुच्यते शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति ।

नाप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

नार्यं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसके ऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

अप्राप्तेर्वा ॥ ३ ॥

अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ यदप्युच्यते ऽसमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति यद्यपि वक्तव्यो ऽयवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यपद्यानि मुस्त्रानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥

न वेति विभाषा ॥ १ । १ । ४४ ॥

न वेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

न वेति विभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या । नवाशब्दस्य यो ऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

शब्दसंज्ञायां ह्यर्थसंप्रत्ययो यथान्यत्र ॥ २ ॥

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्याद्यथान्यत्र । अन्यत्रापि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । कान्यत्र । दाधा ध्वदाप् [१.१.२०] तर-

प्रमपौ घः [२२] इति घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य ॥
तत्तार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः ॥ ३ ॥

इतिकरणः क्रियते सो ऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिनाहोस्विच्छब्दा-
धिक्यादर्थ्याधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके गौरित्यय-
माहेति गोशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति ।
सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः संपद्यते ।
एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः परः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्या-
वयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थ
संप्रत्याययति । न वेति यद्गम्यते न वेति यत्प्रतीयत इति ॥

समानशब्दप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका । नवा घटिकेति । किं च
स्याद्यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ [१.१.२८] ।
दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ॥

न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किञ्चिन्न वेत्युच्यते ।
तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । ग्रामो भवता गन्तव्यो न
वा । नेति गम्यते ॥ अस्ति कारणं येन लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ।
किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवाँल्लोके निर्देशं करोति । अङ्गं हि समानलिङ्गे निर्देशः
क्रियतां प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः ।
प्रत्यय इति गम्यते ॥ एतच्चैव न जानीमः क्वचिद्व्याकरणे समानलिङ्गे निर्देशः क्रियत
इति । अपि च कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा । यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा । यदा यवागूशब्दो भुजिनाभिसंबध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रति-
षेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा । नेति गम्यते ।
यदा यवागूशब्दो नवाशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो
भवति । यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्ययेति गम्यते । न चेह वयं विभाषा-

महणेन सर्वादीन्यभिसंबन्धीमः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि । भवतिरभिसंबन्ध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति ॥

विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् ॥ ६ ॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिन्धाय शिन्धियतुः शिन्धियुः* । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्यैवं संज्ञा क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । प्रसज्य किञ्चिन्न वेत्युच्यते । तेनोभयं भविष्यति ॥

विप्रतिषिद्धं तु ॥ ८ ॥

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति ॥

न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥ ९ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्मविष्यत्यन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यत्यन्यत्र विधि-विषयात् ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति । याप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमुभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति ॥ एवमपि

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः ॥ १० ॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिन्धाय शिन्धियतुः शिन्धियुः । किं कारणम् ।

भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

भवतीति चेत्यतिषेधो न प्राप्नोति ॥

नेति चेन्न विधिः ॥ १२ ॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम् ॥

साध्वनुशासने ऽस्मिन्यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥ १४ ॥

साध्वनुशासने ऽस्मिञ्शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् समासश्चैव हि विभाषा तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते ऽसाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदाचिद्ग्राजपुरुष इत्यस्यामवस्थाया-मसाधुत्वमिष्यते । अपि च

द्वेषाप्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

द्वेषं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामथ पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वेषं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥ यस्य पुनः कार्याः शब्दा विभाषासौ समासं निर्वर्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् । न विभाषामहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञामभिसंबध्यते । समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्योऽनङ्गान्विभाषित इति । नैतद्विचार्यते अनङ्गानङ्गानिति । किं तर्हि । आलम्ब्यो नालम्ब्य इति ॥

कार्ये युगपदन्वाचययौगपद्यम् ॥ १६ ॥

कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्य-त्तव्यानीयरः [३.१.९६] ढक् च मण्डूकात् [४.१.११९] इति ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते* न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्यय-स्य युगपत्परत्वेन संभवो ऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि ।

कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।
अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थे संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनो-
क्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥ १७ ॥

आचार्यदेशशीलनेन यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वो ङञो
गालवस्य [६.३.६१] प्राचामवृद्धात्किन्बहुलम् [४.१.१६०] इति गालवा एव
ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन्प्राक्षु चैव हि फिन्स्यात् । तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममव-
दानमवाद्यत्तस्मान्नाजामदग््न्यः पञ्चावत् जुहोति ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दा गाल-
वप्रहर्णं तस्य पूजार्थं देशप्रहर्णं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्योस्तस्यापि पूजार्थं
गालवप्रहर्णं स्याद्देशप्रहर्णं च कीर्त्यर्थम् ॥

तत्कीर्तने च द्वेषाप्रतिपत्तिः ॥ १८ ॥

तत्कीर्तने च द्वेषं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्र-
हणेषु च द्वेषं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥

अशिष्यो वा विदितत्वात् ॥ १९ ॥

अशिष्यो वा पुनरर्थं योगः । किं कारणम् । विदितत्वात् । यदनेन योगेन प्रा-
र्थते तस्यार्थस्य विदितत्वात् । येऽपि श्रेतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि विभाषेत्युक्ते ऽनि-
त्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणो विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्व-
मवगच्छन्ति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्यो ऽनड्वान्विभाषित इति । आल-
ग्भव्यो नालग्भव्य इति गम्यते ॥ आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्थैरपि
शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति । बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति ॥

अप्राप्ते त्रिसंशयाः ॥ २० ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामो ऽप्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति
प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

द्वन्द्वे च विभाषा जसि [१.१.३१, ३२] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र ।
उभयशब्दः सर्वादिषु पद्यते तयपश्चाद्यजादेशः क्रियते* तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र

* १.२.४४.

वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । अयच्छ्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीती-
कारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति* । कथम् । मात्रजिति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ।
मात्रशब्दात्प्रभृत्यायचञ्चकारात्† । यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि
प्राप्नोति । अत इति वर्तते‡ । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सद्-
शस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

ऊर्णोर्विभाषा [१.२.३]

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
असंयोगाद्धि कित् [१.२.५] इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
अप्राप्ते ॥ अन्यद्धि किञ्चमन्यन्डिञ्चम् ।

एकं चेन्डित्कितौ ॥

यथेकं डित्कितौ ततो अस्ति संदेहः । अथ हि नाना नास्ति संदेहः । यद्यपि
नानैवमपि संदेहः । कथम् । प्रौर्णुवीति । सार्वधातुकमपित् [१.२.४] इति वा
नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ॥

विभाषोपयमने [१.२.१६] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
गन्धने [१.२.१५] इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते ।
गन्धन इति निवृत्तम् ॥

अनुपसर्गाद्वा [१.३.४३] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः [१.३.३८] इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र
वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

विभाषा वृक्षमृगादीनाम् [२.४.१२] ॥

प्राप्ते आप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं वोभयत्र ।
जातिरप्राणिनाम् [२.४.६] इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति ।
अप्राप्ते । जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् [३.१.३८] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । प्रत्ययान्तादिति* वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ॥

दीपादीनां विभाषा [३.१.६१] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । भावकर्मणोः [३.१.६६] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । कर्तरि इति वर्तते† । एवमपि संदेहो न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति । नास्ति संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः ॥

विभाषाप्रेप्रथमपूर्वेषु [३.४.२४] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । आभीक्ष्ण्ये [३.४.२२] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तम् ॥

तृन्नादीनां विभाषा [६.२.१६१] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । आक्रोशे [६.२.१६८] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आक्रोश इति निवृत्तम् ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् [६.३.५९] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । उदकस्योदः संज्ञायाम् [६.३.५७] इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । संज्ञायामिति निवृत्तम् ॥

श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम् [७.३.८,९] ॥

प्राप्ते ऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । इञीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । इञीति निवृत्तम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा [८.१.२६] ॥

प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । चादिभिर्योग* इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । चादिभिर्योग इति निवृत्तम् ॥

प्रो यङ्यच्चि विभाषा [८.२.२०,२१] ॥

प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । यङीति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । अप्राप्ते । यङीति निवृत्तम् ॥

प्राप्ते च ॥ २१ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति ॥

विभाषा विप्रलापे [१.३.६०] ॥

प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । व्यक्तवाचाम् [१.३.४८] इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । व्यक्तवाचामिति हि वर्तते ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने [१.३.७७] ॥

प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । स्वरितञितः [१.३.७२] इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । स्वरितञित इति हि वर्तते ॥

तिरोऽन्तर्धौ विभाषा कृञि [१.४.७१,७२] ॥

प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । अन्तर्धाविति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । अन्तर्धाविति हि वर्तते ॥

अधिरीश्वरे विभाषा कृञि [१.४.९७,९८] ॥

प्राप्ते ज्ञाप्य उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते ज्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । ईश्वर इति हि वर्तते ॥

दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे [२.३.५८,५९] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । प्राप्ते । तदर्थस्येति हि वर्तते ॥

उभयत्र च ॥ २२ ॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति ॥

हक्रोरन्यतरस्याम् [१.४.५३] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणाम् [१.४.५२] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते । हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम् हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तम् कारयति कटं देवदत्तेन ॥

न यदि विभाषा साकाङ्क्षे [३.२.११३,११४] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनान्भुञ्ज्महि । अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान्गामिष्यामः । कश्मीरान्गच्छाम । तत्रौदनान्भोक्ष्यामहे । तत्रौदनान्भुञ्ज्महि ॥

विभाषा श्वेः [६.१.३०] ॥

प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । कितीति* वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । शिश्रियतुः शिश्रियुः । अप्राप्ते । शुशाव शुश्रिय । शिश्रिय शिश्रिय ॥

विभाषा संघुषास्वनाम् [७.२.२८] ॥

संपूर्वाद्भुषेः प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । घुषिरविशब्दने [७.२.२३] इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते । संघुष्टं वाक्यम् संघुषितं वाक्यम् ॥ आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्तेऽप्राप्त उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाप्राप्ते कथं बोभयत्र । मनसीति* वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्त उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः आस्वनितं मनः । अप्राप्ते । आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्त इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

* ७.२.१८.

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ १ । १ । ४५ ॥

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते । इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आहोस्विद्धर्णस्य । इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कथात्र विशेषः ।

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्धर्णविधिः ॥ १ ॥

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्धर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति* संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति† । न हि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संबवोऽस्ति ॥ अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः ॥ २ ॥

वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति व्यङ्ग्यः संप्रसारणम् [६.१.१३] इति । स एव हि तावदिगुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथंचिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेनैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराभ्रयं भवति । इतरेतराभ्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञास्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं विभक्तिविशेषनिर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति व्यङ्ग्यः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायत उभयोः संज्ञा भवतीति । यत्ता-वदाह संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह व्यङ्ग्यः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि संज्ञा भवतीति ॥

अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा चेद्धर्णविधिरिति । नैष दोषः । यथा काकाज्जातः काकः इयेनाज्जातः इयेन एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणम् । यत्तत्संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति ॥ अथवा वृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु च पदैकदेशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् । प्रविश पिण्डीम् प्रविश तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः

प्रयुज्यते । तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्ये-
ति ॥ अथवाहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न
च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपन्नो नाप्येतयोः कार्ययोः संभ-
वोऽस्ति तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति । नैष दोषः ।
इतरेतराभयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराभयान्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वादिति* । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराभ्यैः । न हि तत्र किञ्चिदुच्यते
ऽस्य स्थाने य आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह पुनरुच्यते
इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥ एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा
विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक
इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारण-
मित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥ अथवेजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते यजा-
द्युपदेशाच्चिजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टम् उन्नमिति । ते
मन्यामहे ऽस्य यणः स्थान इममिकं प्रयुञ्जत इति । तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य
शाखेण साधुत्वमवस्थाप्यते किति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति† ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः को ऽन्त इति । तद्यथा । अजा-
विधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्यावय इति ।
यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निर्वर्तको भवति । अस्ति
चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्यातानुदेशो नाम‡ ॥

कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमावित्याह । युक्तं पुनर्यच्चित्येषु नाम शब्दे-
ष्वागमशासनं स्यान्न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायो-
पजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यच्चित्येषु शब्दे-
ष्वादेशाः स्युः । वाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छ-
ब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तरिभे भविष्यन्त्यनागमकानां सागमकाः ।

तत्कथम् । संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाह्रियेते । तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः । तत्रार्धधातुकस्येडुलादेः [७.२.३६] इत्युपस्थितमिदं भवत्यादिरिति । तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमिदिति । कथं पुनरियता सूत्रेणैकारादिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कथम् । बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुमिह कथं लुङ्लङ्लक्ष्यदुदात्तः [६.४.७१] इति यत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते । अकार उदात्त आदिरस्येति । यत्र तर्धनुवृत्त्यैतद्भवत्याडजादीनाम् [६.४.७२] इति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामटा सिद्धमिति* ॥ अथवा यत्तावदयं सामान्येन शक्योत्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो बलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारम् । तेनार्यं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिरवुर्वुरयोः । खदिरवुर्वुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णी । ततः पश्चादाह कण्टकवान्खदिर इति । तेनासौ विशेषेण द्वयान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते ॥ अथवैतयानुपूर्व्यायं शब्दान्तरमुपदिशति प्रकृतिं ततो बलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूत् । चरेष्टः [३.२.१६] आतोऽनुपसर्गे कः [३] इति ॥ परवचनात्सिद्धम् । परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति† ।

परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् ॥ २ ॥

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अपवादत्वात् । अपवादोऽयं योगः । तद्यथा । मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य‡ प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कोऽवकाशः । टित्करणस्यावकाशः । टित् इतीकारो यथा स्यात्§ । कित्करणस्यावकाशः । कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्॥ । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चार्यनियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतद्वित्करणादयं परो

* ६.४.७४.*

† ३.२.१६.

‡ १.१.४७.

§ ४.१.१५.

॥ ६.४.६४.

भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः खल्वप्येष परिहारो यत्र नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः । अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गे षोः किः [३.३.१२] । आध्योः प्रध्योः । नोङ्धात्वोः [६.१.१७५] इति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्तर्हीदानीमिदं स्याद्वित ईकारो भवतीति । य उभयवान् । गापोष्टक् [३.२.८] इति ॥

सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वान्तदभावे ऽसंप्रत्ययः ॥ ४ ॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वान्तदभावे षष्ठ्या अभावे ऽसंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥ युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यान्नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । न चात्र षष्ठीं पद्यामः । तेन मन्यामह आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ १ । १ । ४७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

मिदचो ऽन्त्यात्पर इति स्थानपरप्रत्ययापवादः ॥ १ ॥

मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः* । स्थानेयोगत्वस्य तावत् । कुण्डानि बनानि । पयांसि यशांसि† । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनन्ति छिनन्ति‡ । भवेदिदं युक्तमुदाहरणं कुण्डानि बनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचो ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तं पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदचो ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने च । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञा-

* १.१.४७; ३.१.२.

† १.१. ७२.

‡ ३.१. ७८.

पवति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्त्यपवादैरुत्सर्गा वाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिको ज्यं वृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे वाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे ऽचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं वाधिष्यते ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ २ ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत् । ममः ममवान् । संयोगादिलोपार्थम् । मङ्गा मङ्गुम् मङ्गव्यम्* ॥

भर्जिमचर्योश्च ॥ ३ ॥

भर्जिमचर्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरुजा मरीचय इति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । भरुजाशब्दो ऽङ्गुल्यादिषु पद्यते मरीचिशब्दो बाह्यादिषु ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदभक्तः । कथं चायं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा परादिः कथं वाभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः ।

अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः ॥ ४ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः [६.४.७] सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ [८] इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ ॥ नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अभ्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम्† । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ स्वर । स्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य ह्यपि [६.१.१९१] इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर ॥ णत्व । णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि त्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च [८.४.११] इति । णत्व ॥ अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषतपः परंतपः‡ । नो ऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो§ न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलि [८.३.२४]

* ७.१.६०; ६.४.२४; ८.२.२९.

† ६.१.७०.

‡ ६.२.६७.

§ ८.३.२३.

इत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहलिहो गौः । अभ्रलिहो वायुः । अनुस्वार ॥ शीभावः । शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौडः शीभावो भवतीति* शीभावो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ गुणवृद्धौच्चदीर्घनलोपानुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे । घेर्ङिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥ वृद्धिः । घृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसंबुद्धौ [७.१.१२] इति णिच्चे ऽचो ङिति [७.२.११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि ॥ औच्च । औच्चं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुञ्जामौदश्च घेः [७.३.११७-११९] इत्यौच्चं प्राप्नोति । औच्च ॥ दीर्घः । दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थान इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१-१०२] इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि । अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ ॥ नलोपः । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप ॥ अनुस्वारः । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषंतपः परंतपः । मो ऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य हलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहलिहो गौः । अभ्रलिहो वायुः । अनुस्वार ॥ शीभावेनकारप्रतिषेधः । शीभावेनकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमा व्यवहितत्वात् ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ ६ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशखिणी धानाशष्कुलिनी । निष्कौशाश्विनी निर्वाणसिनी† । द्विगुस्वरः । पञ्चारत्विनी दशारत्विनी‡ । नुमि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति॥

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो नुमन्तरङ्गा एते

* ७.१.११; ७३.

† ७.१. ७३; १.२.४७-४८.

‡ ७.१. ७३; ६.२.२९.

विषयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ द्विगुस्वरे भूयान्परिहारः । संघातभक्तो
ऋ नोत्सहते ज्वयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरौ भविष्यति ॥

एच इग्घस्वादेशो ॥ १ । १ । ४८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

एच इक्सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं ता-
वत् । एडो ह्रस्वशासनेष्वर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति ॥ अकारनिवृ-
त्त्यर्थं च । इमावैचौ समाहारवर्णी । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्व-
शासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णी । मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिद-
मुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घास्त्विकः प्रामु-
बन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति* । ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते
तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विषयार्थमेतत्स्यात् । एचो ह्रस्वप्रसङ्ग इग्भवतीति ।

दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निवर्त्यन्ते ।
किं तर्हि । अनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकथानिकश्च तत्रानेनानिको
निवर्त्यन्ते ॥

सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

सिद्धमेडः सस्थानत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । एडः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतो ऽर्ध एकारो ऽर्ध
ओकारो वा न भविष्यति । ननु चैडः सस्थानतरावर्धकारार्धकारौ । न तौ स्तः ।
यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोऽञ्जन्दोगानां सात्यमुधिराणायनीया
अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते । छुजाते ए अश्वसूनृते । अध्वर्यो ओ अद्रिभिः
दुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव
लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्ध एकारो ऽर्ध ओकारो वास्ति ॥ अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः ।

* १.१.१०.

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥ ४ ॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्य-
वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्राम आनीयता-
मित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १ । १ । ४९ ॥

किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपा-
तनात् ॥ तृतीयाया वैत्वम् । स्थानेन योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थो ऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्यायावन्तो वा ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारि-
तायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तन्ना-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमु-
च्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति ॥ २ ॥

अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः [६.४.३४]
इति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोहः [६.४.८९] इति
गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्राप्तियोगस्यासंदिग्धत्वात् ॥ ३ ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासंदिग्धत्वात् ।
संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथम-
नुच्यमानं गंस्यते । लौकिको ज्यं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कंचित्कश्चित्पृच्छति
ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्न-
वकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो
भवति न तस्मिन्संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमो न
चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

अथवा स्थाने ऽयोगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगायोगा ॥
अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् ।
भूमिं हि मतुम्भवति* ॥

विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४ ॥

अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्यलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति । न
च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ॥ यद्येवं शास इदङ्हलोः शा हौ [६.४.३६]
शासिप्रहर्णं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेवादः
पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् ।
अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शाखमभिज्वलयति यथा प्रदीपः
स्रग्ज्वलितः सर्वं वेदमाभिज्वलयति । अपरो अधिकारो यथा रज्ज्वायसा वा बद्धं
काष्ठमनुकूप्यते तद्ददनुकूप्यते चकारेण । अपरो अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं
इति योगे योग उपतिष्ठते । तद्यदैष पक्षो अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति
तदा हि यदेवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भवि-
ष्यति । संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । न ह्यनुच्चार्यं शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्कुम् । एवं तर्ष्णा-
देशे तल्लिङ्गं करिष्यते तत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति ॥

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठ्यनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अङ्गस्य
हलः अणः संप्रसारणस्येति† । हलपि विशेष्यो ऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि
विशेष्यम् । असति पुनर्नियमे कामचार एकया षष्ठ्यानेकं विशेषयितुम् ।
तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नाथो नियमेन । ननु चोक्तमे-
कशतं षष्ठ्यर्थं यावन्तो वा ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः ।
यद्यपि लोके बहवो अभिसंबन्धा आर्या यौना मौखाः सौवाश्च शब्दस्य तु शब्देन
को ऽन्यो अभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरा-
दयो अभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति‡ संदेहः स्थाने ऽनन्तरे समीप इति । संदेह-
मात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-
दलक्षणमिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः ॥ न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ।
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चा-
रिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या
भवति ॥

* ५.२.५४*.

† ६.४.१; २; ६.२. ११९; १३९.

‡ २.४.५२.

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १ । १ । ५० ॥

किमुदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र । मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो यथा स्यात् । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येत-
त्सिद्धम्* ॥ इदं तर्हि । तस्थस्थमिपां ताम्नामः [३.४.१०१] इत्येकार्थस्यैकार्थो
व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यात् । ननु चैतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् ॥
इदं तर्हि । अकः सवर्णे दीर्घः [६.१.१०१] इति दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् दधीन्द्रः मधूद्
इति कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा
स्यादिति ॥ अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकविध-
मान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता स्तोता ।
प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौका-
रौ भवतः ॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम् । झयो हो ऽन्यतरस्याम् [८.४.६२] इत्यत्र
सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ता नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः । तम-
ग्रहणाथे सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः । वाग्घसति त्रिष्टुभसतीति ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थानि
ऽन्तरतमवचनम् ॥ १ ॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते । अक इति । अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते । दीर्घ
इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्राप्नु-
वन्ति । इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात्स्था-
नेऽन्तरतम इति वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ।

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति । स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठी-
ति । आहोस्विदादेशतः । स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः
पुनरियं विचारणा । उभयथापि तुल्या संहिता । स्थाने ऽन्तरतम उरग्रपर इति ॥
किं चातः । यदि प्रकृतित इको यणचि [६.१.७७] यणां ये ऽन्तरतमा इक-
स्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यत्र
ब्रह्मबन्ध्वर्यामित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी

यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ तथेको गुणवृद्धी [१.१.३] गुणवृद्धोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता लघिता नायकः लाघकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्धोर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारकः । आस्तरिता निपरिता कारकः हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः । वान्तो यि प्रत्यये [६.१.७९] । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारौकारयोर्मा भूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्थैश्च यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । कथम् । वान्तग्रहणं न करिष्यते । यि प्रत्यय एचो ज्यादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते चेयम् जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यज्यौ शक्यार्थे [६.१.८१] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापम् जेयो वृषल इति । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचः । अनयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यम् पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथं-जातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति ॥ ऊदुपधाया गोहः [६.४.८९] । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः [८.२.४२] । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव ॥

किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्विस्थितिपादकम् ।
अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः ।

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके स्थानिनिवृत्तिः ॥ २ ॥

स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति ।
दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य
दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं
तत्र दोषः स्यात् । बिसं बिसम् मुसलं मुसलमिति । इण्कोरिति षत्वं प्राप्नोति* ॥
अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । तद्यथा तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः क्षिप्त्वा मुहूर्तमपि नाव-
तिष्ठन्त एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् ॥ अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन
निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ।

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ ३ ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते नि-
र्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्य-
तीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेप्यन्ते ॥ इदमिदानीं
किमर्थं स्यात् ।

अनर्थकं च ॥ ४ ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्त्या इति किं तेन कृतं स्यात् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति† । षष्ठ्यधिकारे ज्यं योगः
कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥

प्रत्यात्मवचनं च ॥ ६ ॥

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य
स्थाने यथा स्यादन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

* ८.३. ५७, ५९.

† १.१.३*.

प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एत-
स्तिद्धम् । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्र-
त्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते ॥

अन्तरतमवचनं च ॥ ८ ॥

अन्तरतमवचनं चाशिष्यम् । योगश्चाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वा-
देव । तद्यथा । समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः
सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव किञ्चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥ तथा
गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते । तथा यान्ये-
तानि गीयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥ एवं
तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथा । लोष्टः क्षिप्रो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्य-
ग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता
भान्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स आकाशदेशे निवाते नैव तिर्य-
ग्गच्छति नावागवरोहत्यविकारो ऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो
विकारो र्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति
ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः ॥ ९ ॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे ।
इष्टम् उप्तम् । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्यार्धमात्रिक इक्प्राप्नोति ॥ नैव
लोके न च वेदे ऽर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि । मात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति ॥
स्वरव्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । आन्तर्यतो मात्रिक-
द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमात्रिको वा यन्प्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदे मात्रिको
द्विमात्रिको वा यणास्ति । कस्तर्हि । अर्धमात्रिकः । यो ऽस्ति स भविष्यति ॥

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु ॥ १० ॥

अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । इदम इश् [५.३.३] । आन्तर्यतो
ऽर्धतृतीयमात्रस्येदमः स्थाने ऽर्धतृतीयमात्रमिषणं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । भाव्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥

गुणवृद्धेज्भावेषु च ॥ ११ ॥

गुणवृद्धेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वो-
दकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका ।
खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः
खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः
प्राप्नुवन्ति ॥ नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सो ज्यं तपरः ।
नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३.३.५७] इहैव
स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि ।
दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदिहार्थस्तकारो दकारो
ऽपि । अथ मुखस्रुखार्थस्तकारो दकारोऽपि ॥ एज्भावे* । कुर्वाते कुर्वाथे । आन्तर्यतो
ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एः प्राप्नोति ॥ नैव लोके न च वेदे ऽर्ध-
तृतीयमात्र परस्ति ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात् ॥ १२ ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः । सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्य स्थाने
प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने ञ्
प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार
एवान्तरतमो भवति ॥

न व ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ १३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात् । उः स्थाने ञ्
प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार
एवान्तरतमो भवति ॥

सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् ॥ १४ ॥

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकाल्त्वात् ।
अनेकाल्तिशत्सर्वस्य [१.१.५५] इति ॥

न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादृवर्णादेशस्याविघातः ॥ १५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात् । यदायमुः स्थाने

तदानेकाल् । अनेकाल्त्वस्य तदाभयत्वाद्द्वर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति ॥ अथवा-
नान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्याप्यन्तरतम आदेशो
नास्ति । एतदेवैतयोरान्तर्यम् ॥

संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥ १६ ॥

अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगो भवति । तद्यथा । तवाश्वो नष्टो ममापि
रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति
ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्त्यस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेतना-
वत्स्वर्यात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च पुनरचेतनास्तत्र किंकृतः
संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ प्रयुक्ते स चेतनावान् ॥

एजवर्णयोरादेशे ज्वर्णं स्थानिनो ज्वर्णप्रधानत्वात् ॥ १७ ॥

एजवर्णयोरादेशे ज्वर्णं प्राप्नोति । खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम् । स्थानिनो
ज्वर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः ॥

सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥ १८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्यो ज्वरतमस्तेन भवितव्यं न चावर्णमुभयोर-
न्तरतमम् ॥

उरप्रपरः ॥ १।१।५१ ॥

किमिदमुरप्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने ज्ञेव भवति रपरश्चेति । आहो-
स्विप्रपरत्वमनेन विधीयते । उः स्थाने ज्ञानण्व अणु रपर इति । कश्चात्र
विशेषः ॥

उरप्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषः ॥ १ ॥

उरप्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः ।
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः हतिः* । कृतम् हतम्† । प्रकृतम् प्रह-
तम्‡ । नृः पाहि§ ॥ अस्तु तर्ह्युः स्थाने ज्ञानण्व अणु रपर इति ।

* ६.१.१९०. † ६.१.३; ६.१.१५८. ‡ ६.१.४९; ६.१.१५८; ८.४.६६. § ८.२.१०;२.

य उः स्थाने स रपर इति चेद्गुणवृद्धोरवर्णाप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥

य उः स्थाने स रपर इति चेद्गुणवृद्धोरवर्णस्याप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्ष-
गण्यः । किं हि साधीय ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेडैचौ । पूर्वस्मिन्नपि
पक्ष एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्राप्यवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिवर्णो-
वर्णी । अथ मतमेतदुः स्थाने ऽणश्चानणश्च प्रसङ्गे ऽणैव भवति रपरश्चेति सिद्धा
पूर्वस्मिन्पक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोषो भवतीतीह स दोषो
जायते । न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणो ऽपि
प्रतिनिर्दिश्यन्ते ऽणो ऽपि । यद्यपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ।
स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति* । कुतो नु खल्वेतद्भयोः परिभाषयोः सावकाशयोः
समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इत्युरग्रपर इति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया
परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरग्रपर इति । अतः किम् । अत एष दोषो
जायत उदात्तादिषु दोष इति ॥ ये चाप्येत ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते
तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति । ऋत इद्धातोः [७.१.१००] उदोष्ठचपूर्वस्य [१०२] इति ॥

सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने ऽणप्रसज्यमान एव रपरो
भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थान इति वर्तते
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः ।
कथम् । द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । उः स्थाने
ऽणस्थान इति । उः प्रसङ्गे ऽणप्रसज्यमान एव रपरो भवति ॥

अथाणग्रहणं किमर्थं न ऊ रपर इत्येवोच्येत । ऊ रपर इतीयत्युच्यमाने क
इदानीं रपरः स्यात् । य उः स्थाने भवति । कथोः स्थाने भवति । आदेशः ।

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना
रीरिविधयः । अकङ्लोपानङनङ्रीङ्ऱिङादेशाः । अकङ् । सौधातकिः† । लोपः ।
पैतृष्वसेयः‡ । आनङ् । होतापोतारौ§ । अनङ् । कर्ता हर्ता¶ । रीङ् । मात्रीयति
पित्रीयति** । रिङ् । क्रियते द्वियते†† ॥

* १.१.५०. † ४.१.९७. ‡ ४.१.१३३. § ६.३.२५. ¶ ७.१.९४. ** ७.४.२७. †† ७.४.२८.

उदात्तादिषु च ॥ ५ ॥

किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः इतिः । कृतम् इतम् । प्रकृतम् प्रकृतम् । नूँः पाहि ॥ तस्मादण्प्रहणं कर्तव्यम् ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ६ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्च्यः मालर्च्यः* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । उः स्थाने ऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुरेव स्थाने ऽण्प्रशष्यते । किं तर्हि । उच्चान्यस्य च ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मित्रा अपि न भुज्यन्ते ।

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ† । यथैवोच्चान्यस्य च स्थाने ऽण्प्ररो भवत्येवं य उः स्थाने ऽण्प्रानण्च सो ऽपि रपरः स्यात् ॥ यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्येत । खट्वर्च्यः मालर्च्यः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । कर्ता हर्ता । किरति गिरति‡ । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतद्वर्णान्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावो न चैषो ऽर्थवान् । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति§ ॥ उभयं न वक्तव्यम् । कथम् । इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति ॥ कथं मातुः पितुरिति । अस्वत्र रपरत्वम् । का रूपसिद्धिः । रात्सस्य [८.२.२४] इति सकारस्य लोपो रेफस्य विसर्जनीयः¶ । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीत्यप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत** । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ञ् प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि भ्रातृष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्प्रतिषेधस्य†† । यदयं कस्कादिषु भ्रातृष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्प्रतिषेधं भवतीति ॥

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिराहोस्विदभक्तः । कथं चायं पूर्वान्तः

* ६.१. ८०. † ६.३. २५. ‡ ७.३. ८४; ७.१. १००. § ६.१. १११; ८.२. ६६; ८.३. १४; ६.३. १११. ¶ ८.३. १५. ** ८.३. ४१. †† ८.३. ४१*.

स्यात्कथं वा परादिः कथं वाभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते* ततः पूर्वान्तः । अथा-
दिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः ।

अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया-
व्यवस्था च ॥ ८ ॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः† । रेफवकारान्तस्य धातोरिति‡ दीर्घत्वं
न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते
रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अभिर्वायुरिति । एवं
तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् रेफवकारान्तस्य पदस्येको
धातोरिति । एवमपि प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः अत्रापि
प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते धातौ च विशेष्यमाण इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।
गीः पूः । दीर्घ ॥ लत्व । लत्वं च न सिध्यति । निजेगिल्यते । प्रो यञि [८.२.२०]
इति लत्वं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । य इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जे-
गिल्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यडानन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथवा य इति
पञ्चमी । लत्व ॥ यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव । पूर्यते
स्वयमेव । अचः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण
व्यवहितत्वात् ॥ नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् ।
यक्स्वर ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः ।
मा हि स्म ते विभरुः‡ । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुकः॥
इत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर ॥ हलादिशेष । हलादि-
शेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे** । अभ्यासस्येति हलादिशेषो न प्राप्नोति†† । हलादि-
शेष ॥ विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः ।
खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय ॥
प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये व्यवस्था न प्रकल्पते । किरतः गिरतः । रेफो ऽप्यभक्तः
प्रत्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते र्ववधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च ॥ ९ ॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः छुपि [८.३.१६] । रोरेव छुपि

*१.१.४६. †१.१.१००;१०२. ‡८.२.७६. §७.३.८३. ¶६.१.१८९. **७.४.६६. ††७.४.६०.

नान्यस्य रेफस्य । सर्पिषु धनुषु । इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु ॥ परादावपि सत्य-
वधारणं कर्तव्यं चतुर्धित्येवमर्थम् ॥ विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रति-
षेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति
विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कल्पि-
त्येवमर्थम् । कल्पिपदसंघातभक्तो ऽसौ नोत्सहते ऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति
कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ यक्स्वरः । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव ।
पूर्यते स्वयमेव । अत्रः कर्तृयकि [६.१.१९५] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । उपदेश इति वर्तते* ॥ अथवा पुनरस्तु परादिः ।

परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्चुपधाङ्स्वत्वमितो ऽव्यवस्थाभ्यासलो-
पो ऽभ्यस्ततादिस्वरो दीर्घत्वं च ॥ १० ॥

यदि परादिरकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्धधातुक्† इत्य-
कारलोपः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते‡ । यद्युपदेश इति वर्तते
धिनुतः कृणुतः§ अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं
तर्हि । आर्धधातुकमभिसंबध्यते । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । अकार-
लोप ॥ औत्व । औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आत औ णलः [७.१.३४]
इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ।
यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्व ॥ पुक्प्र-
तिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कारयति हारयति । आतां पुगिति¶ पुक्प्राप्नोति ।
पुक्प्रतिषेधः ॥ चङ्चुपधाङ्स्वत्वम् । चङ्चुपधाङ्स्वत्वं च न सिध्यति । अचीक-
रत् अजीहरत् । णौ चङ्चुपधाया ङ्स्वः [७.४.१] इति ङ्स्वत्वं न प्राप्नोति ।
चङ्चुपधाङ्स्वत्वम् ॥ इटो ऽव्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । आस्त्रिता
निपरिता । इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । इटो ऽव्यवस्था ॥
अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादि-
शेषो न प्राप्नोति** । अभ्यासलोपः ॥ अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति ।
मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते बिभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्य-
जादौ लसार्धधातुक्†† इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर ॥ तादिस्वरः ।
तादिस्वरश्च न सिध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । प्रहर्ता प्रहर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतौ
[६.२.५०] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । कृदुपदेशे

* ६.१.१८६. † ६.४.४८. ‡ ६.४.३०. § ३.१.८०. ¶ ७.३.३६. ** ७.४.६०. †† ६.१.१८९.

वा ताद्यर्थमिदर्थमिति* । तादिस्वरः ॥ दीर्घत्वम् । दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः
पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति† दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५२ ॥

किमिदमल्पहणमन्त्यविशेषणमाहोस्विदादेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्त्य-
विशेषणमादेशो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशो ऽन्त्यस्य प्रस-
ज्येत ॥ यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते । तत्रायमप्यर्थो ऽनेकाल्शिप्सर्वस्य [१.१.५५]
इत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति नान्य
इति । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । वाक्यस्यापि पदस्याप्य-
न्त्यस्य प्रसज्येत ॥ यदि खल्वप्येषो ऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेत्यन्त्यविशेषणे ऽपि सति
तन्न करिष्यते । कथम् । डिञ्चालो ऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति‡ । डिदेवाने-
कालन्त्यस्य भवति नान्य इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः ॥ १ ॥

अलो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्य ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टिक्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥ यदि पुनरर्थ
योगशेषो विज्ञायेत ।

योगशेषे च ॥ ३ ॥

किम् । अनिष्टं प्रसज्येत । टिक्किन्मितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥ तस्मात्सुब्रूच्यते ।
अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

डिञ्च ॥ १ । १ । ५३ ॥

तातडन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति । डिञ्चालो ऽन्त्यस्येति प्राप्नोति§ ।

* ६.२.५०.*

† ८.२.७६.

‡ १.१.५१.

§ ७.१.१५.

तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्धिप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

तातडि डित्करणं सावकाशम् । कोऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो उकारः* । तातडि डित्करणस्य सावकाशत्वाद्धिप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति ॥ प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चार्थं नियोगतः सर्वादेशः स्यात्त एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुत एतन्डित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति ॥ एवं तर्हेतदेव ज्ञापयति न तातडन्त्यस्य स्थाने भवतीति यदेतं डितं करोति । इतरथा हि लोट एरुप्रकरणा एव ब्रूयात्सिद्धोस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति ॥

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५४ ॥

अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥ १ ॥

अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्यानेकालिशत्सर्वस्येत्यपवादी । अपवादविप्रतिषेधात्तु सर्वादेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । व्यन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईत् [६.३.९७] द्वीपम् अन्तरीपम् । अनेकालिशत्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । अस्तेभूः [२.४.५२] भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतो भिस् ऐस् [७.१.९] । अनेकालिशत्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अष्टाभ्य औश् [७.१.२१] । शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनेकालिशत्सर्वस्य ॥ १ । १ । ५५ ॥

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदम् इश् [५.३.३] इतः इह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि । अष्टाभ्य औश् [७.१.२१] । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति ! इदं तर्हि । जसः शी [७.१.१७] । जश्शसोः शिः [२०] । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यडित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् [१.१.४२] विभाषा डित्प्रयोः [६.४.१३६] इति ॥

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपे जेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा* । यदेत्संज्ञा तदा लोपः† ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्पतिषेधेषु पृथक्कनिर्देशो जाकारान्तत्वा-दित्युक्त‡ तन्न वक्तव्यं भवतीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

* १.३.८.

† १.३.९.

‡ १.३.९.*

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ १ । १ । ५६ ॥

वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशो ऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारो ऽयं तत्र स्थान्यादेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आडो यमहन आत्मनेपदं भवतीति* वधेरेव स्याद्धन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिश्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥ अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदानल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनमादेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति† तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वाविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिरल्विधिः । अलो विधिरल्विधिः । अलि विधिरल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचिन्नाधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलमाश्रयते ऽलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति । यत्र प्राधान्येनालाश्रयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनालाश्रयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् । किं प्रयोजनम् । प्रदीव्य प्रसीव्येति वलादिलक्षण इण्मा भूदिति‡ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशो स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥ १ ॥

अन्यः स्थान्यन्य आदेशः । स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात्स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । आडो यमहन आत्मनेपदं भवतीति* हन्तेरेव स्याद्धर्णे स्यात् । इष्यते च वधेरपि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मात्स्थानिवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते । गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे ऽतिदिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिश्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभते ऽसौ तत्कार्याणि । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाप्रासनादीनि लभते । यद्यपि तावल्लोक एष वृष्टान्तो वृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो

* १.३. २८.

† १.१. ५६.*

‡ १.२. ३५.

निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । स्वरूपवि-
धिर्नाम* । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्याद्बधेर्न स्यात् ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति यदयं युष्मदस्मदोरनादेशे [७. २. ८६] इत्यादेश-
प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गे
यदादेशे स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीत्यत आदेशे प्रतिषेधं
शास्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत् ।
द्यौः पन्थाः स इति† ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यल्विधौ
स्थानिवद्भावो न भवतीति यदयमदो जग्धिर्त्यपि किति [२. ४. ३६] इति ति किति-
त्येव सिद्धे ल्यग्रहणं करोति ॥ तस्मान्नाथो ज्ञेन योगेन ॥

आरभ्यमाणे ऽप्येतस्मिन्योगे

अल्विधौ प्रतिषेधे ऽविशेषणे ऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् ॥ २ ॥

अल्विधौ प्रतिषेधे ऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे ऽस्ति तस्मिन्विशेषणे ऽप्रा-
प्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । वलादेरित्युच्यते‡ न चात्र
वलादिं पश्यामः ॥ ननु चैवमर्थ एवार्यं यत्नः क्रियते ऽन्यस्य कार्यमुच्यमानम-
न्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् ।

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ३ ॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मिन्
क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रिये ऽतिदिश्यते यद्विशिष्टं माठरे
कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते
यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते ॥ यद्येवमग्रहीत्§ इट ईटि [८. २. २८] इति
सिचो लोपो न प्राप्नोति । अनल्विधाविति पुनरुच्यमान इहापि प्रतिषेधो भविष्यति ।
प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं ह्येषो ऽलमाश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भवि-
ष्यति । अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषो ऽलमाश्रयत इटं नाम ॥ यदि तर्हि सामान्य-
मप्यतिदिश्यते विशेषश्च

सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥ ४ ॥

सति च वलादित्व इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदितम् । किमतो
यत्सति भवितव्यम् ।

* १.१. ६८. † ७.१. ८४; ८५; ७.२. १०२; ६.१. ६८. ‡ ७.२. ३६. § ७.२. ३७. ¶ ७.२. ७५.

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्वधित्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्वधित्वात् । अल्वधिरयं भवति तत्रानल्वधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ॥ ६ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्रानुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः स्वाभ्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति ॥ नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेधितव्यं तत्रानल्वधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

किं पुनरादेशिन्यन्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेणादेश आदेशिनि च । कश्चात्र विशेषः ।

आदेश्यल्वधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आदेश्यल्वधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाभ्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति* । वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाभ्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति† । पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाभ्रयं च लघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति‡ ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेणादेश आदेशिनि च ।

आदेश्यादेश इति चेत्सुमिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

आदेश्यादेश इति चेत्सुमिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । छप् । वृक्षाय प्रक्षाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाभ्रयं च यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति § । छप् ॥ तिङ् । अरुदिताम् अरुदितम् अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाभ्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति¶ ॥ तिङ् ॥ कृदतिदिष्टम् । भुवनम् छुवनम् धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाभ्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति** ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यन्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । तथाया । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति । यदि च गुरु-

* ६.४. ११०; ७.२. ८६. † २.४. ५४*; ७.२. ११६. ‡ ७.२. ७८; ८६. § ७.१. १३; ७.२. १०२. ¶ ३.४. १०१; ७.२. ७६. ** ७.१.१; ६.४. ७७.

पुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ॥ अस्तु तर्ह्योदेशिन्यल्युत्थीयमाणे प्रति-
षेधः । ननु चोक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति । नैष
दोषः । करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धम् । पिबिरदन्तः । वधकमिति नार्यं ण्वुल्
अन्यो ज्यमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् ॥ ९ ॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु* । तिङ्ग-
हणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्गहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । आ कर्णे
वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति ॥

अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालि-
भिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु नो-
पपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् ॥ एकदेशविकृतेषूपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्गहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं
च कारणं न स्यात् ॥ अनादेशत्वात् ॥ आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न चेम आ-
देशाः ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥ अन्यत्त्वत्वपि रूपं पचतीत्यन्यत्पचत्विति । इमेऽप्यादेशाः ।
कथम् । आदिश्यते यः स आदेश इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥ आदेशः स्थानिवदिति
चेन्नानाश्रितत्वात् ॥ आदेशः स्थानिवदिति चेत्तत्र । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् ।
योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यथाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाय
आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयत इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा ।
वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ॥ आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः ॥ आश्रय इति
चेदल्विधिरयं भवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति
कश्चिदप्यनल्विधिः स्यात् । उच्यते चेदमनल्विधाविति तत्र प्रकर्षगतिर्बिज्ञास्यते
साधीयो योऽल्विधिरिति । कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । यत्र नान्त-

रीयको जलाभ्रीयते नासावल्बिधिरिति ॥ अथवोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनमादेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति ॥

अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

स्थान्यादेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम यो ऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेष्वभूतपूर्वेषु स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेषु सोमस्य स्थाने पूतीकनृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति ॥

कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥ १४ ॥

अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्यो बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्योविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैव द्वौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि । अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्यो बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति ॥ परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् । यदि भूतपूर्वं स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वं चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनं ग्रामादाम्ना इति । तस्य सर्वत्रान्नबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह ये क्षीरिणो ऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधो इति । स तत्रान्नबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्याऽन्नांधापकृष्यमाणाऽन्यग्रोधांधाधीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिन्विषय आम्ना नित्याश्च न्यग्रोधा बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता । सोऽस्तेर्भूर्भवतीत्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते* । स ततः पश्यति बुद्ध्याऽस्ति चापकृष्यमाणं भवति चाधीयमानम् । नित्य एव च स्वस्मिन्विषये अस्तिर्नित्यो भवतिर्बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

* २.४. ५२.

अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवच्चात् ॥ १६ ॥

अपवाद उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतोऽनुपसर्गे कः [३] इति के ऽप्यणि कृतं प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवच्चात् ॥

उक्तं वा ॥ १६ ॥

किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमिति* ॥ अथवा

सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि षष्ठी-
निर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगा
[१.१.४९] इति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवाद उत्सर्गकृतं भवतीति
षदयं श्यन्नादीनां कांश्चिच्छतः करोति । श्यन् अम् आ शः श्रुति ॥

तस्य दोषस्तयादेश उभये प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेश उभये प्रतिषेधो वक्तव्यः† । उभये देव-
मनुष्याः । तयो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति‡ ॥ नैष दोषः । अयच्च-
त्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरमुभयीतीकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्र-
जित्येवं भविष्यति§ । कथम् । मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्या-
हारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृत्यायचञ्चकारात्¶ ॥
यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते** । एवमपि
तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहार-
ग्रहणेन ग्रहणम् ॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशो स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशो†† स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रीहिभ्य
आगत इत्यत्र धेङिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् ।
अर्थातिदेशात्सिद्धमिति‡‡ ॥

उच्चाग्रहणे ङीर्षः ॥ २० ॥

उच्चाग्रहणे ङीर्ष आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

* सिक्त् १.* † ५.२.४४. ‡ १.१.३३. § ४.१.१५. ¶ ५.२.३०-४३. ** ४.१.४.
†† १.२.५८. ‡‡ १.२.५८.*

निष्कौशाश्विः अतिखट्टः । उच्चाभ्यहणेन ग्रहणास्त्रलोपो मा भूदिति* । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवस्यतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्टाय अतिमालाय । याडापः [७. ३. ११३] इति याप्न भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृतेऽपि पिष्वासी भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप इति याट् कस्माच्च भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्य-मिहोपस्थानुम् । नेत्याह । न हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रश्निष्टनिर्देशास्तिद्धम् । प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम् । ऊी ई इकारान्तात् आ आप् आकारान्तादिति ॥

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

आहिभुवोरीटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत्† । अस्तिब्रूमहणेन ग्रहणा-दीट् प्राप्नोति§ ॥ आहस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाहेरीड् भवतीति यदयमाहस्यः [८. २. ३६] इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत । झला-दिर्यो भूतपूर्व इति । यद्येवं यत्रचनमनर्थकं स्यात् । आधिमेवायमुच्चारयेत् । ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति ॥ भवतेश्चापि न वक्तव्यः । अस्तिचित्तोऽप्युक्ते [७. ३. ९६] इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति ॥

वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति¶ । स्थानिवद्भा-वावृद्धितत्वे प्राप्नोतः** ॥ नैष दोषः । उक्तमेतत् । नार्यं ण्वुल् किंत्वन्व्योऽयमक-शब्दः किदौणादिको रुचक इति यथा ॥

इद्धिधिश्च ॥ २३ ॥

इद्धिधेयः । आवधिषीष्ट†† । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् [७. २. १०] इति प्रति-षेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य वाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यद्यैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं वाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि वाधत । आवधिषीष्टेति । नैष

* १.२. ४८; ६.१. ६८. † ७.३. १०२. ‡ ३.४. ८४; २.४. ५२. § ७.३. ९३; ९३. ¶ ३.४. ५४*

** ७.२. ११३; ७.३. ३२. †† ३.४. ४२.

दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसा-
मान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

आकारान्ताञ्जुक्षुकप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

आकारान्ताञ्जुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति भापयते* । लीभीग्रहणेन
ग्रहणाञ्जुक्षुकौ प्राप्तुः† ॥ लीभियोः प्रशिष्टनिर्देशास्त्रिद्वम् । लीभियोः प्रशिष्टनिर्दे-
शोऽप्यम् । ली ई ईकारान्तस्य । भी ई ईकारान्तस्य चेति ॥

लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

लोडादेश एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तात्‡ ॥
लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्त्वमित्येते विधयः प्राप्तवन्ति§ ॥
नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियतामेते विधय इति किमत्र क-
र्तव्यम् । परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते
विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा ॥

त्रयादेशे सन्तप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिसृणाम् । तिसृभावे¶ कृते त्रेखयः
[७.१.५३] इति त्रयादेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । तिसृभाजः
क्रियतां त्रयादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे
कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्माच्च भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवेति ॥

आम्बिधौ च ॥ २७ ॥

आम्बिधौ च सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे कृते¶
चतुरनडुहोरामुदात्तः [७.१.९८] इत्याम्प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इदमिह संप्रधा-
र्यम् । चतसृभावः क्रियतां चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादात्मकस्माच्च
भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

* १.१. ५३; ५५.

† ७.३. ३९; ४०.

‡ ७.१. ३५.

§ ६.४. ३५; ३६; १०१; १०५; ११९.

¶ ७.२. ९९.

स्वरे वस्वादेशे ॥ २८ ॥

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः* पद्य । शतुरनुमो नद्यजादी
अन्तोदात्तादित्येष स्वरः† प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति ।
अनुम इत्युच्यते न चात्र नुमं पद्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि ।
प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात्‡ ।
यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति§ । अनुमग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष-
प्यते । किं तर्हि । शतैव विशेष्यते शता यो ऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विशेष-
यम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति¶ ॥

गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु ॥ २९ ॥

गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वमम् शवलग्वमम्** ।
सर्वत्र विभाषा गोः [६.१.१२२] इति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
एळ इति वर्तते†† तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अमम्
अत्र प्राप्नोति ॥ णिच्त्वम् । चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः । गोतो गित् [७.१.९०]
इति णिच्त्वं प्राप्नोति ॥ आत्वम् । चित्रगुं पद्य । शवलगुं पद्य । आ भोत इत्यात्वं
प्राप्नोति‡‡ ॥ नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्याणिच्चात्वे न
भविष्यतः ॥ स्वर । बहुगुमान् । न गोश्चन्साववर्ण [६.१.१८२] इति प्रतिषेधः
प्राप्नोति ॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधः ॥ ३० ॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाद्ब्रूपधगुणः
प्राप्नोति§§ ॥

उक्तं वा ॥ ३१ ॥

किमुक्तम् । करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति¶¶ ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ १ । १ । ५७ ॥

अच इति किमर्थम् । प्रभः । द्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य ॥ प्रभः विभ्र इत्यत्र
ङकारस्य शकारः*** परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्छे च [६.१.७३] इति

* ७.१.१३. † ६.१.१०३. ‡ ३.१. ७२-७.१. ५८. § ३.१. ८१. ¶ ७.१. ५९. ** १.१. ४८.
†† ६.१. १०९. ‡‡ ६.१. ९३. §§ ६.४. ११०; ७.१. ७८; ८१. ¶¶ १.१. ५६.*
*** ६.४. १९.

तुक्प्राप्नोति । अच इति वचनाच्च भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणे ऽपि वा अज्महणे ऽवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्नोति ॥ इदं तर्हि । द्यूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊट् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो* न प्राप्नोति । अच इति वचनाच्चवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाभ्रयमत्राच्छ्वं भविष्यति । अथवा यो ऽत्रादेशो नासावाभ्रीयते यथाभ्रीयते नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः† परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्षडोः कः सि [८.२.४१] इति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनाच्च भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थागि-
षदिति‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वस्येति तुम् प्राप्नोति§ । अच इति वचनाच्चवति ॥

अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये ॥ युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् [५.४.१३४] न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्द्वितीति थलोपो¶ न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाच्चवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाभ्रयमत्र वल्त्वं भविष्यति । अथवा यो ऽत्रादेशो नासावाभ्रीयते यथाभ्रीयते नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपदिका त्रिपदिका । पादस्य लोपो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति** । परस्मिन्निति वचनाच्चवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति†† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः‡‡ । ननु चात्रापि पुनर्वचनसाम-
र्थ्यदेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंज्ञा न । व्याघ्रपात् इयेनपादिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । आदीध्ये आवेव्ये । इकारस्यैकारो§§ न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७.४.५३] इति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाच्च भवति ॥

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः ॥ हे गौरित्यौ-
कारः¶¶ परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ङ्स्वात्संबुद्धेः [६.१.६९] इति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाच्च भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति यदयमेङ्ङ्स्वात्संबुद्धेरित्ये-
ङ्ङ्गुहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं

* ६.४.१९; ६.१.७७. † ८.२.२३. ‡ १.१.५८*. § ६.४.३८; ६.१.७१. ¶ ६.१.६६.

** ५.४.१; ६.४.१३०. †† ६.४.१४८; ५.४.१. ‡‡ ५.४.१३८; ४.१.१०५; ६.४.१३०; ७.३.३.
§§ ३.४.७२. ¶¶ ७.१.५०.

करोति । इतरथा ह्योह्रस्वादित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः माधवी-
याः* । वान्तादेशः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितस्य [६.४.१५०]
इति यलोपो न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति । अथवा यो ज्ञादेशो नासावाश्रीयते यथाश्रीयते
नासावादेशः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः† । आकारलोपः परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितो ढम प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ॥

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य
विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव-
द्भावस्य प्रयोजनानि । बेभिदिता । माथितिकः । अपीपचन् ॥ बेभिदिता चेच्छ्रिते-
त्यकारलोपे कृत एकाज्जलक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति‡ । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥
माथितिक इत्यकारलोपे कृते§ तान्तात्क¶ इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न
भवति ॥ अपीपचन्नित्येकादेशे कृते ऽभ्यस्ताज्ज्ञेर्जुस्भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति** ।
स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कुतः । प्रातिपदिकनिर्देशो
ऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ।
तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा साश्रयितव्या ॥
इदं तर्हि प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ ।
वाय्वोः अध्वर्योः†† लोपो व्योर्वलि [६.१.६६] इति यलोपो मा भूदिति ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा
स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन् आसन् । धिन्वन्ति
कृण्वन्ति । दध्यत्र मध्यत्र । चक्रतुः चक्रुः ॥ इह तावदायन् आसन्नितिणस्त्योर्य-
ण्लोपयोः‡‡ कृतयोरनजादित्वादाडजादीनाम् [६.४.७२] इत्याण्न प्राप्नोति । स्था-
निवद्भावाद्भवति ॥ धिन्वन्ति कृण्वन्तीति यणादेशे कृते बलादिलक्षण इट् प्राप्नोति§§ ।
स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ दध्यत्र मध्यत्रेति यणादेशे कृते संयोगान्तलोपः प्राप्नोति¶¶ ।
स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ चक्रतुः चक्रुरित्यत्र यणादेशे कृते ऽनष्ट्वाद्धिर्वचनं न
प्राप्नोति*** । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति

* ४.१. १०२; ७.२. ११७; ६.४. १४६; ६.१. ७२; ४.२. ११४; ६.४. १४८; १५१.

† ३.२. ९२; ६.४. ६४; २.२. १८; ४.१. १२२.

‡ ६.४. ४८; ७.२. १०.

§ ४.४. ५१; ७.३. ५०; ६.४. १४८. ¶ ७.३. ५१. ** ६.१. ९७; ३.४. १०९. †† ६.१. ७०.

‡‡ ६.४. ८१; १११. §§ ६.१. ७७; ७.२. ३५. ¶¶ ६.१. ७७; ८.२. २३. *** ६.१. ७७; १.

द्वाभ्याम् देयम् लवनम् अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति* । देयमितीत्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न प्राप्नोति† । लवनमिति गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति‡ ॥ नैष दोषः । स्वाभ्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् । कथम् । न पूर्वग्रहणेनादेशो असंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । आदेशादिति । किं तर्हि । निमित्तमासंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । निमित्तादिति । अथ निमित्ते असंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति । किं पुनस्तत् । पट्ट्या मृद्येति§ । बाढं संगृहीतम् । ननु चेकारयणा व्यवहितत्वात्सासौ निमित्तात्पूर्वो भवति । व्यवहिते अपि पूर्वशब्दो वर्तते । तथाथा । पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥ अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीत्येवमाद् भविष्यतीद् च न भविष्यति ॥ दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुः चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति॥ ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

स्त्रोष्याभ्यहं पादिकम्रीदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ।

नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥

इह तावत्पादिकम् औदवाहिम् शातनीम् पातनीम् धारणिम् रावणिमित्यकारलोपे कृते** पद्भाव ऊडल्लोपल्लोप इत्येते विधयः†† प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावान्न भवन्ति । स्रंस्यते ध्वंस्यते । गिलोपे कृते‡‡ अनदितां हल उपधायाः किति [६.४.२४] इति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । असिद्धवदत्रा भात् [६.४.२२] इत्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते वाप्यते । गिलोपे कृते †† यजादीनां किति [६.१.१२] इति संप्रसारणं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं वि-

* ७.२. १०२; ७.३. १०२. † ६.४. ६५; ७.३. ८४. ‡ ७.३. ८४; ६.१. ७८. § ६.१. ७७.
॥ ८.२. २३*; १.१. ५९. ** ६.४. १४८. †† ६.४. १३०; १३२; १३४; १४४. ‡‡ ६.४. ५९.

शेषयिष्यामो यजादीनां यः किदिति । कथं यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चायं यजादिभ्यो विहितः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । पट्ट्या मृद्येति । परस्य यणादेशे कृते* पूर्वस्य न प्राप्नोतीकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः कृते अपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृते अपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धं बहिरङ्ग-लक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्व-यणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषाश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्ये-त्युदात्तयणो हल्पूर्वात् [६.१.१७४] इत्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनापि सिद्धः स्वरः । कथम् ।

भारभ्यमाणे नित्योऽसौ

भारभ्यमाणे त्वास्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृते अपि परयणादेशे प्राप्नो-
त्वकृते अपि ॥ परयणादेशो अपि नित्यः । कृते अपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
परश्चासौ व्यवस्थया ।

व्यवस्थया चासौ परः ॥

युगपत्संभवो नास्ति

न चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ कथं च सिध्यति ।

बहिरङ्गेण सिध्यति ॥

असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति ॥ एवं तर्हि यो ऽत्रोदा-
त्तयणतदाश्रयः स्वरो भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति । स्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हेषा परिभाषा कर्तव्या ।
ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनैषा परि-
भाषा । अवश्यमेषा कर्तव्या । सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्ती
लोको लक्ष्यते । तद्यथा । पुरुषो ऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रति शरीरं कार्याणि
तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम् । प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामा-
न्यभूते ऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते । व्यक्तस्य सतो लिङ्ग-
संख्याभ्यामन्वितस्य वाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चानुपूर्व्यार्थानां प्रादुर्भावस्त-
थैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ॥ इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पटयति

अवधीत् बहुखट्वकः ॥ पटयति लघयतीति टिलोपे कृते* ज्ञ उपधायाः [७.२.११६]
इति वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥ अवधीदित्यकारलोपे कृते† ज्ञो
ह्लादेल्लघोः [७.२.७] इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥
बहुखट्वक इत्यापो ज्यतरस्याम् [७.४.१५] इति ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वान्ते ज्यत्या-
त्पूर्वम् [६.२.१७४] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

इह वैयाकरणः सौवश्व‡ इति ध्योः§ स्थानिवद्भावादायावौ¶ प्राप्नुतस्तयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥ १ ॥

यो ज्ञादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैषो ज्वः पूर्वः । किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य ।
यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत्षष्ठी-
निर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति । किं तर्ह्यन्यत्कर्तव्यम् । अन्यच्च न
कर्तव्यम् । यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे** पञ्चमी भवति ।
अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । अच
इति । तद्यथा । आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः । तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भवति । अजा-
देशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य । आदेशादिति ॥

तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः अध्वर्य्वोः§।
लोपो व्योर्धलि [६.१.६६] इति यलोपः प्राप्नोति ॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् । अजा-
देशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः ॥ ३ ॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पट्ट्या मृष्येति ॥
ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ।

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ ४ ॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य

* ६.४.१५५.

† ६.४.४८.

‡ ७.३.३.

§ ६.१.७७.

¶ ६.१.७८.

** २.३.२९.

भावः । न ह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

तस्मात्स्थानिवद्भवनमसिद्धत्वं च ॥ ५ ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यो ऽसिद्धत्वं च । पट्ट्या मृद्येत्यत्र स्थानिवद्भावः । वाच्योः अध्वर्योरित्यसिद्धत्वम् ॥

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । स्थानिवद्भवनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति* । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुकशास्त्रे ऽसिद्धं स्यात् । अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनर्युक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तत्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति ॥

काममतिदिश्यतां वा सञ्ज्ञासञ्ज्ञापि नेह भारो ऽस्ति ।

कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तव्यधीनं हि ॥

अथवा वतिनिर्देशो ज्यं कामचारश्च वतिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मन्त्रेषु यथाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । इह तावत्पट्ट्या मृद्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवत्येवमादेशोऽपि भवति । इहेदानीं वाच्योः अध्वर्योरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवत्येवमादेशोऽपि न भवति ॥

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कश्चात्र विशेषः ।

अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥ ७ ॥

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकाननुदात्त । लुनीस्यत्र पुनीस्यत्र ‡ । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६.१.१५८] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ द्विगुस्वर । पञ्चारल्यः दशारल्यः । इगन्तकाल [६.२.२९] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ गतिनिघात । यत्पलुनीस्यत्र यत्पुनीस्यत्र । तिङि चोदात्तवति [८.१.७१] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ।

* ६.१. ८६*.

† ६.४. १०४*.

‡ ३.१.३; ६.१. ७७.

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥ ८ ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अभीषद-
द्दीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यो ऽसौ गौ णिर्लुप्यते* तस्य
स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वत्वं† न प्राप्नोति ॥

गुरुसंज्ञा च ॥ ९ ॥

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्माश्म पित्ताश्म दाश्मश्च माश्मश्च‡ । हलोज्ज-
न्तराः संयोगः [१.१.७] इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा
गुरोरिति घृतो न प्राप्नोति§ । ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावा-
त्सस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया ॥

न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात् ॥ १० ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । संयोगस्यापूर्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः ।
किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः ॥

एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ ११ ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आयसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उद-
वाहे । एकादेशे कृते¶ नुमामौ पद्माव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति** ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ।

उभयनिमित्तत्वात् ॥ १२ ॥

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यत उभयनिमित्तश्चायम् ॥

उभयादेशत्वाच्च ॥ १३ ॥

अत्र आदेश इत्युच्यते ऽचोश्चायमादेशः ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यत उभय-
निमित्तत्वादिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वानेकं कार्यं भवति शक्रोत्यसौ ततो ज्य-
तरव्यपदेशम् । तद्यथा । ग्रामे गुरुनिमित्तं वसामः । अध्ययननिमित्तं वसाम इति ॥
यदप्युच्यत उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते
ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

* ६.४. ५१. † ७.४.१. ‡ ६.४. ९८; ६.१. ७७. § ८.२. ८५. ¶ ६.१. ८८; ८७.
** ७.१. ७७; ९८; ६.४. ११०; ११२.

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवत्युताहो न । कश्चात्र विशेषः ।

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोप एकादेशः ॥ १४ ॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोप* एकादेशो† वक्तव्यः । विंशकः
विंशं शतम् विंशः ॥

स्थूलादीनां यणादिलोपे ज्वादेशः ॥ १५ ॥

स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते‡ ज्वादेशो§ वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् ॥

केकयमित्रयोरियादेश एत्वम् ॥ १६ ॥

केकयमित्रयोरियादेश¶ एत्वं न सिध्यति । कैकेयः मैत्रेयः । अचीत्येत्वं**
न सिध्यति ॥

उत्तरपदलोपे च ॥ १७ ॥

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः†† । अचीति
यणादेशः प्राप्नोति‡‡ ॥

यङ्लोपे यणियङ्कुवडः ॥ १८ ॥

यङ्लोपे§§ यणियङ्कुवडे न सिध्यन्ति । चेच्यः नेन्यः चेक्षियः चेक्रियः लोलुवः
पोपुवः । अचीति यणियङ्कुवडे¶¶ न सिध्यन्ति ॥ अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥ १९ ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धोः*** प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः स-
रीसृपः मरीमृज इति ॥ नैष दोषः । न धातुलोप आर्धधातुके [१.१.४] इति
प्रतिषेधो भविष्यति ॥

किं पुनराभ्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवत्याहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ।

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः ॥ २० ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्माश्म पिच्छाश्-
म दाश्ध्यश्म माश्ध्यश्म††† । हलो ऽन्तराः संयोगः [१.१.७] इति संयोगसंज्ञा
संयोगे गुरु [१.४.११] इति गुरुसंज्ञा गुरोरिति भ्रुतो न प्राप्नोति‡‡‡ ॥

* ५.१.२४; ५.२.४३; ४८; ६.४.१४२. † ६.१.९७. ‡ ६.४.१५६. § ६.१.७८. ¶ ७.२.२.

** ६.१.८७. †† २.१.३४*. ‡‡ ६.१.७७. §§ २.४.७४. ¶¶ ६.४.८२; ७७.

*** ७.१.८४; ८५; ७.२.११४. ††† ६.४.९८; ६.१.७७. ‡‡‡ ८.२.८९.

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ २१ ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोपेति* ॥

क्सलोपे लुग्वचनम् ॥ २२ ॥

क्सलोपे† लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये [७.३.७३] इति ॥

हन्तेर्षत्वम् ॥ २३ ॥

हन्तेश्च षत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्‡ ॥ अस्तु तर्ह्याभ्रीयमाणायां प्रकृताविति ।

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य§ । अदो जग्धिर्ल्यमि किति [२.४.३६] इति जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्त्वप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

यणादेशे¶ युलोपेत्वानुनासिकात्त्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यलोप । वाय्वोः अध्वर्य्वोः । लोपो व्योर्वलि [६.१.६६] इति यलोपः प्राप्नोति ॥ उलोप । अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्यं करोतेर्ये च [६.४.१०८, १०९] इत्युकारलोपः प्राप्नोति ॥ ईत्व । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यघोः [६.४.११३] इतीत्वं प्राप्नोति ॥ अनुनासिकात्त्व । अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम् । ये विभाषा [६.४.४३] इत्यनुनासिकात्त्वं प्राप्नोति ॥

रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ २६ ॥

राय आत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् राय्याशाम् । रायो हलि [७.२.८५] इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्धान्तौर्यी हिमवानिति सावित्राभ्रये दीर्घत्वे कृत** इति यलोपः प्राप्नोति†† ॥

* १.१.५८. † ७.३.७२; ८.३.२६. ‡ ६.४.९८; ७.३.५४. § ६.४.५१. ¶ ६.१.७७.
** ६.४.१३. †† ६.४.१४९.

अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ २८ ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गर्गाभ्याम् वात्साभ्याम् । दीर्घे कृत* आपत्यस्य च तद्धिते ज्ञाति [६.४.१५१] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ॥ सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति ॥ अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तमविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिर्द्विर्वचनादयश्च क्सलोपे लुग्वचनं हन्तेर्धत्वमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते विशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति । उक्तमेतत् । न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति ॥ यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति । उच्यन्ते न्यास एव ॥ क्सलोपे लुग्वचनमिति । क्रियते न्यास एव ॥ हन्तेर्धत्वमिति । सप्रमे परिहारं वक्ष्यति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरे यलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च-

विधिषु ॥ १ । १ । ५८ ॥

पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते तत्र धेतस्वानिति रुः प्राप्नोति† । नैष दोषः । भसंज्ञात्र वाधिका भविष्यति तसौ मत्वर्थे [१.४.१९] इति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति । पदसंज्ञां प्रति सकारान्तम् । ननु चैवं विज्ञायते यः संप्रतिपदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान एतदेवं स्यात् । अयं च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान एष दोषो भवति । इह च ब्रह्मबन्धा ब्रह्मबन्धै धकारस्य जदत्वं प्राप्नोति‡ ॥ अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतमाहोस्विहोषान्तमेव । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति यो ऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा भ्रूयेत॥ स न भ्रूयते । षडिकश्चापि सिद्धो भवति** । वाचिकस्तु न सिध्यति†† । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिक-षडिकौ न संवदेते । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः‡‡ ॥ कथं ब्रह्मबन्धा ब्रह्मबन्धै । उभयत

* ७.३. १०२. † ७.३. ५४*. ‡ ४.२. ८७; ६.४. १४३; १.४. १७; ८.२. ६३.

§ ४.१. ६६; ६.१. १०१; १.४. १७; ८.२. ३९. ¶ ६.४. १११; ६.१. ७७; ७८.

** ५.३. ७८; ८३; ६.४. १४८; १.४. १७; ८.२. ३९. †† ८.२. ३०. ‡‡ ५.३. ८४*.

आश्रये नान्तादिवदिति ॥ कथं वेतस्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि । पदे जन्तः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति ॥ अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते क्त्वं जइत्वं चैवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम् । भसंज्ञा नाम ॥

वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते ऽप्सु यायावरः* प्रवपेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति† स्थानिवत्स्यात् । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । कथं तर्हि । वरे ज्यलोपविधिं प्रतीति । किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । वरे लुप्रं न स्थानिवत् । ततो यलोपविधिं च प्रति न स्थानिवदिति ॥ यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति‡ । नैतदस्ति । कौ लुप्रं न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । सौरी§ वलाका । नैतदस्ति । उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्यः¶ । नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । कण्डूतिः वल्गूतिः** । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूयेति भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि । कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः ॥

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ स्वर । आकार्षिकः चिकीर्षकः जिहीर्षकः†† । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । पञ्चारल्यः दशारल्यः‡‡ । स्वर ॥ दीर्घ । प्रतिदीन्ना प्रतिदीन्ने§§ । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्योः गिर्योः¶¶ । दीर्घ ॥ यलोप । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाय्वोः अध्वर्योरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपो ऽपि प्रकृत आदेशो ऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयो ऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनुपूर्व्येण संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुं न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । अन-

* ३.२. १०२; ६.४. ४८; ६.१. ६६. † ६.४. ६४. ‡ ६.४. ४८; ६.१. ६६.
§ ६.४. १४८; १४९. ¶ ४.२. २४; ४.३. ५३; ८.४. ६४. ** ६.४. ४८; ६.१. ६६.
†† ४.४. ९; ३.१. १३३; ६.४. १४८; ४८; ६.१. १९३. ‡‡ ६.१. ७०; ६.२. २९.
§§ ६.४. १३४; ८.२. ७०. ¶¶ ६.१. ७०.

झाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसान-
झाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्द्वांसकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्द्वांसकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ कौ किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । पिपटिषतेरप्रत्ययः पिपटीः* । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥ इदं तर्हि । लावयतेर्लीः पावयतेः पौः† । नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि । लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्ययो लौः पौः । स्थानिवद्भावाणेरूपेण प्राप्नोति । कौ लुप्रं न स्थानिवदिति भवति ॥ एवमपि न सिध्यति । कथम् । कौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद्गुण प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते कौ लुप्रं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥ लुकि किमुदाहरणम् । बिम्बम् बदरम्‡ । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येत-
स्सिद्धम्§ ॥ इदं तर्हि । आमलकम्¶ । एतदपि नास्ति । वक्ष्यत्येतत् । फले लुग्वचनान-
र्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति** ॥ इदं तर्हि । पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पञ्चपटुः दशपटु-
रिति†† । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । भस्याढे तद्धिते पुंव-
द्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च भं भवति‡‡ न चात्र यजादिं पद्यामः । प्रत्य-
यलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि उक्कसोधेत्येवं
भविष्यति§§ । उक्कसोधेत्युच्यते न चात्र उक्कसौ पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न
लुमता तस्मिन्निति¶¶ प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्यवश्यं उगेव क्रीतप्रत्ययः
क्रीताथर्या एव वा तद्धिताः । किं तर्हि । अन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति ।
पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः दशेन्द्रः पञ्चाभिः दशाभिः*** ॥ उपधात्वे किमु-
दाहरणम् । पिपटिषतेरप्रत्ययः पिपटीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानि-
वत् ॥ इदं तर्हि । सौरी वलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥
इदं तर्हि । पारिखीयः††† ॥ चङ्परनिर्द्वासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयो-

* ६.४. ४८; ८.२. ६६; ७६.

† ६.४. ५१; १९; ६.२. ८९.

‡ ४.३. १४०; १६३; १.२. ४९; (६.४. १४८).

§ ६.३. ३५.* ¶ ४.३. १४४.

** ४.३. १६३.* †† ५.२. १९; २८; १.२. ४९; (३.२. ७७).

‡‡ १.४. १८. §§ ६.३. ३५.*

¶¶ २.१. ६३.* *** ४.२. २४; ४.२. ८८; १.२. ४९; (४.२. ४९; ३०; ६.४. १४८).

††† ४.२. ३०; ६.४. १४८; ४.२. १४९.

जितवान् अभीवदद्गीणां परिवादकेन* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यो ज्ञौ गौ
 गिरुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्भ्रस्वत्वं न प्राप्नोति । ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न
 स्थानिवदित्येव सिद्धम् । विशेषत एतद्भक्तव्यम् । क्त । प्रत्ययविधाविति । इह मा
 भूत् । पटयति लघयतीति† ॥ कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्कः मर्चय-
 तेर्मर्कः‡ । नैतद्भ्रन्तम् । औणादिक एष कशब्दस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्§ । एत-
 दपि णिच्चा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

पूर्वत्रासिद्धे च ॥ ३ ॥

पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं कसलोपः सलोपे ॥ ४ ॥

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम्¶ । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुग्दिहलिहगुहामा-
 त्मनेपदे दन्त्ये [७.३.७३] इति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ ५ ॥

दध आकारलोप** आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनम् । धत्से धद्धे धद्धमिति । दधस्तथोथ
 [८.२.३८] इति चकारो न कर्तव्यो भवति ॥

हलो यमां यमि लोपे ॥ ६ ॥

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो
 भवति†† ॥

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु ॥ ७ ॥

अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः ।
 याज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याज्यतेर्यायष्टिः‡‡ ॥

द्विर्वचनादीनि च ॥ ८ ॥

द्विर्वचनादीनि च न पठितव्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति ॥
 किमविशेषेण । नेत्याह ।

* ७.४. १. † ६.४. १५५; (७.२. ११६). ‡ ३.३. १९; ६.४. ५९; ७.३. ५२. § ८.२. ३०.
 ¶ ८.२. २६. ** ६.४. ११२. †† ८.४. ६४. ‡‡ ६.४. ४८; ५९; ८.२. ३०; ३६.

वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ ९ ॥

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ॥

तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ १० ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ संयोगादिलोप । काक्यर्थम् वास्यर्थम्* । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च [८.२.२९] इति लोपः प्राप्नोति ॥ लत्वम् । निगार्यते निगाल्यते† । अचि विभाषा [८.२.२१] इति लत्वं न प्राप्नोति ॥ णत्वम् । माषवपनी व्रीहिवपनी‡ । प्रातिपदिकान्तस्येति§ णत्वं प्राप्नोति ॥

द्विर्वचने ऽचि ॥ १ । १ । ५९ ॥

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम् ॥ १ ॥

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किंवतः । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ।

तत्राभ्यासरूपम् ॥ २ ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति । चक्रतुः चक्रुरिति¶ ॥

अज्महणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य ॥ ३ ॥

यद्यमज्महणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अज्महणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । जेप्रीयते देधीयत इति** । यदि रूपं स्थानिवद्भवति ततो ऽज्महणमर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं नार्थो ऽज्महणेन । भवत्येवात्र द्विर्वचनम् ॥

तत्र गाड्प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र गाडः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ॥ न वक्तव्यः । गाड् लिटि [२.४.४९] इति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति ॥

कृत्यजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् ॥ ५ ॥

कृत्यजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति ॥ कृति । अचिकीर्तत्†† । कृति ॥

* ६.१. ७७.

† ६.४. ५९.

‡ ६.४. २४८.

§ ८.४. २१.

¶ ६.१. ७७; १.

** ७.४. २९.

†† ७.१. १०९.

एजन्त | जग्ले मम्ले* | एजन्त ॥ दिवादि | दुष्टूपति द्यस्यूपति† | दिवादि ॥ नाम-
धातु | भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयते: सन् बिभवनीयिषति‡ ॥ एवं तर्हि
प्रत्यय इति वक्ष्यामि ।

प्रत्यय इति चैत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् ॥ ६ ॥

प्रत्यय इति चैत्कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परि-
हताः ॥ एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि
निमित्तशब्द उपादेयो न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि
निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दधिन्नपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनि-
मित्तमिति गम्यते । नड्डुलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्षु-
तम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचनम-
स्मिन्नस्ति सो ऽयं द्विर्वचनो द्विर्वचन इति ॥ एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं
स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भव
भविष्यति ॥ एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सो ऽनुवर्तिष्यते । क प्रकृतः । न पदान्त-
द्विर्वचन [१.१.५८] इति । द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यजादेशो न भवतीति । एवमपि न
ज्ञायते कियन्तमसौ कालमादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति
कृते तस्य द्विर्वचने ऽजादेशो भविष्यति ॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशे-
ष्यते द्विर्वचनं च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशो ऽयम् । द्विर्वचनं च द्विर्वचनं च द्विर्वचनम् ।
द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवद्भवति ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भवत्त्वम् ॥ ७ ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवनुनाव-
यिषति अवचुक्षावयिषति ॥ न वक्तव्यः ।

ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य ॥ ८ ॥

यदयमोः पुयण्ज्यपरे [७.४.८०] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्था-
निवदिति । यद्येतज्ज्ञाप्यते अचिकीर्तत् अत्रापि प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।
कथं तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाः पुयण्जयः । कथंजातीयकाश्चैते । अवर्णपराः ॥
कथं जग्ले मम्ले । अनैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेधः ॥

* ६.१. ४५.

† ६.४. १९; ६.१. ७७.

‡ ७.३. ८४; ६.१. ७८.

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपतुः पपुः तस्थतुः तस्थुः । जग्मतुः जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुः चक्रुरिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु* कृतेष्वनच्कत्वाद्धिर्वचनं न प्राप्नोति† । स्थानिवद्भावोद्भवति ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति छाचार्यः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुस्वेभ्य इति‡ । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रतिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्योद्भवति चुटुतुशरादेरभ्यासस्येति । ननु च त्वयापीस्त्वं वक्तव्यम्§ । परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति¶ । ममापि तर्ह्यस्त्वं परार्थं भविष्यत्युत्परस्यातस्ति च [७.४.८८, ८९] इति । इत्स्वमपि त्वया वक्तव्यं यत्समानाभयं तदर्थम् । उत्पिपविषते संयियविषतीत्येवमर्थम् ॥ तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठममाह्निकम् ॥

* ६.४. ६४; ९८; ५९; ६.१. ७७. † ६.१. १; २. ‡ ६.१. १२.* § ७.४. ८०. ¶ ७.४. ७९.

अदर्शनं लोपः ॥ १ । १ । ६० ॥

अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराभयं च भवति । केतरे-
तराभयता । सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादर्शनं भाव्यते तदेतदि-
तरेतराभयं भवति । इतरेतराभयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थं इति* । सतो
ऽप्युक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति† । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु
सतो ऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्यते ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् ॥ २ ॥

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्व-
स्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न वृद्ध्यते ।
त्रपु जत्वित्यत्राणो ऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ऽङ्गिति
[७.२.११५] इति वृद्धिः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । ऽङ्गित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते ।
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति‡ । यस्मान्नात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये
परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ किपस्तर्ह्यदर्शनं तत्रादर्शनं लोप
इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्यय-
लक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति
तुक्प्राप्नोति§ ॥

सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रस-
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते ग्रामणीः सेनानीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति¶ । प्रस-
क्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते चाहलोप

* १.१. ४४.*

† १.१. १.*

‡ १.४. १३.

§ ६.१. ७१.

¶ ३.२. १; ७.२. ११५

एवेत्यवधारणम् [८.१.६२] चादिलोपे विभाषा [६३] इत्यत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत्सिध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योऽत्राणः प्रसङ्गः क्तिपासौ बाध्यते* ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ १ । १ । ६१ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते ऽप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थं कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्तद्धितलुकि [१.२.४९] इति गोरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणात् न भवति । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक्च [४.३.१६८] इति प्रकृतेरपि लुक्प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणात् न भवति ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततः खियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति खिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम् ॥

कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ भवतश्चयतोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः क्रियमाणे ऽपि वै प्रत्ययग्रहण उकारसशब्दयोर्मा भूदिति । कमेः सः कंसः । पराञ्जृणातीति परशुरिति । नैष दोषः । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषो ऽन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । उच्चाप्रातिपदिकग्रहणमङ्गुभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्यमिति* ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥ ६ ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

अनिर्देशो हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य ॥
 क पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते ऽणिञोस्त-
 ज्ञाजस्य यञञोः शप इति† । इह न काचित्षष्ठी जनपदे लुप् [४.२.८१] इति ।
 अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्च [३.१.१, २]
 इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेह्यर्थः । उच्चाप्रातिपदिकात् [४.१.१] इत्येषा
 पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७]
 इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्य-
 यविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः ।
 अथ क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिष लुक्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचन-
 प्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
 र्ज्ञापयति लुक्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति यदयं लुक्त्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
 इन्त्ये [७.३.७३] इति लोपे प्रकृते लुक् शास्ति ॥

उत्तरार्थं तु ॥ ९ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे
 प्रत्ययलक्षणम् [१.१.६२] इति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं
 यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति । आग्नीत । सं रायस्पोषेण ग्मीयेति‡ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १ । १ । ६२ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युद्ध्यमाने सौरथी वैहतीति§

* ४.१.१.* † २.४.५८; ६२; ६४; ७२. ‡ ७.२. ७२; (६.४.१०). § ६.४. १०.

गुरूपोत्तमलक्षणः ष्वङ् प्रसज्येत* । नैष दोषः । नैव विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि । प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्ते अपि भवतीति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । औत्तरपदिके इस्वत्वे कृते† इस्वस्य पिति कृति तुक् [६.१.७१] इति तुक्प्राप्नोति स मा भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवति जगत् जनगदित्यत्र‡ तुम् प्राप्नोति । लोपोत्तरकालो ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं इस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आघीत । सं रायस्पोषेण ग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥ अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्याद्दर्शनलक्षणं मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलमिति§ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ १ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः [७.१.७०] इतीहैव स्यात् । गोमन्तौ यवमन्तौ । गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्¶ । इष्यते च स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । अतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

लुक्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त** ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

लोपे हि विधानम् ॥ ३ ॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति ॥

* ४.१. ७८. † ६.२. ६१. ‡ ३.२. १७८* ; ७६ ; ६.४. ४०. § २.४. ७१ ; (६.१. ७८).
¶ ८.२. २२. ** ७.१. २२.

न वादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् ॥ ४ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्यपि भविष्यति ॥ यथेवं

प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्र लुकि श्लुविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तत्र लुकि श्लुविधिरपि प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्ति हन्ति* । श्लौ [६.१.१०] इति द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥ ७ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्या-
ल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति ॥ तस्माददर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते ।
यथैव तर्हीदर्शनसामान्यालोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञा-
मवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती संपन्ना गोमतीभूता† । लुक्त्तद्धितलुकि
[१.२.४९] इति ङीपो लुक्प्रसज्येत । ननु चात्रापि न वा पृथक्संज्ञाकरणादित्येव
सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्त एवं
लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञा नावगाहेत । तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति । अस्त्य-
न्यलोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्संज्ञाद्ध यदुच्यते तल्लो-
पमात्रे मा भूदिति ॥

लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ ८ ॥

अथवा यदयं न लुमताङ्गस्य [१.१.६३] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥

सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः ॥ ९ ॥

सन्प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं‡ राज्ञः पुरुष इति स लुप्तो§ ज्यनिमित्तं
स्यात् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति¶ पदसंज्ञा या
तु सुबन्तं पदमिति** पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीदनया भविष्यत्य-

* २.४. ७२. † ५.४. ५०; ६.१. ६७. ‡ ८.२. ७. § २.४. ७१. ¶ १.४. १७. ** १.४. १४.

नया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एवावधेः झ्वन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति* ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥ १० ॥

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । कृ । परिवीरिति† । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाभ्याणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति । तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग्नेनैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोगलक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ॥ तद्वक्तव्यं भवति । यद्यप्येतदुच्यते ऽयवैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि । यद्येवमाजो यमहन आत्मनेपदं भवतीति‡ हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् । न हि काचिद्धन्तेः संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि संज्ञास्ति । का । हन्तिरेव । कथम् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यतीति ॥

भसंज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥ १२ ॥

भसंज्ञाडीप्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥ भसंज्ञा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यच्चि भम् [१.४.१८.] इति भसंज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् भवति ॥ डीप् । चित्रायां जाता चित्रा§ । प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति¶ । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् भविष्यति ॥ फ्फ । वतण्डी** । प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति फ्फः प्राप्नोति†† । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् भवति ॥ गोरात्वम् । गामिच्छति गव्यति‡‡ । प्रत्ययलक्षणेनाम्यौतोऽशसोः [६.१.९३] इत्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् भवति ॥

* १.४.१८. † ६.१.१५; ७१; ६.४.२. ‡ १.३.२८. § ४.३.१५; ३४*; १.२.४२.
¶ ४.१.१५. ** ४.१.१०८; १०९. †† ४.१.१७. ‡‡ २.४.७९.

तस्य दोषो ङीनकारलोपेत्त्वेऽम्बिधयः ॥ १३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ङी नकारलोपः । आर्त्रे चर्मन् लोहिते चर्मन्* । प्रत्ययलक्षणेन यचि भम् [१.४.१८] इति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् प्राप्नोति ॥ इत्स्वम् । आशीः † । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीस्वं सिद्धं भवति‡ । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् प्राप्नोति ॥ इम् । अतृणेट्§ । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीम्बिद्धो भवति¶ । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनात् प्राप्नोति ॥ सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावास्तुर्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृद्धिर्दीर्घत्वेमडाट्श्रम्बिधयः ॥ १४ ॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते** नुममामौ गुणवृद्धिर्दीर्घत्वमिमडाटौ श्रम्बिधिरिति प्रयोजनानि ॥ नुम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम्†† । नुम् ॥ अमामौ । हे अनड्वन् अनड्वान्‡‡ ॥ गुणः । अधोक् अलेट्§§ ॥ वृद्धिः । न्यमार्ट्¶¶ ॥ दीर्घत्वम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम्*** ॥ इम् । अतृणेट् ॥ अडाटौ । अधोक् अलेट् । ऐयः औनः††† ॥ श्रम्बिधिः । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र‡‡‡ ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति ॥ मैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपोऽप्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । लोपोऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन्पूर्वविधौ [१.१.५७] इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः ॥ यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । योऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं ङीनकारलोपेत्त्वेऽम्बिधयः ॥

* ७.१. ३९. † ६.१. ६७. ‡ ६.४. ३४. § ६.१. ६८. ¶ ७.३. ९२. ** ६.१. ६८; ७०.

†† ७.१. ७२. ‡‡ ७.१. ९९; ९८. §§ ७.३. ८६. ¶¶ ७.३. ११४.

*** ६.४. ८. ††† ६.४. ७१; ७२. ‡‡‡ ३.१. ७८.

भसंज्ञाडीप्फगोरास्वेषु च दोषः ॥ १५ ॥

भसंज्ञाडीप्फगोरास्वेषु दोषो भवति ॥ भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्र-
वृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं न उिसंबुद्धोः [८.२.८]
इति डौ प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥ डीप्यपि नैवं विज्ञायते ञन्तादकारान्तादिति । कथं
तर्हि । अप्यो ञ्कार इति ॥ ष्फे अपि नैवं विज्ञायते यञन्तादकारान्तादिति । कथं
तर्हि । यञ्यो ञ्कार इति ॥ गोरास्वे अपि नैवं विज्ञायते ञ्यचीति । कथं तर्हि ।
अच्यमीति ॥ प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति । यत्तावदुच्यते डौ नकारलोप इति
क्रियत एतद्व्यास एव न उिसंबुद्धोरिति ॥ इत्त्वमपि । वक्ष्यत्येतत् । शास इत्त्व
आशासः क्वाविति* ॥ इम्बिधिरपि । हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि
अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्ह्यचि नेत्यप्यनुवर्तिष्यते† ॥ न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ।
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ।
शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना वृषदो
ऽव्य द्रवृषद्भाषणः‡ । सोर्मन्नसी अलोमोषसी [६.२.११७] इत्येष स्वरो मा भूदिति॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६३ ॥

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता
लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

सर्वामन्त्रितसिज्ज्लुक्स्वरवर्जम् ॥ २ ॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्ज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा ॥ सर्वस्वर । सर्वस्तोमः
सर्वपृष्ठः§ । सर्वस्य सुपि [६.१.१११] इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ आमन्त्रि-
तस्वर । सर्पिरागच्छ । सप्तागच्छत । आमन्त्रितस्य च [६.१.११८] इत्याद्युदात्तत्वं
यथा स्यात् ॥ सिज्ज्लुक्स्वर । मा हि दाताम् । मा हि धाताम् । आदिः सिचो
ऽन्यतरस्याम् [६.१.१८७] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं त्रिनिकिल्बुकि स्वराः ॥ ३ ॥

त्रिनिकिस्वरा लुकि प्रयोजयन्ति । गर्गाः वस्साः । विदाः उर्वाः ¶ । उष्ट्रमीवाः

* ६.४.३४*

† ७.३.८७.

‡ २.४.७९.

§ २.४.७९; ६.२.१.

¶ २.४.६४.

वामरज्जुः* । अिनीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति† । इह च अत्रयः ‡ कितः [६.१.१६६] इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ ४ ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम् । पथिप्रियः मथिप्रियः§ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने [६.१.१९९] इत्येष स्वरो मा भूदिति ॥

अहो रविधौ ॥ ६ ॥

अहो रविधाने लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते¶ । रोऽसुपि [८.२.६९] इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ ६ ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे । परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पदस्य [८.१.१६.] इति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि** मा भूवन्निति ॥ अपदादिविधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योः [८.३.१११] इति प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥ यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणात् [६.२.११२] इत्येवमादिविधिर्न सिध्यति ॥ यदि पुनर्नलोपादिविधौ भ्रुत्यन्ते†† लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं‡‡ प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत्सिति शाकलं नेत्येतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि§§ । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना¶¶ अत्रापि न प्रसज्येत । प्रत्यये शाकलं न भवति । कस्मिन् । यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति ॥ इह तर्हि परमदिवा परमदिवे दिव उत् [६.१.१३१] इत्युत्त्वं प्राप्नोतीति ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तमुत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ङ्ङम् [१.४.१३] । छमिउन्तं पदम् [१४] । यस्मात्सुप्रिङ्गिधिस्तदादि सुबन्तं च । नः क्ये [१५] । नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुबन्तं च । सिति च [१६] । सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्धिधिस्तदादि

* ५.३.१००. † ६.१.१९७. ‡ २.४.६५. § २.४.७१; ६.२.१. ¶ ७.१.२१.
** ८.२.३०. †† ८.२.७-८.२. ‡‡ ६.१.१२७. §§ ६.१.१२७*. ¶¶ ५.३.१७.

सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने [१७] । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । यच्चि भम् [१८] । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च ॥ इह तर्हि परमवाक् असर्वनामस्थान इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधो या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीदनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाच्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ज्यं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ अप्राप्नेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते । नेत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्रिउन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ज्याचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवत्येचः पुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति* इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥ इह तर्हि दधिसेचौ दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । ऋक्षु वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥ इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति । एवं तर्ह्युत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति ॥ कथं बहुसेचौ बहुसेचः । बहुचूर्पस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति ॥

इन्द्रे ऽन्त्यस्य ॥ ७ ॥

इन्द्रे ऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्शक्तव्यम् ॥

इह अभूवन्निति* प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति† ।

सिच उसो ऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात् ॥ ८ ॥

सिच उसो ऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आतः [३.४.११०] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव च सिज्जुगन्ताच्चान्यस्मात्सिज्जुगन्तादिति ॥ इह इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाच्चावौ [८.१.२०] इति त्राम्नावादयः प्राप्नुवन्ति ।

युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥ ९ ॥

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विश्वास्यते । अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सविभक्तिकस्य वाम्नावादयो यथा स्युरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्य [१६] इति वर्तते विभक्त्यन्तं च पदं तत्रान्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति । मामो वां दीयते । मामो नौ दीयते । जनपदो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते‡ तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ॥ इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति§ तिङ्तिङः [८.१.२८] इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति ।

आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः ॥ १० ॥

आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ॥

अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ ॥ ११ ॥

अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष संविवृत्तः¶ । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः** ॥

क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

किंच । इटश्च विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशे ऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति†† ॥

इह किंचिदङ्गाधिकारे लुभता लुभे प्रत्ययलक्षणेन भवति किंचिच्चान्यत्र न भवति ।

* २.४. ७७.

† ३.४. १०९.

‡ ८.१. १८.

§ २.४. ८१.

¶ २.४. १०५.

** ७.२. ५८; ५९.

†† ७.२. ७६.

यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते । अथ न लुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्ध-
मेतद्भवतीटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । वाढं सिद्धम् । नेटो विधिप्रतिषेधौ
परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न
खल्वापि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मै-
पदग्रहणम् ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्दनिणिडादेशास्तलोपे ॥ १३ ॥

न लुमता तस्मिन्निति चेद्दनिणिडादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता
दस्युः । अगाथि भवता ग्रामः । अध्यगाथि भवतानुवाकः । तलोपे कृते* लुडीति
हनिणिडादेशा न प्राप्नुवन्ति† ॥ नैष दोषः । न लुडीति हनिणिडादेशा उच्यन्ते ।
किं तर्हि । आर्धधातुक इति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ॥ इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः
सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुम-
ताङ्गस्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं
तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति । एवमपि
सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥

अलो ऽन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ १ । १ । ६५ ॥

किमिदमल्पग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति ।

उपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्यो-
पधासंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास इदङ्गहलोः [६.४.३४] शिष्ट्या शिष्टः ।
संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति ॥ यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो
भवति । तत्र को दोषः । संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः ।
शास इदङ्गहलोः शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्त्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते ।
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्पग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेध
इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यस्य
विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति‡ ।

* ६.४.१०४.

† २.४.४३; ४५; ५०.

‡ १.१.५२.

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥२॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा । भृञामित् [७.४.७६] अर्तिपिपत्योश्च [७७] इति ॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ* ॥ ३ ॥

अन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य पररूपं भवतीति यदयं नाच्चेडितस्यान्त्यस्य तु वा [६.१.९९] इत्याह ॥

ध्वसोरेद्भावभ्यासलोपश्च ॥ ४ ॥

ध्वसोरेद्भावभ्यासलोपश्च [६.४.११९] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥ अथवा शिल्लोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति† सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव द्विशकारको निर्देशः । ध्वसोरेद्भावभ्यासलोपश्चेति ॥

आपि लोपो ऽको ऽनचि ॥ ५ ॥

तिष्ठति सूत्रम् † । अन्यथा व्याख्यायते । आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव लोपं वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अन्नाप्यकः [७.२.११२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । हलीत्येषा सप्तम्यन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१.१.६६] इति ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य ॥ ६ ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य [७.४.५८] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य

भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सन्नधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे ॥ संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञापयिषति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे ॥ प्रकृतयस्तर्रपेक्ष्यन्ते । एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति यियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे ॥ विषयस्तर्रपेक्ष्यते । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा [७.४.६७] इति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ॥ तस्मान्नायौ ऽनया परिभाषया नानर्थके ऽलो ऽन्त्यविधिरिति ॥

अलो ऽन्त्यात्पूर्वो ऽलुपधेति वा ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमलो ऽन्त्यात्पूर्वो ऽलुपधासंज्ञो भवतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके ऽमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्वं आनीयते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १ । १ । ६७ ॥

किमुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । इको यणचि [६.१.७७] दधत्र मध्वत्र । इह तस्मादित्युत्तरस्येति । व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत् [६.३.९७] शीपम् अन्तरीपम् समीपम् ॥ अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते ऽन्यथाजातीयक उदाह्रियते । किं तर्धुदाहरणम् । इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्निति च युष्माकास्माकौ [४.३.२] इति । तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१.१०३] इति ॥ इदं चाप्युदाहरणमिको यणचि व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामान्यवान्नि । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति ॥ किं पुनः सामान्यं को वा

विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषो ऽपि सामान्यं सामान्यविशेषो न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् । विवक्षातः । यदास्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषः ॥ अपर आह । प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स एव कंचित्प्रति पिता भवति कंचित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः ॥ एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्तरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते ॥ अथ किमर्थ-मुपसर्गेण निर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यादर्थे मा भूत् । जनपदे अतिशायन इति* । किं गतमेतदुपसर्गेणाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्था-धिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशान्निर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतो ऽर्थो ऽबहिर्भूतः ॥ अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ।

निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥ १ ॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियत आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । इह मा भूत् । समिधौ समिधः । वृषदौ वृषदः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम् ॥ २ ॥

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं ज्यमारम्भः । ग्रामे देव-दत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामाद्देवदत्तः । पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापीको यणचि । दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकावुभावचौ । अचि पूर्वस्याचि परस्येति संदेहः । तिङतिङः [८.१.२८] इत्यतिङः पूर्वस्यातिङः परस्येति संदेहः । इष्यते चात्राचि पूर्वस्य स्यादतिङः परस्येति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥

* ४.२. ८१; ५.२. ५५.

उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः ॥ ३ ॥

उभयनिर्देशो विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे ॥ ४ ॥

बह्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति* । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः । तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य ॥

बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ ५ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसामिष्टेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः † । बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम् ॥

गोतो णित‡ ॥ ६ ॥

गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके§ ॥ ७ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ॥

आने मुगीदासः¶ ॥ ८ ॥

आस उत्तरस्यानस्थाने परत आस इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य ॥

आमि सर्वनाम्नः सुद्** ॥ ९ ॥

सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः ॥

घेर्डित्याणनद्याः†† ॥ १० ॥

नद्या उत्तरेषां डितां डिस्त्व परतो नद्या इति संदेहः । नद्या उत्तरेषां डिताम् ॥

याडापः‡‡ ॥ ११ ॥

आप उत्तरस्य डितो डिति परत आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य डितः ॥

* ६.१. १८६. † ६.४. १५८. ‡ ७.१. ९०. § ७.२. ७६. ¶ ७.२. ८२, ८३.
** ७.१. ५२. †† ७.३. १११, ११२. ‡‡ ७.३. ११३.

डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम्* ॥ १२ ॥

उम उत्तरस्याचो ऽचि परतो उम इति संदेहः । उम उत्तरस्याचः ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो ऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृत-
सामर्थ्या सप्तम्यकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ १४ ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी
कर्तव्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या ॥ स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृप्तिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी ॥ तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगा [१.१.४९] इति ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः ॥ १५ ॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थो ऽयमारम्भ इति ॥ प्रत्य-
यविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्जिह्वः सन्
[३.१.५] । गुप्तिज्जिह्व इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादि-
त्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्गतः सनः सञ्चैव
भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते† ॥

प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥ १६ ॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते । इको यणचि । अचीत्येषा सप्तमी यणिति
प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी
लसार्धधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्ध-
धातुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । उभयोः कार्यं तत्र प्राप्नोति ॥ नैष

दोषः । यत्तावदुच्यते प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति मा भून्नियमः । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यत एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुणिकञ्चः सन्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतन्न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पे-
नोपदेश इतीत्संज्ञोच्यत इति । स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञादेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृत आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते । अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकूप्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः संस्तदा कृतसामर्थ्या पञ्च-
मीति कृत्वा प्रकृमिर्न भविष्यति ॥ यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति तत्रापि कृता प्रकृतौ षष्ठीक इति विकृतौ प्रथमा यणिति यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रकूप्या भवितव्यम् । अथवास्तु तावदिको यणचीति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो यणो यणेव भवि-
ष्यति ॥ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृमिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति यदयमेकः पूर्वपरयोः [६.१.८४] इति पूर्वपरग्रहणं करोति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ६८ ॥

रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भवि-
ष्यति । न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥ १ ॥

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते । गामानय दध्यशानेत्यर्थ आनीयते ऽर्थश्च भुज्यते । अर्थ-
स्यासंभवात् । इह व्याकरणे ऽर्थे कार्यस्यासंभवः । अग्नेर्देक् [४. २. ३३] इति न शक्यते

उङ्गारेभ्यः परो ढङ्कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्ता-
वद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । शब्दपूर्वको
ह्यर्थस्य संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वको यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना नाम यदानेन
नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्यय इह च
व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवो ऽर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिः । तस्मादर्थनिवृत्ति-
र्भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । दाधा ध्व-
दाप् [१.१.२०] तरप्रमपौ घः [२२] इति ।

संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात् ॥ ३ ॥

संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचन-
प्रामाण्यात् । शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् ॥ ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञानां संप्रत्ययः
स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति यदयं षण्णान्ता षट् [१.१.२४] इति षकारा-
न्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां ज्ञास्ति । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः
संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः । नैतदस्ति ज्ञापकं न हि
षकारान्ता संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जप्तत्वं* तस्यासिद्धत्वात्षका-
रान्ता ॥ मन्त्रार्थं तर्हिदं वक्तव्यम् । मन्त्र ऋचि यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्द
ऋक्शब्दे च यजुःशब्दे च मा भूत् ।

मन्त्रार्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

मन्त्रार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्र ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्द ऋक्शब्दे च यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य
संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् ॥

सित्तद्विशेषाणां वृक्षार्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयो-

जनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृग [२.४.१२] इति । ब्रह्मन्यग्रोधम् ब्रह्म-
न्यग्रोधाः ॥

पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

पिभिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति
स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः [३.४.४०] । स्व-
गोषं पुष्यति । रैपोषम् विद्यापोषम् गोपोषम् अश्वपोषम् ॥

जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ ७ ॥

जिभिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयो-
जनम् । राजाद्यर्थम् । समा राजामनुष्यपूर्वा [२.४.२३] । इनसभम् ईश्वरसभम् ।
तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्पमित्रसभा ॥

द्विन्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ ८ ॥

द्विभिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति ।
किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति [४.४.३५] । मात्सिकः ।
तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्वा-
न्हन्तीति ॥ अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते । मीनान्हन्ति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १ । १ । ६९ ॥

अप्रत्यय इति किमर्थम् । सच्चाशंसभिक्ष उः [३.२.१६८] । अ सांप्रतिके
[४.३.९] ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशटिक्लिन्मित इति
वक्तव्यम् । प्रत्यय उदाहृतम् । आदेशे । इदम इश् [५.३.३] । इतः इह । टिति ।
लविता लवितुम्* । किति । बभूव† । मिति । हे अनङ्गन्‡ ॥ टितः परिहारः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति यदयं ग्रहो जलिटि दीर्घस्त्वं
शास्ति§ । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् । ग्रहो जलिटि दीर्घ एवेति ।
यर्थाई वृतो वा [७.२.३८] इति विभाषां शास्ति ॥ सर्वेषामेव परिहारः । भाव्यमा-
नेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥ प्रत्यये भूयान्परिहारः । अनभिधाना-

* ७.२. ३५.

† ६.४. ८८.

‡ ७.१. ९९.

§ ७.२. ३७.

प्रत्ययः सवर्णाच्च महीष्यति । यान्हि प्रत्ययः सवर्णग्रहणेन गृहीयाच्च तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानाच्च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद्भूयात्प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधिक्याच्च महीष्यति । भुतं तर्हि गृहीयात् । अनण्त्वाच्च महीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अण्सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्यकालभेदात् ॥ १ ॥

अण्सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाण्सवर्णाच्च गृहीयात् । इष्यते च सवर्णग्रहणं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अकः सवर्णे दीर्घः [६. १. १०१] इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद्दीर्घाणां न स्यात् ॥ ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान्संप्रत्याययिष्यन्ति ।

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥ ३ ॥

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणः शब्दः संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः । तथाथा । ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते नास्या अर्थो गम्यते ॥ एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥ ४ ॥

वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः । किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतो ऽवरकाला । नेत्याह । सर्वथावरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेता [१.१.७१] इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य

चाप्रत्यय इति । सैषोपदेशोत्तरकालावरकाला सती वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ॥

तस्मादुपदेशः ॥ ६ ॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् ॥ ६ ॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्चौ [७.४.३२] यस्येति च [६.४.१४८] । किं कारणम् । अनण्त्वात् । न ह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते ॥ एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ नानुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण्सवर्णान्गृह्णातीति । तत्र वचनाद्भविष्यति ॥ वचनाद्यत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । य एते प्रत्याहारानामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ एवं तर्हि

सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् ॥ ७ ॥

सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथोवर्णाकृतिः ॥ ननु चान्याकृतिरकारस्याकारस्य च ।

अनन्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च ।

अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ ९ ॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति ॥

अपर आह । सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णे ऽग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सो ऽन्यत्वं करोति ॥

तद्वच्च हल्ग्रहणेषु ॥ १० ॥

एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति । झलो झलि [८.२.२६] अवात्ताम्
अवात्ताम् अवात् । यत्रैतन्नास्त्यप्सवर्णान्गृह्णातीति । अनेकान्तो घनन्यत्वकर इत्यु-
क्तार्थम् ॥

हुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ ११ ॥

हुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामह आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति । यदयं कस्यां-
चिद्दृष्टौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ १२ ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥ १३ ॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियत एतद्व्यास एव । अतो
भिस ऐस् [७.१.९] इति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । ७० ॥

अयुक्तो ज्यं निर्देशः । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः ।
तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ।
तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः
कालो यस्य सो ज्यं तत्कालकालः । तत्कालकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तथा । उष्ट्रमुखमिव मुख-
मस्य सो ज्यमुष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालः । तत्कालस्येति ॥
अथवा साहचर्यान्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णो ऽपि काल एव ॥

किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्वित्प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा
प्रापकम् । यद्यत्राण्यग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥
कथात्र विशेषः ।

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् ॥ १ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ।
केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घभ्रुतप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घभ्रुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अणसवर्णान्गृह्णातीत्यस्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ यद्येवं

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनादृत्तयो विशेष्यन्ते

सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बिताम् । किंकृतस्तीर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनादृत्तयो विशेष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्रमिधायी भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण । तथाया । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण गच्छति कश्चिच्चिरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छत्याश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण ॥ विषम उपन्यासः । अधिकरणमन्नाध्वा प्रजतिक्रियायाः । तन्नायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिद्रासौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ।

भेर्याघातवत् ॥ ५ ॥

तथाया भेर्याघातः । भेरीमाहृत्य कश्चिर्द्विशति पदानि गच्छति कश्चिर्द्विशत्कश्चि-
त्त्वारिंशत् । स्फोटश्च तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तस्वभावतः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ १ । १ । ७१ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो अनिर्देशात् ॥ १ ॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनो अनिर्देशात् । न हि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ॥

सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ॥

संबन्धिशाब्दैर्वा तुल्यम् ॥ ३ ॥

संबन्धिशाब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तथाथा संबन्धिशाब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुभ्रुषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशाब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रत्यादिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १ । १ । ७२ ॥

इह कस्माच्च भवति । इको यणचि [६.१.७७] दध्यत्र मध्वत्र । अस्तु । भलो ज्यन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति* । नैवं शक्यम् । ये ज्ञेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात् । एचो ज्यवायावः [६.१.७८] इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवत्येवमादेशतो अपि भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति ॥ यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य† बहिरङ्गलक्षणो गुणो‡ वाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दं ह्याभित्य यणादेशो नशब्दमाभित्य गुणः ॥ अल्विधिश्च§ न प्रकल्पेत । सौः पन्थाः स इति¶ ॥ तस्मात्प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया । अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तथाथा । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञ-

* १.१.५२.

† ६.१.७७.

‡ ७.३.८६.

§ १.१.५२.

¶ ७.१.८४ ; ८५ ; ७.२.१०२.

दन्तः ऋतिविधन्ते । तथा संभामं हस्त्यश्चरथपदातिभिः । एवमिहाप्यच्चा धातोर्धत्तं विधन्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्येञं विधन्ते ।

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते ऽपि तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [६.४.१०६] इत्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् । अक्षुहि तक्षुहीति । इह न स्यात् । आमुहि शकुहीति ॥ तयोदोष्ठ्य-पूर्वस्य [७.१.१०२] इत्योष्ठ्यपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेनेह च प्रसज्येत । संकीर्णमिति । इह च न स्यात् । निपूर्ताः पिण्डा इति ॥

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्ट-मिह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । उकार एव विशेष्यते । उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ॥ तयोदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते । किं तर्हि । ऋकार एव विशेष्यते । ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति ॥

समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ समासविधौ तावत् । द्वितीया त्रितादिभिः समस्यते । कष्टभितः नरकभितः । कष्टं परमभित इत्यत्र मा भूत् ॥ प्रत्ययविधौ । नडस्यापत्यं नाडायनः § । इह न भवति । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥ किमविशेषेण । नेत्याह ।

उगिद्धर्णग्रहणवर्जम् ॥ ४ ॥

उगिद्धर्णं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्धर्णम् । भवती अतिभवती महती अतिमहती । वर्णग्रहणम् । अत इञ् [४.१.१९] दाक्षिः प्राक्षिः ॥ अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलो ऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्दः ङः तस्यापत्यम् अत इञ् इः ॥

अकञ्चम्बतः सर्वनामाव्ययविधौ भ्रम्बतो धातुविधावुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अकञ्चतः सर्वनामाव्ययविधौ भ्रम्बतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अक-
ज्चतः । सर्वके विश्वके* । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः† । भ्रम्बतः । भिनत्ति
छिनत्ति‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्व
वा न चेदं तच्चापि तदन्तम् ॥

सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं
तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तः । तदन्तो ऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तम् । तदन्ता-
न्तस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः ।
तद्यथा । उद्ग्रमुखमिव मुखमस्योद्ग्रमुखः । खरमुखः । एवमिहापि तदन्तो ऽन्तो
यस्य तदन्तस्येति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन
गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम उपन्यासः । इह
केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणप्रनामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परि-
माणशब्दाश्च । पञ्च सप्तत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खार्याढकमिति नैवा-
धिके भवन्ति न न्युने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाद्द्वयं एते जातिशब्दा गुण-
शब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणे ऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति
हिमवस्यपि भवति षट्कणिकामात्रे ऽपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणाना-
मर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥ एवं तर्ह्यार्याप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेश-
भूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः [७.१.११] इति सककारयोरि-
दमदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः
प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति
ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥ ८ ॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम्* । सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे । उच्चैः परमोच्चैः
नीचैः परमनीचैरिति ॥

उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् ॥ ९ ॥

उपपदविधौ भयाद्यादिग्रहणं प्रयोजनम्† । भयंकरः अभयंकरः । आद्यं-
करणम् स्वाद्यंकरणम् ॥

डीव्विधावुगिग्रहणम् ॥ १० ॥

डीव्विधावुगिग्रहणं प्रयोजनम्‡ । भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम् ॥ ११ ॥

प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणं प्रयोजनम्§ । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥ १२ ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्ये-
भ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] । द्विविस्ता द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता त्रिपरम-
विस्ता । व्याचिता द्विपरमाचिता ॥

दिति ॥ १३ ॥

दितिग्रहणं च प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । दित्य-
दित्यादित्य [४.१.८५] इत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

रोण्या अण् ॥ १४ ॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम्¶ । आजकरोणः सैहकरोणः ॥

तस्य च ॥ १५ ॥

तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । तदन्ताच्च तदन्त-
विधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावो आतिपदिकेन । किं
पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावो आतिपदिकेन । इह सूत्रान्ताद्भवति दशान्ताद्भो

* १.१. २०; २०. † ३.२. ४३; ५६. ‡ ४.१. ६. § ४.१. १०. ¶ ४.२. ७८.
24 M

भवतीति* केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ज्यमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्च [५.२.८६, ८७] इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वात्पूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात् ॥ किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ १६ ॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम्† । रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यम् परमसीत्यम् । हल्या परमहल्या ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य ॥ १७ ॥

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रयोजनम्‡ । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु ॥ सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व ॥ अर्ध । अर्धपाञ्चालकः अर्धमागधकः । अर्ध ॥ दिक्शब्द । पूर्वपाञ्चालकः पूर्वमागधकः ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥ १८ ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोजनम्§ । पूर्वशारदम् अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् अपरनैदाघम् ॥

ठञ्चिधौ संख्यायाः ॥ १९ ॥

ठञ्चिधौ संख्यायाः प्रयोजनम्¶ । द्विषाष्टिकम् पञ्चषाष्टिकम् ॥

धर्मान्नजः ॥ २० ॥

धर्मान्नजः प्रयोजनम्** । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरत्याधार्मिकः । अधर्माच्चेति†† न वक्तव्यं भवति ॥

* ४.२. ६०; ५.२. ४५.

† ४.३. १२१; ४.४. ७६; ९१; ९७.

‡ ४.२. १२५; ७.३. १२; १३.

§ ४.३. १६; ७.३. १२.

¶ ५.२. ५७; ५८; १८; १९.

** ४.४. ४२.

†† ४.४. ४१*.

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥ २१ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमिष्टकेशीकामालानां चित्तूलभारिषु* ॥ २२ ॥

इष्टकचितं चिन्वीत पकेष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या ॥ अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ।

महदप्स्वसृनमृणां दीर्घविधौ ॥ २३ ॥

महदप्स्वसृनमृणां दीर्घविधौ† प्रयोजनम् ॥ महान् परममहान् । महत् ॥ अप् । आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ ॥ नमृ । नप्ता नप्सारौ नप्सारः । एवं परमनप्ता परमनप्सारौ परमनप्सारः ॥

पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥ २४ ॥

पद्भावः प्रयोजनम्‡ । द्विपदः पद्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्येदं प्रयोजनमुक्तम् । हिमकापिहतिषु च [६.३.५४] । यथा पत्काषिणौ पत्काषिण एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु [६.३.५२] यथेह भवति । पादेनोपहतं पदोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकार एव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं नास्ति केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात् । पदा पदे । पद् ॥ युष्मद् अस्मद्§ । यूयम् वयम् अतियूयम् अतिवयम् ॥ अस्थ्यादि¶ । अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना ॥ अनडुहो नुम्** । अनड्वान् परमानड्वान् ॥

द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुञ्जिग्रहणम् ॥ २५ ॥

द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुञ्जिग्रहणं प्रयोजनम्†† । द्यौः स्र्यौः । पन्थाः स्रुपन्थाः । मन्याः स्रुमन्याः परममन्याः । पुमान् परमपुमान् । गौः सुगौः । सखा सखाद्यौ

* ६.३. ६५.

† ६.४. १०; ११.

‡ ६.४. १३०.

§ ७.२. ८६; ९३.

¶ ७.१. ७५.

** ७.१. ८२.

†† ७.१. ८४; ८५; ८९; ९०; ९३; ९४; ९६.

सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ परमसखायः ।
चत्वारः परमचत्वारः । अनड्वाहः परमानड्वाहः । त्रयाणाम् परमत्रयाणाम् ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥ २६ ॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । सः अतिसः* । भस्त्रका भस्त्रिका
निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका† । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्‡ । स्त्रियौ
स्त्रियः राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥ २७ ॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् । क्व सर्वत्र । अङ्गाधिकारे चान्यत्र च । अन्य-
त्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यञि सुपि च [७.३.१०१-१०२] इहैव
स्यात् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः ॥ २८ ॥

प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फग्भवति§ । गार्ग्यायणः वा-
त्स्यायनः परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । वृष-
त्तीर्णा परिषत्तीर्णा¶ ॥

अलैवानर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । हन्ग्रहणे** ग्री-
हन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे†† गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे‡‡ शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे§§
पायसं करोतीति मा भूत् ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
पदस्य चेत्येव सिद्धं न चेदं तच्चापि तदुत्तरपदम् । तन्न वक्तव्यं भवति ॥ किं पुनरत्र
ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतदि-
नैव तच्चापि तदुत्तरपदम् ॥ अनिन्स्मन्ग्रहणानि चार्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति । अन् । राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन¶¶ । अन् ॥ इन् । दण्डीत्यर्थ-
वता वाग्मीत्यनर्थकेन*** । इन् ॥ अस् । सुपया इत्यर्थवता सुसोता इत्यनर्थ-
केन††† । अस् ॥ मन् । सुशर्मैत्यर्थवता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन‡‡‡ । मन् ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ २९ ॥

अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अचि श्रुधातु-

* ७.२.१०२. † ७.३.४०. ‡ ६.४.७९. § ४.१.१०१. ¶ ८.२.४२.
** ६.४.१२. †† ८.४.६१. ‡‡ ६.४.७९. §§ ६.१.१२७. ¶¶ ६.४.१२४.
*** ६.४.१२; १३. ††† ६.४.१४. ‡‡‡ ४.१.११.

भ्रुवां खोरियडुवडौ [६.४.७७] इतीहैव स्यात् भ्रियौ भ्रुवौ । भ्रियः भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ १।१।७३ ॥

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने दास्ताः राक्षिताः अत्रापि प्रसज्येत । वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ यस्यग्रहणं किमर्थम् । यस्येति व्यपदेशाय ॥ अथाज्यग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः वात्सीया इति । अज्यग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन इत्यत्र प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् ॥ १ ॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । न ह्यचं संनिवेशो ऽस्ति ॥ ननु चैवं विज्ञायते ज्ञेवादिरजादेरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीया इति ॥ एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ।

एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इहापि प्रसज्येत । सभासंनयने भवः साभासंनयन इति ॥

सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अजाकृतिर्निर्दिश्यते ॥ एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ।

व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥ ४ ॥

व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथान्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । क्तान्यत्र । स्वरे ॥

वा नामधेयस्य ॥ ५ ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः* दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः याज्ञदत्ताः ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ६ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः घृतरौढीयाः ॥

गोत्रान्ताद्वासमस्तवत् ॥ ७ ॥

गोत्रान्ताद्वासमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि ॥ किन्न-
विशेषेण । नेत्याह ।

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ ८ ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाताः हारितकाताः ॥ किं पुनरत्र
ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलका-
ण्वस्य च्छान्ताः पैङ्गलकाण्वाः* ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रस-
ज्येत त्वत्पुत्रस्य च्छात्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयः मदीय इति ॥
अथ निवृत्तमेङ् प्राचां देशे [१.१.७५] यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ एवं तर्ह्य-
नुवर्तते । कथं त्वात्पुत्राः मात्पुत्रा इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्भृद्धम् । त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्भृद्धम् । एङ्
प्राचां देशे । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्का-
न्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ १ । १ । ७५ ॥

एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी
स्कौनगरिकेति† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
नवममाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डित् ॥ १ । २ । १ ॥

डित्किङ्कचने तयोरभावादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

डित्किङ्कचने तयोरभावान्ङकारककारयोरभावान्ङिच्वकिच्वयोरप्रसिद्धिः । सता षमिसंबन्धः शक्यते कर्तुं न चात्र ङकारककारावितौ पश्यामः । तथा । चित्र-
गुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति स एव ताभ्यां शब्दाभ्यां शक्यते षमिसं-
बन्धुम् ॥ भाव्येते तर्हनेन । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डित्भवतीति । असंयोगाल्लिट्
किङ्कवतीति* ।

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककारावितावादेशौ प्रामुतः ॥
कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात् । किं हि वचनान्न भवति ॥ एवं तर्हि षष्ठीनि-
र्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः । गाङ्कुटादिभ्य इत्येषा पञ्चम्यञ्णि-
दिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति ॥ संज्ञा-
करणं तर्हीदम् । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डित्संज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट्संज्ञो
भवतीति ।

संज्ञाकरणे किङ्कहणे ऽसंप्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ ३ ॥

संज्ञाकरणे किङ्कहणे ऽसंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । शब्दभेदात् । अन्यो
हि शब्दः कितीत्यन्यः कितीति ङितीति च । तथा किङ्कहणेषु ङिङ्कहणेषु चानयो-
रेव संप्रत्ययः स्यात् ॥ तद्वदतिदेशस्तर्यम् । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डित्भवतीति ।
असंयोगाल्लिट्किङ्कवतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमति-
देशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तथा । एष ब्रह्मदत्तः ।
अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदर्थं भवतीति । एवमिहाप्य-
किं ङिदित्याह ङिङ्कदिति गम्यते । अकिं किदित्याह किङ्कदिति गम्यते ।

तद्वदतिदेशो ऽकिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तद्वदतिदेशो ऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति । सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति [६.१.५८] । सि-
सृक्षति दिदृक्षते* । अकिल्लक्षणो ऽमागमः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति ॥

सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषति निचुकुटिषति । उित
इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति† तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव मथुरा-
वत् । पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत् । एवं उितीव उिद्वत् ॥

अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव वा स्यान्ङिदेव वा ।

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातु-
कचडादिषु ॥ ८ ॥

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिषु
च‡ ॥ सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपियः
अत्रापि प्राप्नोति ॥ चडादिषु प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः । चङङ्ङिङ्ङुङ्ङुनिवय-
ङ्ङुङ्ङुः । चङ् । यथेह भवति शूनः शूनवानित्येवमशिश्नियत् अत्रापि प्राप्नोति । अङ् ।
यथेह भवति शूनः उक्त इत्येवमश्नत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति । नजिङ् । यथेह
भवति सुप्त इत्येवं स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । ङ्ङुनिप् । यथेह भवतीष्ट इत्येवं यज्वा
अत्रापि प्राप्नोति । अथङ् । यथेह भवत्युषित इत्येवमावसथः अत्रापि प्राप्नोति ।
नङ् । यथेह भवतीष्टमित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति ॥

जाग्रोऽगुणविधिः ॥ ९ ॥

जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम्§ । यथेह भवति जागृतः जागृथ इत्याङितीति प-
र्युदास एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

* १.२.१०.

† १.२.१२.

‡ ६.१.१५.

§ ७.१.८५.

अपर आह । जाग्रो गुणविधिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः जागृत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

कुटादीनामिदप्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिदप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा अयुक्तः किति [७.२.११] इतीदप्रतिषेध एवं नुविता धुविता अत्रापि प्राप्नोति ॥

स्त्रायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

स्त्रायां कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । किंच । इदप्रतिषेधश्च । नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः । स्त्रायां च कित्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वा न स्त्रा सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेध एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अथवा देश एवायं चः पठितः । स्त्रायां कित्प्रतिषेधश्चेदप्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतम् । इदप्रतिषेधः । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा अयुक्तः कितितीदप्रतिषेध एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति । स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं किञ्च वाध्येत । सत्यपि तु ङित्त्वे किदेवैषः । तस्मान्नुत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ १ । २ । ४ ॥

सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । अपिद्वितीयत्युच्यमान आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो ङित्त्वं प्रसज्येत । कर्ता हर्ता । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति यदयमार्षधातुकीयान्कांश्चिन्डितः करोति चङङ्गिङ्ङुनिबथङ्ङनडः । सार्वधातुके ऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कथं तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाश्चङङ्गिङ्ङुनिबथङ्ङनडः । कथंजातीयकाश्चैते । आर्धधातुकाः ॥ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति चङङ्गौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां नजिङ्ङुर्तमानकालानां ङुनिभूतकालानामथङ्ङशब्द औणादिकानां नङ्ङशब्दो घञर्थानाम् । तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्पित इति । आहोस्वित्पसज्यायं प्रतिषेधः पिञ्जेति । कश्चात्र विशेषः ।

अपिन्डिदिति चेच्छबेकादेशप्रतिषेध आदिवच्चात् ॥ १ ॥

अपिन्डिदिति चेच्छबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । च्यवन्ते प्रवन्ते । किं कारणम् ।

आदिवत्त्वात् । पितृपितोरेकादेशो ऽपित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा
डिक्त्वं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः पिञ्चेति ।

न पिञ्चिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

पिञ्चेति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि* । किं कारणम् ।
आदिवत्त्वादेव । पितृपितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात्तत्र पिञ्चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥
यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति । उभयथापि न दोषः । एका-
देशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्भवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ १ । २ । ५ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन† । बवृते बवृधे ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति‡ ॥ विषम उपन्यासः ।
युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं वाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्कर-
णस्यावकाशः । ईजतुः ईजुः§ । गुणस्यावकाशः । वर्तित्वा वर्धित्वा¶ । इहोभयं प्रा-
प्नोति । बवृते बवृधे । परस्वाहुणः प्राप्नोति ॥ इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची परशब्दो विप्र-
तिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति** ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं वचनं भवतेः पितृर्धम् ॥ अर्थं योगः
शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् ।

इन्धेऽच्छन्दोविषयत्वाद्भुवो बुको नित्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

इन्धेऽच्छन्दोविषयो लिट् । न ह्यन्तरेण च्छन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा
भाषायां भवितव्यम्†† । भुवो बुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो बुक्‡‡ । कृते

* १.४. ९२.

† ७.३. ८९.

‡ ३.१. ४५*.

§ ६.१. १५.

¶ १.२. १८.

** १.४. २*.

†† ३.१. ३३.

‡‡ ६.४. ८८.

अपि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्यां किञ्चनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किञ्चन-
मनर्थकम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्तः किञ्चमुच्यते किदेव हि क्त्वा । न क्त्वा सेट्
[१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥ यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य
क्तः किञ्चमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडित्यनेन किञ्चप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भवि-
ष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्तः किञ्चं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः
क्रियत इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकिञ्चं प्राप्नोति ।
तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः
क्तः । कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् ॥ एवमप्यस्त्यत्र कश्चिद्विभाषि-
तेट्* सोऽनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं य
इदानीं विभाषितेत् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ १ । २ । ८ ॥

स्वपिप्रच्छोः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

इको झल् ॥ १ । २ । ९ ॥

किमर्थमिकः परस्य सनः किञ्चमुच्यते ।

इकः किञ्चं गुणो मा भूत्

इकः किञ्चमुच्यते गुणो† मा भूदिति । चिचीषति तुष्टूषति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् ।

दीर्घारम्भात्

दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति‡ ॥

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ॥

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ॥ नानर्थकम् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ॥ भवेद्भ्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न स्यात्

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । ननु च दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । न हि भुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रुणि कारयति । ननु च पुनःप्रवृत्तिरपि वृष्टा । भुक्तवांश्च पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रुणि कारयति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्यात्तत्र पुनःप्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिवत् । तद्यथा । अभिर्यददग्धं तद्ग्रहति ॥ दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा । पर्जन्यो यावदूर्न पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ॥ यथैव तर्हि दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भवत्येवमृदित्त्वमपि* न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति ।

ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋत इत्युच्यते ॥ भवेद्भ्रस्वानां नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद्दीर्घाणां तु खल्वकृतेऽपि दीर्घत्व ऋदित्त्वं प्राप्नोति ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो वाधितस्तत उत्तरकालमृदित्त्वं भवति ॥

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं णिलोपो यथा स्यादिति†। ज्ञीप्सति ॥ कास्ताः क्व निपतिताः । क्व कित्त्वं क्व णिलोपः । को वाभिसंबन्धो यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्यादसति न

स्वात् । एषो ऽभिसंबन्धो यत्सति किञ्चे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो वाधते
 ऽसति पुनः किञ्चे ऽवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं वाधत एवं णिलोपमपि वाधेत ।
 तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति तुष्टूषति ।
 इहोभयं प्राप्नोति । ङीप्सति । परत्वाणिलोपः ॥ असत्यपि किञ्चे सावकाशं दीर्घ-
 त्वम् । कोऽवकाशः । इस्भावः । निमित्सति प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते
 मीमहणेन ग्रहणं यथा स्यात्* ॥ यथैव तर्हसति किञ्चे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वा-
 णिलोपो वाधत एवं गुणोऽपि वाधेत । तस्मात्किञ्च वक्तव्यम् ॥

इकः किञ्चं गुणो मा भूहोर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
 अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
 सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।
 दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

हलन्ताच्च ॥ १ । २ । १० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हीको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः । कथं तर्हि
 निर्देशः कर्तव्यः । इग्वतो हल इति । यद्येवं यियक्षति अत्रापि प्राप्नोति† । एवं
 तर्हिगुणधाद्दलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ॥
 यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देश इति । नायुक्तः । अन्तशब्दोऽयम-
 स्त्वेवावयववाची । तद्यथा । वस्त्रान्तः वसनान्तः । वस्त्रावयवो वसनावयव इति
 गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गत इति । उदकसमीपं गत
 इति गम्यते । तद्यथा । सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥ एवमपि दम्भेर्न सिध्यति‡ ।
 योज्जेक्समीपे हलन्तस्मादुत्तरः सन् । यस्मादुत्तरः सन्नासाविक्षसमीपे हल् । एवं तर्हि

दम्भेर्हलप्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

हल्जातिर्निर्दिश्यते । इक उत्तरा या हल्जातिरिति ॥

लिङ्गिचावात्मनेपदेषु ॥ १ । २ । ११ ॥

कथमिदं विज्ञायते । आत्मनेपदं यौ लिङ्गिचाविति । आहोस्विदात्मनेपदेषु

* ७.४. ५४.

† ६.१. १५.

‡ ७.४. ५६; ६.४. २४.

परतो यौ लिङ्गिचाविति । किं चातः । यदि विज्ञायत आत्मनेपदं यौ लिङ्गिचा-
विति लिङ्गिशेषितः सिजविशेषितः । अथ विज्ञायत आत्मनेपदेषु परतो यौ
लिङ्गिचाविति सिज्विशेषितो लिङ्गविशेषितः ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
तावदात्मनेपदं यौ लिङ्गिचाविति । ननु चोक्तं लिङ्गिशेषितः सिजविशेषित इति ।
सिञ्च विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वात्मनेपदपरे सिञ्चि कार्यं
विज्ञास्यते । अथवा पुनरस्त्वात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गिचाविति । ननु चोक्तं सिज्वि-
शेषितो लिङ्गविशेषित इति । लिङ्ग विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदेषु परतो लिङ्गा-
स्तीति कृत्वात्मनेपदे लिङ्गि कार्यं विज्ञास्यते ॥ नैव वा पुनरर्थो लिङ्गिशेषणेनात्म-
नेपदग्रहणेन । किं कारणम् । झलिति वर्तते* । आत्मनेपदेषु चैव लिङ्गं झलादिर्न
परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ॥ अथ सिज्विशेषण आत्मनेप-
दग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अयाक्षीत् अवात्सीत्† । नैतदस्ति ।
इक इति वर्तते* ॥ एवमप्यनैषीत् अचैषीत् अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । हलन्तादिति वर्तते ॥ एवमप्यकोषीत् अमोषीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति ।
झलिति वर्तते ॥ एवमप्यभैत्सीत् अचैत्सीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षण-
योगुणवृद्धोः प्रतिषेधो‡ न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः§ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् ।
अब्राक्षीत् अस्त्राक्षीत् । किं च स्यात् । अकिल्लक्षणो ऽमागमो न स्यात् ¶ ॥

स्थाध्वोरिञ्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इञ्च कस्य तकारेत्त्वम्

कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ।

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ॥

ऋतेऽपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घो घुमास्थागापाजहाति [६.४.६६] इति ॥

अनन्तरे पुतो मा भूत्

इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे पुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतदनन्तरार्थे आरम्भे
इस्वो भविष्यति न पुनः पुत इति ॥

* १.२.९.

† १.२.१८.

‡ १.२.५.

§ १.२.१.

¶ १.२.१८.

पुनश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

विषये पुन उच्यते* यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा पुनतेन ॥

इह कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृते ऽपि सः ।

अनन्तरे पुनो मा भूपुनश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडिति कृते ऽकिच्चे

न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन ॥ निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः
गुधितवानिति ।

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणाच्च भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्वि-
दिधृषः [१.२.१९] इति ॥ परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् । पपिव पपिम ।
किृतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इटित्येवं भविष्यति† ॥ इदं तर्हि ।
जग्मिव जग्मिव । किृतीत्युपधालोपो‡ न स्यात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् ।

सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

यदयमिको झल् [१.२.९] इति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदे-
शिकस्य किच्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । झल्ग्रहण-
स्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । शिशयिषत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि किच्व-
स्य प्रतिषेधः स्याज्झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र किच्वं न सेडिति प्रतिषेधो
भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य किच्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति
ततो झल्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्थाव्योरिष
[१.२.१७] झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् । उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषत§ ।

इत्त्वं कित्संनियोगेन

किच्वसंनियोगेनेस्वमुच्यते । तेनासति किच्व इत्त्वं न भविष्यति ।

* ८.२. १०५.

† ६.४. ६४.

‡ ६.४. २८.

§ ६.४. ६२; ७.२. २२.

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा । सुधीवा सुधीवेति । उीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति उीपि न भवति*॥
अथवास्त्वत्रेत्त्वम् । का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ॥

वस्वर्थम्

वस्वर्थं तर्हि स्क्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसौ ह्यौपदेशिकं किञ्चम् । किं च स्यात् ।
पपिवान् तस्थिवान् । किृतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इटि चेत्येवं
भविष्यति† ॥ इदं तर्हि जग्मिवान् जग्मिवान् । किृतीत्युपधालोपो‡ न स्यात् ।

किदतीदेशात्

अस्त्वत्रौपदेशिकस्य किञ्चस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र किञ्चं भविष्यति§॥
यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेराजिवानिति ॥ एवं तर्हि च्छान्दसः कस्युः । लिट्
च च्छान्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्डिङ्गवतीति¶॥ डिन्त्युप-
धालोपो भविष्यति ॥

निगृहीतिः

निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः उप-
क्षिप्तिः निकुचितिः** ॥ तत्तर्हि स्क्वाग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

स्क्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते†† न सेद् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्विदिधृषः
[१९] । मृषस्तितिक्षायाम् [२०] । उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् [२१] ।
ततः पूङः । पूङ्श्च निष्ठा सेप्न किङ्गवति । ततः स्क्वा च । स्क्वा च सेप्न किङ्ग-
वति । पूङ् इति निवृत्तम् ॥

न सेडिति कृते ऽकिञ्चे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम् सनि दलग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः स्क्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

* ४.१. ७; १२.

† ६.४. ६४.

‡ ६.४. ९८.

§ १.२. ५.

¶ १.२. ४.

** ७.२. ९*

†† १.२. २२.

उदुपधाद्वाादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधितवानिति ।

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्धिकरणेभ्य इष्यते ॥

पूङः क्त्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

पूङः स्नानिष्ठयोरिति वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् ॥ १ ॥

पूङः स्नानिष्ठयोरिति विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् । सेडिति वर्तते* ॥

न वा सेट्त्वस्याकिदाभ्रयत्वादनिति वा किच्चम् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाभ्रयत्वात् । अकिदाभ्रयं सेट्त्वम् । यदाकिच्चं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाभ्रयत्वादनित्येव विभाषा किच्चं भविष्यति ॥ इडिधौ पूङो ग्रहणं क्रियते† तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्चेत्येव विभाषा किच्चं प्राप्नोति ।

इडिधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इडिधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ नित्यमकिच्चमिडाद्योः स्नाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ नित्यमकिच्चमिडाद्योः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्ये ज्यं योगः क्रियते विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि स्नाग्रहणम् । स्नाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं स्नाग्रहणं क्रियते । नोपधात्वफान्ताद्वा [२३] बञ्चिलुञ्च्युतश्च [२४] इति ॥

तृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते‡ ॥

* १.२.१८.

† १.२.५१.

‡ १.२.२३.

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्व ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः किस्वं विधीयत आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वाप्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते सन्प्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् ॥ अत उत्तरं पठति ।

रलः क्त्वासनोः किच्चम् ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः किस्वं विधीयते । ननु चोक्तं क्त्वाप्रहणमनर्थकं किदेव हि क्तेति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेट् [१.२.१८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

ऊकालो ऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

अयुक्तो ऽयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यत ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः । ऊकालः कालो ऽस्य ऊकालकाल इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्धं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णो ऽपि काल एव ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो* न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु समसंख्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात् । कथं समसंख्यत्वम् ।

त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देश इति । तिस्रणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् ॥ यद्यपि तावत्तिस्रणां संज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञा-

यते त्रयाणामयं प्रल्लिष्टनिर्देश इति कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भवि-
 प्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये
 वान्ते वा स्यात्तथा द्विमात्र आदौ वान्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
 स्यात् ॥ अयं तावत्त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः । भ्रुताभयो
 हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत* । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति† मात्रि-
 कस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते ऽयं तावत्त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये
 वा कर्तुं भ्रुताभयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति । भ्रुताभयः प्रकृतिभावः भ्रुतसंज्ञा
 चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्भ्रुतसंज्ञैवास्य न स्यात्कुतः
 प्रकृतिभावः ॥ यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रि-
 कस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति । ह्रस्वाभया हि घिसंज्ञा‡ ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव । यदि च
 मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्भ्रुतसंज्ञैवास्य न स्यात्कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः ॥
 एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते ॥ एवं तर्हीचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते भव-
 तीति यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः [८.२.९३] इति मात्रिकस्य भ्रुतं शास्ति ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स भ्रुतसंज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्भ्रुतसंज्ञास्य
 स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मध्ये तर्हि स्यादिति ।
 अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयमतो दीर्घो यच्चि ह्यपि
 च [७.३.१०१-१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये
 स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य
 मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्ति-
 र्ज्ञापयति न द्विमात्रो ऽन्ते भवतीति यदयमोमभ्यादाने [८.२.८७] इति द्विमात्रि-
 कस्य भ्रुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स भ्रुतसंज्ञकः । यदि च द्विमा-
 त्रोऽन्ते स्यात्भ्रुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं
 स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो वाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितु-
 मन्यदतो मध्यात् ॥ एवमेषा व्यवस्था प्रकृप्ता ॥ भवेद्व्यवस्था प्रकृप्ता

दीर्घभ्रुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

दीर्घभ्रुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसंज्ञा । किं कारणम् । अणस-
 वर्णान्गृह्णातीति§ ॥

* ६.१.१२५.

† २.२.३२.

‡ १.४.०.

§ १.१.६९.

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति ॥ यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ।

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुधिराचिरवचनाद्भूतयो विशेष्यन्त इति* ॥ स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत्कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊकाल इति ॥ अथवैकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः† । तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येवं हि दीर्घप्रुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेत्येतद्यथा विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] अशब्दसंज्ञायामिति ॥ अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घप्रुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति‡ ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदङ्ग्रहणं तावद्भ्रस्वग्रहणमतोऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेव इङ्ग्रस्वादेशे [१.१.४८] इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इङ्ग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] एच इङ्ग्रभवतीति । गौ चउच्युपधाया ह्रस्वः [७.४.१] एच इङ्ग्रभवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेषः [७.४.५९, ६०] एच इङ्ग्रभवतीति ॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेव इङ्ग्रभवतीति न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेव इङ्ग्रभवतीति षड्ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इङ्ग्रस्वादेश इति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्रुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥

अचश्च ॥ १ । २ । २८ ॥

किमयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः§ । कथं चायं तच्छेषः स्या-

* १.१.७०*.

† १.४.१.

‡ १.२.२८*.

§ १.१.५२.

त्कथं वा तदपवादः । यथेकं वाक्यं तद्येदं च अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घभ्रुता अन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घभ्रुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः । कथात्र विशेषः ।

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्जग्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्जग्रहणं कर्तव्यम् । वचिप्रच्छिन्नोदीर्घो* ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ शमादीनां दीर्घो† ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्योदीर्घो‡ ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः ।

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] यथेह भवति । रै अतिरि । नौ अतिनु । एवं सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः [७.४.२६] यथेह भवति । चीयते स्तूयते । एवं भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ॥ नामि[६.४.३] दीर्घो यथेह भवति । अग्नीनाम् वायूनाम् । एवमत्रापि प्राप्नोति । षण्णाम् ॥ नैष दोषः । नोपधायाः [६.४.७] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । नामीति । तेन भवेदिह नियमाच्च स्यात् । षण्णाम् । अन्यते तन्यते अत्रापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यान्नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमाच्च स्यात् । अन्यते तन्यत इति । षण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यान्नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः भ्रुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतन्नोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः । एतेषामचो दीर्घो भवतीति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति ॥ यद्येवं कृतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ।

कृतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुधिराचिरवचनाद्दृत्तयो विशेष्यन्त इति* ॥ स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत्कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊरुकाल इति ॥ अथवैकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः† । तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येवं हि दीर्घप्रुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा [१.१.६८] इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेत्येतद्यथा विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः [१.१.६९] अशब्दसंज्ञायामिति ॥ अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घप्रुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति‡ ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदजग्रहणं तावद्भ्रस्वग्रहणमतोऽर्किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेव इग्रस्वादेशे [१.१.४८] इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने हेतस्मिन्निर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] एच इग्रभवतीति । णौ चउच्युपधाया ह्रस्वः [७.४.१] एच इग्रभवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेषः [७.४.५९, ६०] एच इग्रभवतीति ॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्रभवतीति न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इग्रभवतीति षड्ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिर्ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्रस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्रुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥

अचश्च ॥ १ । २ । २८ ॥

किमयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः§ । कथं चायं तच्छेषः स्या-

* १.१.७०*.

† १.४.१.

‡ १.२.२८*.

§ १.१.५२.

त्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तद्येदं च अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो
 ह्रस्वदीर्घभ्रुता अनन्त्यस्येति ततोऽयं तच्छेषः । अथ नाना वाक्यम् अलोऽन्त्यस्य वि-
 धयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घभ्रुता अनन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः । क-
 थात्र विशेषः ।

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे-
 ष्वज्जप्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्जप्रहणं क-
 र्तव्यम् । वचिप्रच्छयोर्दीर्घो* ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ शमा-
 दीनां दीर्घो† ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्योर्दीर्घो‡
 ऽच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि तदपवादः ।

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वो
 नपुंसके प्रातिपदिकस्य [१.२.४७] यथेह भवति । रै अतिरि । नौ अतिनु । एवं
 सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः [७.४.२५] यथेह
 भवति । चीयते स्तूयते । एवं भिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ॥ नामि[६.४.३] दीर्घो यथेह
 भवति । अग्नीनाम् वायूनाम् । एवमत्रापि प्राप्नोति । षण्णाम् ॥ नैष दोषः । नोपधायाः
 [६.४.७] इत्येतस्त्रियमर्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ।
 नामीति । तेन भवेदिह नियमाच्च स्यात् । षण्णाम् । अन्यते तन्यते अत्रापि प्राप्नोति ।
 अथाप्येवं नियमः स्यान्नोपधाया नाम्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमाच्च स्यात् । अ-
 न्यते तन्यत इति । षण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यान्नोपधाया एव
 नामि नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि भिद्यते सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥
 एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः भ्रुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्त्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं
 कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वाचं विशे-
 षयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचार इह तावद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनि-
 गमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः । एतेषामचो दीर्घो भवतीति । इहेदानीं नपुं-
 सकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो

भवत्यचः । अजन्तस्येति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो ऽचः । अजन्तस्येति । नामि दीर्घो
भवत्यचः । अजन्तस्येति ॥

इह कस्माच्च भवति द्यौः पन्थाः स इति* ।

संज्ञया विधाने नियमः ॥ ३ ॥

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते । अजिति हि वर्तते† । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते । अचो ऽज्भवति ह्रस्वो
दीर्घः श्रुत इत्येवं भाव्यमान इति ॥ अथ पूर्वस्मिन्योगे ऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ।

अज्ग्रहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थमच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं
तावत् । प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६.१. ७१] इति तुग्मा भू-
दिति । अच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् । तितउच्छन्नम् । तितउच्छाया । दीर्घात्पदान्ताद्वा
[६.१. ७५, ७६] इति विभाषा मा भूदिति ॥

उच्चैस्तदात्तः ॥ १ । २ । २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चातः । यद्यनुवर्तते ह्रस्व-
रप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वर-
प्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ अथ
प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न† । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाढमर्थो यद्येते
व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । इषे त्वोर्जे त्वा । नैते
व्यञ्जनस्य गुणाः । अच एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते ।
तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वल्वयोर्मध्ये भ्रुकं वल्वं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको
लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥ कुतो नु खल्वेतदच एते गुणास्तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जन-
मपि तद्गुणमुपलभ्यत इति न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्याच्चजपि तद्गुण
उपलभ्यत इति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं
व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । स्वर्थं राजन्ते स्वरा
अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ॥

* ७.१. ८४; ८५; ७.२. १०२.

† १.२. २७.

‡ १.२. २८.

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कंचित्त्वत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः । एवं कंचित्कश्चिदधीयानमाह किमुच्चै रोच्यसे ऽय नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथाधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीष उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थानात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य ॥ अथ नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता क्षिण्वता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्य । इति नीचैःकराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः कण्ठः शिर इति ॥

समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३१ ॥

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अचोरित्याह ।

समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

समाहारोऽचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैषोऽचोः समाहारः । अन्योऽयमुदात्तानुदात्तयोः स्थान एक आदिश्यते ॥ एवं तर्हि गुणयोः ।

गुणयोश्चेन्नाच्यकरणात् ॥ २ ॥

गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अच्यकरणात् । अजिति वर्तते ॥

सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणे संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगु-

णस्य संप्रत्ययो भविष्यति ॥ कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्चाक्षयः प्रतिनिर्देष्टुम् । मतुल्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । एवं समाहारवान्समाहारः ॥ अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति ॥ यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः । त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद्गुणापेक्षम् । किं तर्हि । अजपेक्षम् । त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्जिभरधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा । शुक्ल-गुणः शुक्लः । कृष्णगुणः कृष्णः । य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण उदात्तः । अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः । य इदानीमुभयवान्स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

अर्धह्रस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घश्रुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिकेः शक्तिके* । नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धह्रस्वमात्रमर्धह्रस्वमिति ॥ किमर्थमिदमुच्यते । आभिन्नीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते । आभिन्नीभूतत्वाच्च ज्ञायते कियत्क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदकमिति । एवमिहाप्याभिन्नीभूतत्वाच्च ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाश उदात्तं कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यः छद्मद्वित्वान्वाचष्ट इयदुदात्तमित्यदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति ॥ यद्ययमेवं छद्मत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि नोपदिशति । कानि पुनस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्यावगन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥ संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञमिति । किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः [१.२.४०] उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य [८.२.४] नोदात्तस्वरितोदयम् [८.४.६७] इति ॥ संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि संज्ञाकरणे पुनरेकादश ॥ एवं तर्धुभयमनेन क्रियते

ज्वाख्यानं च संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह ।
कथम् । अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धस्वमुदात्तसंज्ञं भव-
तीति । ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि संज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते
तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हिदं मन्दबुद्धेः ॥

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादा उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.४०] इत्येतस्मा-
त्सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः [८.४.६६] इत्यतः कर्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थया स्यात् । स्वरिता-
संहितायामनुदात्तानाम् [१.२.३९] इति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति भुतुङ्गि ।
क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्यं* देवदत्तयज्ञदत्तौ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः
[१.२.३७] । इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्यो-
मिन्द्र आगच्छ ॥

स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम् ॥ ३ ॥

स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च ॥ ४ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१.२.
४०] । माणवक जटिलकाध्यापक न्यङ्ग† । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः ।
माणवक जटिलकाभिरूपक क्व‡ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं‡ ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ॥ यथेतज्ज्ञाप्यते
स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं
ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्काण्डमिति ॥

* १.२.१८५

† १.२.५२; ८.२.४.

‡ ५.२.१२; १.२.१८५

§ १.२.३८.

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ १ । २ । ३३ ॥

किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्महणमेकवचनं संबुद्धिः [२.३.४९] । आहो-
स्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति । किं चातः । यदि पारिभाषिक्या देवा
ब्रह्माणः* अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं न दोषः । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदय-
मुच्चैस्तरां वा वषट्कारः [१.२.३५] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तर-
निर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ॥ यदि तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च
न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः [१.२.४०] इत्याह । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सप्तस्तावत्सप्ततर इति ॥ सैषा ज्ञाप-
काभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं द्वियते ॥

अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदात्तोतानुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते । यदय-
मुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्टो-
च्चैस्तरामित्येतद्भवति ॥ यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते ।
यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सप्ततर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः ।
सप्त दृष्ट्वा सप्ततर इत्येतद्भवति ॥ त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति ।
उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्ततरः । स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः
सोऽन्येन विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति । सुब्रह्मण्योम् ॥

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

आगच्छ मघवन् ॥

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । अहे सुत्याम् । अयहे सुत्याम् ॥

असावित्यन्तः ॥ ६ ॥

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते । वात्स्यो यजते ॥

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते ॥

स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ ८ ॥

स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवत्यन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते । वात्स्यस्य पिता यजते ॥

वा नामधेयस्य ॥ ९ ॥

वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देवदत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ १ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ १ । २ । ३९ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ॥ १ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवेश्यः । पचति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहुनामैकश्रुत्यं स्याद्द्व्येकयोर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं

पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेषी च ।
नान्तरीयकत्वाद्बहुवचनेन निर्देशः क्रियते ऽवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्व-
चनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुष-
माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा
कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सकण्टकान्सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स याव-
दादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्बहुवचनेन
निर्देशः क्रियते ऽविशेषणैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषणैकश्रुत्यमिति चेद्यवहितानामप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अविशेषणैकश्रुत्यमिति चेद्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने
सरस्वति श्रुतुषि ॥

अनेकमपीति तु वचनास्तिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना-
मिति चेद्ध्येकयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः ।
कथम् । एकशेषनिर्देशोऽप्यम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्ताना-
मिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेषः परिसमाप्यते ।
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वेकयोरपि भविष्यति ॥

अपृक्त एकात्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । हल्ङ्ङ्याभ्यो दीर्घात्स्रुतिस्यपृक्तं हल् [६.१.६८] इत्यपृक्तस्येत्येव
सिद्धम् ॥ अणिञ्जोर्लुगर्थमल्पग्रहणम् । अणिञ्जोर्लुगर्थमल्पग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोज-
नम् । अणिञ्जोर्लुकिं ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ण्यक्षत्रियार्थमितो यूनि लुगणिञ्जोः
[२.४.५८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिञ्ओर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अणिञ्ओर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टादन्तेरपस्य माणवकः फाण्टादत् इति* ॥ णवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फभिर्वृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फभिर्वृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति† ॥

पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्पैलादिष्वेव‡ पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्वेषामपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भ-
वतीति ॥

तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वा-
दिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञ्ओर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेऽपि
वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञ्ओर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवत्यपृक्तग्रहणं
कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ॥ अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे
क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः§ । अलेव
यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्ग्रहणसा-
मर्थ्यात् । यदि योऽल् चान्यथ तत्र स्यादल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ हल्ग्रहणेऽपि क्रिय-
माणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेव यः
प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् ।
यदि यो हल् चान्यथ तत्र स्यादल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यदल्ग्रहणस्य प्रयो-
जनम् । किम् । हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति
यदल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र वर्णग्रहणे जाति-
ग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वा-
त्सिद्धमित्युक्तं¶ तदुपपन्नं भवति ॥

* ४.१. ११०.

† ४.२. १०१.

‡ २.४. ११.

§ २.१. ११०.

¶ १.२. १०*.

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासस्यैकार्थत्वात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एको ज्यमर्थस्तत्पुरुषो नामानेकार्थाभ्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्धं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्धं तस्येदं ग्रहणम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात्प्रथमायाः समास उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । न हि कष्टादीनां समासे* प्रथमां पद्यामः ॥

सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्धम् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्धं भवति । समासार्थं शाब्दं समास इति ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं भितः । भितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य
षष्ठीसमासे ऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति* ॥

सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति महती संज्ञा
क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अप्रधानमु-
पसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं
यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति ॥

अथ यत्र हे षष्ठ्यन्ते कस्मान्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः
पुरुषस्य राजपुरुषस्येति† ।

षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इति‡ । एवं न
वेदमकृतं भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवि-
ष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्याः
राजकुमार्याः । गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । परवलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति§ । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमा-
तिदेशिकस्य भ्रवणं भविष्यति ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १ । २ । ४४ ॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात
इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति ।

* १.२. ४८; २.२. २०.

† २.२. ८.

‡ २.२. २०*.

§ २.४. २९*.

किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपाते ऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ॥ अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेत् प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्* । अर्थे पिप्पल्या अर्धपिप्पली इति ॥

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति ‡ । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वस्व-
मातिदेशिकस्य अवर्णं भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः कार्थे ॥ ३ ॥

द्विगुः § । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ प्राप्तापन्न ॥ प्राप्ते जीविकां प्राप्तजी-
विकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलंपूर्व** । अलं कुमार्या अलंकुमारिः ॥
उपसर्गाः कार्थे** । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* १.२. ४८. † २.२. २. ‡ २.४. २९*. § २.२. ५१. ¶ २.२. ४. ** २.२. १८*.

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां च मा भूदिति । किं च स्यात् । वनम् धनमिति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८.२.७] इति नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम् । अहन्वृत्रमिति ॥ अधातुरिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२.४.७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात् । अपि काकः द्येनायत* इति ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् । काण्डे कुचे† ॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुचे इति । कृत्तद्धितग्रहणं ‡ नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अर्थवति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृ-
वस्य पिता प्रतिशीन इति ॥ समुदायोऽत्रानर्थकः ।

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवच्चात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके ॥२॥

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके । तद्यथा । लोक आद्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च तत्र सर्वे आद्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्तः ॥ यथा लोक इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः । आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि तद्गव्यं भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता गावः सन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्ते ज्यैरेतद्गुमप्यशक्यम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिराद्यमिदं नगरं गोमदिदमिति । एषैषा वाचोयुक्तिः । इह तावदाद्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः । आद्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाद्यमिति । गोमदिदमिति मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ एवमपि

वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवच्चात् ॥ ३ ॥

वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्

* १.१. ११.

† १.२. ४०.

‡ १.२. ४२.

देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवद्व्येतद्वाक्यं भवति ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः ॥ ४ ॥

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृ-कर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वे निर्दिष्टे भवति । देवदत्त एव कर्ता नान्यः । गौरेव कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । शुक्लमेव न कृष्णामिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेष्वस्थानं स वाक्यार्थः ॥

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः ।

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति ॥ यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटवः* उच्चकैरिति† । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात्‡ । नैष दोषः । यथैवान्नाप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येवं लुगपि§ न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । बहुपटव इत्येवं स्वरः प्रसज्येत । बहुपटव इति चेप्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति¶ । तस्यां पुनर्लुप्रायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादान्नोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्ह्युच्चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति यदयमप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चार्थं प्राप्स्यथोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्स्यथेन । कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति

* ५.३. ६८.

† ५.३. ७१.

‡ ५.१. १; २.

§ २.४. ७१.

¶ ६.१. १६३*.

नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य
नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीयकानां
समासः । सुबन्तानाम् ॥ सुप्रिङ्गुमुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्रिङ्गु-
मुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिद-
धातीति* । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव सुप्रिङ्गुमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्गुमुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्गुमुदाय-
स्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति* । तन्नियमार्थं
भविष्यति । एतस्यैव तिङ्गुमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥

अर्थवत्त्वा नोपपद्यते केवलेनावचनात् ॥ ७ ॥

अर्थवत्त्वा नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केव-
लेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥

न वा प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवलस्याप्रयोगः ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेतावर्थौ
प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥
अन्यद्भवान्पृष्टो ऽन्यदाचष्टे । आम्नान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्त्वा नोपपद्यते
केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल
नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ॥

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह
वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दो ऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थो
ऽपि कश्चिद्भवति मूलस्कन्धफलपलाशवानेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयत औकार उपजायते वृक्षशब्दो ऽकारा-
न्तोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्व-
मुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासा-
वर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दो
ऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्या

भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुञ्जल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः माषा इति । अतः किं न साधीयो ऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदर्थं प्रकृत्यर्थो ऽर्थं प्रत्ययार्थं इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावार्थो ब्रूयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एव स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते ज्ञो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः ।

वर्णस्यार्थवदनर्थकत्व उक्तम् ॥ १० ॥

किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्गणव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्गर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति* ॥ तत्रेदमपरिहतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः ।

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ ११ ॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च वर्धितकं समर्थम् । एकश्च वल्वजो बन्धने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति ॥ विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । भवति हि किञ्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थ एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थ एकश्च वल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तायैवानर्थकाः ॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि विहतानि प्रत्येकं त्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थ एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तो ऽवयवा अनर्थका इति ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । खञ्जति निखञ्जति । लम्बते

प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः* सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा† पदस्य पदात् [८.१.१६-१७] इति निघातो यथा स्यात्‡ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते§ न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति यदयमधिपरी अनर्थकौ [१.४.९३] इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञावाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति ॥ किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । कश्चात्र विशेषः ।

अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवच्चात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुथे । किं कारणम् । अन्तवच्चात् । तिबतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति¶ ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति ।

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध आदिवच्चात् ॥ १४ ॥

न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः** । किं कारणम् । आदिवच्चात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्त ऊडन्तात्स्वादय इति यदयं नोद्धात्वोः [६.१.१७५] इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा द्वे सत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥

सुस्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ १५ ॥

सुस्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तक्षा†† प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो

* ४.१.१; २.

† ४.१.१४.

‡ ८.१.२८.

§ १.४.२१; २२.

¶ १.२.४७.

** ४.१.६६.

†† ६.१.२८; (८.२.७).

नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं न ङिसंबुद्धोः [८.२.८] इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवच्चादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भ्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १। २। ४६ ॥

समासग्रहणं किमर्थम् ।

समासग्रहणं उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति* ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १। २। ४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ।

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिन्निवृत्त्यर्थम् । तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । काण्डे कुञ्चे । रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥

अव्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥ इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलम् । कुञ्चीभूतं वृषलकुलमिति ॥

न वा लिङ्गाभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरय-
मव्ययस्यैव परिहार आहोस्वित्तिबन्तस्यापि । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं
हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं
हिरुक्पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रिया-
प्रधानम् । काण्डे कुशे इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् ।
न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमा-
णेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुशे । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे
अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिप-
दिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्भ्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च
नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवर-
त्रेभ्यः ॥

यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

बहिरङ्गा एते विधयः* । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय
अतिखट्वार्थम् अतिखट्वेभ्यः ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्ध-
मित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां
प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या प्यडो उकारात्† । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् ।

* ६.१. १०१; ७.२. १०२; १०३.

† ४.१. ४-७८.

कृत्त्रिया धातुत्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्रीः अतित्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वयंते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति* ।
त्रियाम् [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरितेनाधि-
कारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारि-
रिति । अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत् ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्ग्रहो वक्तव्यः । बहुग्रहः भ्रैयस्योऽस्य बहुभ्रैयसी । विद्यमा-
नभ्रैयसी ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्यर्थं
समासनिवृत्त्यर्थं च ॥ गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ॥
समासनिवृत्त्यर्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समास-
निवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । क्यन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण समासं क्यन्तं प्रातिपदि-
कमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापादः मालापाद इति । एकादेशे कृतेऽन्ता-
दिवद्भावात्प्राप्नोति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती-
त्युच्यते न चैतन्नोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशिवद्भा-
वोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । क्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य
ह्रस्वो भवतीत्युच्यते प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशाब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्-
न्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विशेष्यम् ।
उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारी-
प्रियः । दशकुमारीप्रिय इति ॥

कपि च ॥ ५ ॥

कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः बहुवृषलीकः† ॥

इन्द्रे च ॥ ६ ॥

इन्द्रे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूरी ॥

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपि [७.४.१४] इति प्रतिषेध इति । नैतद-
स्त्युक्तम् । केऽणः [७.४.१३] इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् ।
अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अवदयं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते
या च यावती ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेधः प्रस-
ज्येत । प्रियं ग्रामणि* ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रियसेनानिकः ॥ इदं तर्ह्यु-
क्तम् । कपि कृते जन्यत्वाद्भ्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । कप्क्रि-
यतां ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तर-
ङ्गतः कप् । ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्धं भविष्यति ।
येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत्प्रतीक्षते ॥ इन्द्रेऽप्युक्तम् ।
किमुक्तम् । परवलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति† । तत्रैपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदे-
शिकस्य भ्रवणं भविष्यति ॥

लुक्त्तद्धितलुकि ॥ १।२।४९ ॥

तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरूः‡ ॥

तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधो ऽलुक्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । लुक्स्माच्च
भवति । अलुक्परत्वात् । लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पद्यामः ॥ लुकीति नैषा
परसप्तमी शक्या विज्ञातुं न हि लुका पौर्वापर्यमस्ति । का तर्हि । सत्सप्तमी ।
लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न
व्यपदिशति । किम् । उपसर्जनस्येति वर्तते§ । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

* १.२. ४९. † २.४. २६*. ‡ ४.१. १०१; १०२; १०३; ६५; ६६. § १.२. ४८.

इद्गोण्याः ॥ १।२।५० ॥

इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्

गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्त्वेन ॥ का रूपसिद्धिः । पञ्चगोणिः दशगोणिः* ।

ह्रस्वता हि विधीयते ।

ह्रस्वत्वमत्र विधीयते गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ॥

इति वा वचने तावत्

इदिति वोच्येत नेति वा को न्वत्र विशेषः ॥

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोणिः† ॥

अपर आह ।

गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्

अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् । किं कारणम् । प्रकरणात् । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् । ह्रस्व इति वर्तते‡ ॥ ननु सूच्याः ।

सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः दशसूचिः ॥

इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ १।२।५१ ॥

व्यक्तिवचने इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः§ । तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्यात् । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः [८.४.६] इति णत्वं प्रसज्येत ॥

अपर आह । कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति ॥ अथ व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति षष्ठ्यपि हि

* ५.२. ३७; २८.

† ५.२. ३७†.

‡ १.२. ४७.

§ ४.२. ७०; ८२.

वचनम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् ।
उच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति षष्ठ्यपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्या-
र्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि
प्राप्नोति । एवं तर्हि

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरं वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च
युक्तवद्भावो विधीयते । कामचारश्च प्रयोक्तुः प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुं
वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारो वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अति-
देक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनभावाद्भुपि युक्तवदनुदेशः ॥ १ ॥

अन्यत्राभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति । कान्यत्र । लुकि । लवणः स्तूपः ।
लवणा यवागूः । लवणं शाकमिति* । अन्यत्राभिधेयव्यक्तिवचनानि भवन्ति
लुकि । इहाप्यभिधेयवलिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति । इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ २ ॥

लुप्तामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते† न चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्येते अतिदेष्टुम् ।
लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥

न वादर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अदर्शनस्याशक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये
अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वादर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् ॥

योगाभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

अदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वादर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति
साहचर्यात् ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः ॥ ५ ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरापञ्चालाः* ।
किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । समास उत्तरपदस्यैव । क्व मा भूत् । पञ्चालमधुरे इति ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ १ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते । जातिर्यद्विशेषणमिति । आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणा-
नीति । किं चातः । यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति सिद्धं पञ्चाला जनपद
इति सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति न सिध्यति । अथ विज्ञायते जाते-
र्यानि विशेषणानीति सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति पञ्चाला
जनपद इति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि
विशेषणानीति । कथं तर्हि । विशेषणानां युक्तवद्भावो भवत्या जातिप्रयोगात् ॥
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थं इति न पुनर्विशेषणा-
नामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ।

समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ॥ यद्येवं नार्थो ज्ञेन ।
लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । क्वान्यत्र । बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा
वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा
जातिर्यद्विशेषणमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद्विद्धं जहाति ॥ न तर्हि-
दानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र तत्रोच्यते गुण-
वचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तदनेन क्रियते ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः†
फलानि ॥

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि
वनानि खलतिकं* वनानि ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाभिरूपः । वधिका दर्शनीयः† ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १ । २ । ५३ ॥

किं या एताः कृत्रिमाष्टिषुषभादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् । नेत्याह । संज्ञानं
संज्ञा ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ५८ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदे-
कवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्त-
व्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्ग्रीहौ ग्रीहित्वं यवे यवत्वं
गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तच्च विवक्षितम् । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च
बहुवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । ग्रीहिभ्य आगत इत्यत्र वेर्ङिति [७.३.१११] इति गुणः प्राप्नो-
तीति‡ ॥ नैष दोषः ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थ-

* ४.२. ७०; ८२.

† ५.३. ९०; ९८.

‡ १.१. ५३*.

ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद्भूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमिति ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ नामप्रयोगे । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि ॥ युवप्रत्ययप्रयोगे । अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥ युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥

अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ॥

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्काभिधानात् ॥ ६ ॥

अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्काभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्काभिधानादिति यावतेदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति ।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ ७ ॥

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति । अस्त्यत्र कांचिद्गं पश्यसीति । स पश्यति पश्यति चार्थं गाः पृच्छति च कांचिदत्र गां पश्यसीति नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५९ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः वयं ब्रूमः । इमानोन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा । इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्स्वारतन्त्र्येण । अनेनारुणा सुष्ठु

पश्यामि । अनेन कर्णेन द्रष्टु भृणोमीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ १ । २ । ६० ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ १ । २ । ६१ ॥

विशाखयोश्च ॥ १ । २ । ६२ ॥

इमावपि योगौ शक्याववक्तुम् । कथम् ।

पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण [७.१.३९] इत्येव सिद्धम् ॥

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १ । २ । ६३ ॥

तिष्यपुनर्वसोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्यः ॥ नक्षत्र इति किमर्थम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवको* तिष्यपुनर्वसवः ॥ अथ नक्षत्र इति वर्तमाने† पुनर्वसुर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् । अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा । बहवस्तिष्यपुनर्वसवोऽतिक्रान्ताः । कतरेण तिष्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वसवोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति‡ नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ अथवा नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा

* ४.२. ३; ४; ४.३. १६; ३४.

† १.२. ६०.

‡ ६.४. १४९*.

स्यात् । पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू ॥ अथ इन्द्र इति किमर्थम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः ॥ बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्यपुनर्वसू । कथं चात्रैकवचनम् । जातिइन्द्र एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति* । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो इन्द्रो विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । बाभ्रवशालङ्कायनम् बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ अथवा नात्रभवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्रभवन्तः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृक्षाः प्रक्षा इति । इह न स्यात् । अक्षाः पादाः माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते भ्रुतौ च रूपग्रहणम् ॥ अथैकग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने द्विबहोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ शेषग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमान आदेशोऽर्थं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तर्यतो द्युदात्तवतः स्थानिनो द्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । गर्गाः वत्साः । विदाः उर्वाः । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुप्तं प्राप्नोति* । मा भूदेवम् । अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति† ॥ एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति । वासो वासप्रच्छादयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणान्नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः ।

तत्रानेकार्थाभिधाने ज्ञेकशब्दत्वम् ॥ २ ॥

तत्रानेकार्थाभिधाने ज्ञेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति ।

तस्मादेकशेषः ॥ ३ ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं वृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनर-

* २.४. ६४.

† ४.१. १०४; ५.३. ९६; ९९.

प्रत्यये शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत्स्याल्लघीयसी सरूपनिवृत्तिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या । स्यात् । एवमप्येतस्मिन्सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ॥

किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः ॥ ४ ॥

एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावाद्विभक्तेः । न हि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत्प्रातिपदिकमिति * प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमात् प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति † ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते ।

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥ ५ ॥

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यत एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समयः कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात्प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अग्निचित् सोमसुद्धिति यथा ‡ । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । अधुना इयानिति यथा § । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् ¶ । कुतो नु खल्वेतत्परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति । तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति ** । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोः सकारयोः भ्रवणं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति । द्विवचनबहुवचनयोः ॥

यदि पुनः समास एकशेष उच्यते । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ॥ तत्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् [१. २. ६३] इति ॥

* १.२. ४५. † १.२. ४५*. ‡ ६.१. ६८. § ५.३. १०; ३; ६.४. १४८.—५.२. ४०; ६.३. ९९ ६.४. १४८. ¶ ८.२. २३. ** ८.२. २९.

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ६ ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे* कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रियवामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ॥ समासान्त । ऋक् ऋक् ऋचौ । समासान्ते† कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥

अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ ७ ॥

अङ्गाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये‡ कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । अङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् ॥

तिङ्गमासे तिङ्गमासवचनम् ॥ ८ ॥

तिङ्गमासे तिङ्गमासो वक्तव्यः ॥ एकं तिङ्गहणमनर्थकम् । समासे तिङ्गमास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्गमासे प्रकृते§ तिङ्गमासो वक्तव्यः ॥

तिङ्गिधिप्रतिषेधश्च ॥ ९ ॥

तिङ्ग कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेधः । पचति च पचति च पचतः । तःशब्दो विधेयस्तिशब्दः प्रतिषेधः ॥

यदि पुनरसमास एकशेष उच्यते ।

असमासे वचनलोपः ॥ १० ॥

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः ॥ ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं ह्यन्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥

द्विवचनबहुवचनविधिः ॥ ११ ॥

द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ॥

* ६.१. २२३.

† ५.४. ७४.

‡ (२.४. ७१; ६.३. २५.) ७.३. ११०; ६.४. ११.

§ २.१. ७२ ग०.

द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥ १२ ॥

द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्वः [२.२.२९] इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनव-
काश एकशेषो द्वन्द्वं वाधिष्यते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिङ-
न्तान्यवकाशः ॥

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्यते । किं कृतं भवति । कश्चि-
द्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पृथग्विभक्तिप्रतिषे-
धार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः ॥ १४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता
संप्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनं न भविष्यति ॥

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥ १५ ॥

अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मान्नैकशब्दत्वम् ॥ १६ ॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचन-
बहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ॥

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्यते । किं कृतं भवति । वचनलोपः
परिहृतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥ १७ ॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री
मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि ह्येतानि

प्रातिपदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि । मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ १८ ॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी । श्येनस्यापि श्येनी । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ॥

न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ॥ १९ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ॥

अपर आह । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वैष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥

अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति ॥

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणम्* । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ॥ ननु चोक्तं कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रति-

बेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ॥ यदप्युच्यते इन्द्रप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो इन्द्रं वाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः कोऽवकाशः तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्हेका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि ॥

अथवा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्द्विभक्तेरिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति । ननु चोक्तं नियमात्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीयकानां समासः । सुबन्तानाम् ॥

सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम् ॥ २० ॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति* ॥ सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः† । एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञ एवं प्रकृतयोऽपि बह्वचः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा इति । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्कार्यप्रतिकृतयः कार्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र‡ गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति ।

* ४.२. ३८.

† ४.१. २०५; २.४. ६४.

‡ २.४. ६४.

सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥ २१ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथमक्षाः पादाः माषा इति ।

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ २२ ॥

नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ॥

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ २३ ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ २४ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्चाक्षश्च अक्षौ* । मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ† ॥

इह कस्मान्न भवति । एकश्चैकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः ॥ २५ ॥

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्चैकश्चेत्यस्य ह्यवित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ‡ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ॥ एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव त्रान्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ग्यौ विंशती इति यथा ॥ अथवा नेम एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा । यूयम् शतम् वनमिति ॥ सन्तु तर्हेकशेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् । अन्योऽन्यकृतं

* ३.१. ३; ६.१. १९७.

† ६.१. १९३; १९७.

‡ १.२. ६५.

सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः । सन्ती-
त्याह । तथा । माता पिता भ्रातेति ॥ विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता
अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदा-
नीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति । यत्तु भवानस्मांश्चो-
दयति सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव इति तत्रैते ऽस्मा-
भिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति ।
एतच्च वार्त्तम् ।

एकैको नोद्यन्तु भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात्पृथक्पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो ऽसरूपत्वात् ॥ २६ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि
च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं
न सिध्यति । असरूपत्वात् ॥

द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ २७ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽयमवशिष्यते
तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थैकः । एक एका-
र्थः ॥ नैकार्थम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्वयोर्बह्वर्थश्च ।

नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् ॥ २८ ॥

नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी
वानेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तथादि तावत्स्वाभाविकी

अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् ॥ २९ ॥

अशिष्य एकशेषः । किं कारणम् । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण
न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोऽयमवशिष्यते
स च द्वयोर्भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेको
ऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्व्यर्था बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् । तच्चैकशेषकृतम् ॥

न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पद्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अभिचित् सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनान्त्रान्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनान्त्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन व्यर्थता बह्वर्थता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्च वा गौरिति न जातुचित्तं प्रत्ययः स्यात् ॥ तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वतावश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः । केष्वर्थेषु लौकिकाः काञ्चशब्दान्प्रयुञ्जत इति । लोके चैकस्मिन्वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षाविति बहुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभत एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्याच्च प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि

प्रत्यर्थमेव ॥ ३० ॥

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थी प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ।

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्या-

भिधानम् ॥ ३१ ॥

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोऽपि न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति ॥ यदि तर्हि केनानेकस्याभिधानं भवति ब्रह्मन्यग्रोधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्रक्षेण न्यग्रो-

धस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ ३२ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्रक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा

न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् ।

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ ३३ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥

उभयदर्शनाच्च ॥ ३४ ॥

उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा । द्यावा ह क्षामा । द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात्किं पुनः सरूपाणाम् ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः ॥ ३५ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति ॥ कथं पुनर्ज्ञायत एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति ।

प्रख्याविशेषात् ॥ ३६ ॥

न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥ यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाज्ज्ञायत एकाकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयत इति ।

अव्यपवर्गगतेश्च ॥ ३७ ॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ ३८ ॥

ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन्देहो जन्यस्मिन्काले जन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानात्ययं गौरिति ॥ कः पुनरस्य विशेषः प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्बलकमेतत् । प्रख्याविशेषाज्ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति ॥

धर्मशास्त्रं च तथा ॥ ३९ ॥

एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मण-

मात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमह-
त्त्वैकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरस्य विशेषो ऽव्यपवर्गग-
तेऽथेत्यतः । तस्यैवोपोद्गलकमेतत् । अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति ॥

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत्

अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । किम् । आदित्यः । तद्यथा ।
एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः । नैको ब्रह्मा-
दित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हि

इतीन्द्रवद्विषयः ॥ ४० ॥

तद्यथा । एक इन्द्रो ऽनेकस्मिन्क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमा-
कृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकमनेकाधिकरणस्थं
युगपदुपलभ्यत इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे ॥ ४१ ॥

यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्येकशेषे तस्य दोषः
स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदाभिदधीत ॥ अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति ।

द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः ॥ ४२ ॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ।

तत्रासर्वद्रव्यगतिः ॥ ४३ ॥

तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः । गौरनुबन्धोऽजोऽग्नी-
षोमीय इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वतापरोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमा-
णे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः
पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन चोच्यते न चानुबन्ध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च
कर्मणि फलानवाप्तिः । एकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने
प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन
चोच्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्या-

प्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥ ४४ ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । एकं निरुप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरुप्यते । यदि च द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरुप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥ कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेनापरा निर्वर्त्येन ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥ ४५ ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते । द्रव्यमभिधीयत इति ॥

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ४६ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥ ४७ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्धोऽजोऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ ४८ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । न ह्येको देवदत्तो युगपत्सुग्रे भवति मथुरायां च ॥

विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥ ४९ ॥

किम् । त्रिनश्येच्च प्रादुःष्याच्च । श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत् । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ॥

अस्ति च वैरूप्यम् ॥ ५० ॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति ॥

तथा च विग्रहः ॥ ५१ ॥

एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति । गौश्च गौश्चेति ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥ ५२ ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः । अक्षाः पादाः माषा इति ॥

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् ॥ ५३ ॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा अपायिन उपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्व-
द्वित्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा-
चिद्वित्वेन कदाचिद्वद्वित्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयो-
जनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ एवं तर्हि लिङ्ग-
वचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुण-
विवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्वद्वित्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचि-
न्नपुंसकत्वेन ॥ भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदा-
चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्वद्वित्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति ॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्ट-
लिङ्गा जातिर्यद्विङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तद्विङ्गं न जहाति । त-
स्मान्न धैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

संस्थानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्थानप्रसवाविति ।

संस्थाने स्थायतेर्द्विस्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्थायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री ।

स्त्यायत्यस्यां गर्भे इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भाव-
साधनम् । स्त्यानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् ।
केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रस-
वगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः
स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चि-
दपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा
युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संस्त्या-
नविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमानुभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्ग-
वचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ॥ वचनपरिहारस्तु नो-
पपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथ यस्य द्रव्यं
पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्यति । एक-
स्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न
स्वाभाविकान्यहमप्येवं वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन-
मिति । न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थः ।
उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु किंचित्प्रधानभूतं किंचिद्गुणभूतम् । आकृतिपदा-
र्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृ-
तिर्गुणभूता ॥

गुणवचनवद्वा ॥ ५४ ॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामा-
भयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ
कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुणस्तस्य यस्मिन् वचनं
च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं भित्ताकृतिस्तस्य यस्मिन् वचनं च
तदाकृतेरपि भविष्यति ॥

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ ५५ ॥

आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणा-
दीनि भविष्यन्ति ॥

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥ ५६ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति ।

तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः ।
 नैको ब्रह्मनेकाधिकरणस्यमादित्यं युगपदुपलभते ॥ एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः ।
 तद्यथा । एक इन्द्रो ज्ञेकस्मिन्क्रतुशत आहृतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्यु-
 गपत्सर्वत्र भविष्यति ॥

अविनाशो ज्ञाश्रितत्वात् ॥ ५७ ॥

ब्रह्मविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्ब्र-
 ह्मम् ॥ किमुच्यते ज्ञाश्रितत्वादिति यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्या-
 दिति ॥ एवं तर्हीविनाशोऽज्ञैकाल्प्यात् । ब्रह्मविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः ।
 अज्ञैकाल्प्यात् । अनेक आत्माकृतेर्ब्रह्मस्य च । तद्यथा । वृक्षस्योऽवतानो वृक्षे छिन्ने
 ऽपि न विनश्यति ॥

वैरूप्यविग्रहौ ब्रह्मभेदात् ॥ ५८ ॥

वैरूप्यविग्रहावपि ब्रह्मभेदाद्भविष्यतः ॥

व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् ॥ ५९ ॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं सर्वम् । अभोतेरक्षः । पद्यतेः पादः । मिमी-
 तेर्माषः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ॥ अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत्षोडश
 माषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषशवटश्चः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १ । २ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति । अजश्च वर्करश्च । अश्वश्च किशोरश्च । उष्ट्रश्च करभश्चेति ।
 तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो
 यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ १ । २ । ६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्क्यर्थ-
 ग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा

गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः केन यशब्दो न भ्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगु-
च्यते* । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पदय तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१.१०३]
इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

इह कस्मान्न भवति । अजा च वर्करश्च । वडवा च किशोरश्च । उष्ट्री च
करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्ल-
क्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

पुमान्छ्रिया ॥ १ । २ । ६७ ॥

इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वरटा च । कच्छपश्च डुली च । ऋश्यश्च रोहि-
ञ्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव
विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान्छ्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव
विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समा-
नायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्त्रि तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तल्लक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुली च ऋश्यश्च रोहिञ्चेत्यत्रैकशेषो न भ-
वति ॥ पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद्भूयाद्गोत्रं यूनेति तावद्भूयो यूनेति ।
पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते ॥

असरूपाणां युवस्थविरक्षीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य
च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

असरूपाणां युवस्थविरक्षीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् ।
विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकाविभक्तौ
[१.२. ६४.] इत्येव सिद्धम् ॥

पुमान्स्त्रिया [१.२. ६७] इह कस्माच्च भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीव-
त्सश्चेति ।

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेने-
कशेषः ॥ २ ॥

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न
भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥ यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव वि-
शेषवाचकं तत्रैकशेषो भवतीह न प्राप्नोति । कारकश्च कारिका च कारकौ । न
एत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते । शब्दो या
स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति ।
किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च
कारिका* च कारकौ । इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ
विज्ञायते ऽर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ ।
इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पटू† च पटू
इत्येतन्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति
नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हि । शब्दार्थौ या स्त्री तत्स-
ज्ञावेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वेहापि प्राप्तिः । ब्राह्मणवत्सा च
ब्राह्मणीवत्सश्चेति ॥ एवं तर्हिदिमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ।
तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ । प्रधाने ।
प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं यार्थस्त्रीति ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १। २। ६९ ॥

अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते
इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि
शुक्लानि ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ १ ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्जायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते । द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वा । तथा विदूरे ऽव्यक्तमारूपं वृष्टा वक्तारो भवन्ति महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्चपुंसकस्य शेषो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥ २ ॥

आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥ पिता मात्रा
॥ १ । २ । ७० ॥ श्वशुरः श्वश्रवा ॥ १ । २ । ७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान्स्त्रिया [१.२.६७] इत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये शब्दनिवेशो भवति ।

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यदि तावद्विभर्तीति भ्राता स्वसर्षप्येतद्भवति । तथा यदि पुनाति प्रीणातीति वा पुत्रो दुहितर्षप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्षप्येतद्भवति । तथा यद्याश्चाप्तव्यः श्वशुरः श्वश्रवामप्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वसर्षि भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ २ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्षपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् ॥ न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि लोके भ्रातानीयतामित्युक्ते स्वसानीयते ।

तद्विषयं च ॥ ३ ॥

तद्विषयं चैतद्दृष्टव्यं भवति स्वसरि भ्रातृत्वम् । किंविषयम् । एकशेषविष-
यम् ॥ युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । वाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा वृश्यन्ते । तथाया । समाने रक्ते वर्णे गौ-
लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भव-
त्यश्वो हेम इति । समाने च भुङ्क्ते वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १ । २ । ७२ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ १ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा
च कुण्डे च तानि ॥

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ २ ॥

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुङ्कुटः सा
च मयूरी कुङ्कुटमयूरौ ते । अर्धं पिप्पल्यास्तर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते ॥
अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् ।

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं देवदत्तेऽपि हि स इत्येतद्भवति
यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्छेषो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं
परस्य शेषं वक्ष्यामीति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ ४ ॥

उभयवाचि परम् ॥

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पूर्वस्य खल्वपि शेषो वृश्यते । स च यश्च तावानय यावानयेति ॥ इदं तर्हि
प्रयोजनं इन्द्रो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धम् ॥ यदि सामान्यविशेष-
वाचिनोर्द्वन्द्वाभावात् न भवतीत्युच्यते भूद्राभीरम् गोबलीवर्दम् तृणोलपमिति न सिध्यति ।
नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति ।
गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । ब्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलप-
मिति । अपामुलपमिति नामधेयम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामा-
न्येनोक्तत्वाद्द्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य विशेषस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हिदानीमिदं
भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति ।
एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हे-
तुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वाभावात् न भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १ । २ । ७३ ॥

अयमपि योगः शक्यो ज्वक्तुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति ।
गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । ब्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि
प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्कुव इमे शूकरा इम इति ।
कः पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये महीतुमशक्याः कुत एव वाहाय च
विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । ब्राह्म-
णा इमे वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये जशक्या वाहाय च
विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं संघेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एतौ
गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्जाते ऽर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम-
तरुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उरणका इमे वर्करा इम इति । कः
पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये जशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥

अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति । गर्दभाश्चरन्तीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

कुतो ऽयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम् । अथासंहितया भूआदय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुञ्जे । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पद्यन्ते नार्थं आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । क्वान्यत्र । मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा [१.२. ७] इति । अथ न पद्यन्ते नतरामर्थं आदिग्रहणेन । न ह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्ति च पाठो वाच्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्याबन्तः । वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिविति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किं च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोः [३.१.११] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत* । नैष दोषः । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि याः पद्य आतो धातोः [६.४.१४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः† ॥ अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति‡ प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं§ तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि

* ३.१.११.

† ६.४.१४०*.

‡ १.२. ४५.

§ १.२. ४५*.

त्रद्धू इत्यचि भ्रुधातुभ्रुवां य्वोरियडुवडौ [६.४. ७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवडादेशो भवतीति यदयं तत्र भ्रुग्रहणं करोति ॥ अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति यदयं दिवः सावौत्स्वं शास्ति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । दिव्शब्दो यत्प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षयूरिति । न वा अत्रेण्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद्भ्रुशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भेदशब्द इति ॥

यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनचेष्टा । व्यापारः ॥ सर्वथा भवाञ्शब्देनैव शब्दानाचष्टे न किञ्चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा । अशक्या क्रिया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या । कोऽसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन्साधने संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया । अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया ॥ कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति । यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किं करिष्यति पश्यति । किमकार्षीत् अपाक्षीदिति ॥ तत्र

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥ किं पुनः कारणं प्राप्नोति ।

संघातेनार्थगतेः ॥ ४ ॥

संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वम् ॥ ५ ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दिशितं न तथास्त्यादीनां निदर्श्यते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु

प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थो ऽन्यथान्यथ प्रत्ययार्थः स एव ॥

धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु

धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थो ऽन्यथान्यथ भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायते ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ६ ॥

अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः भ्रूयते पचशब्दश्चकारान्तो ऽतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्भ्रूम्यते विक्रिन्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पचशब्दो हीयते पचशब्द उपजायते ऽतिशब्दो ऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्रिन्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयि । ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ त्रिषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्या भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कौष्ठः कुशूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादाः माषा इति । अतः किं न साधीयो ऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि ब्रूमो ऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वार्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिन्विशेषे

पचतिशब्दो वर्तते ज्तो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥ ७ ॥

पचतीति क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरूपसर्गं व्यभिचरति यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् । अध्येति अधीत इति । यद्यप्यत्र धातुरूपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे य एवास्याधेरन्यत्रार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरुपरिभावे वर्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । तिष्ठतीति व्रजिक्रियाया निवृत्तिः प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उपसर्गकृतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति । प्रोऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्तते । न चेदं नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टभेदने चापि वर्तते । केशदमश्रु वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्चास्य दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते । अभिर्वा इतो वृष्टिमीदृष्टे मरुतो ऽमुतध्यावयन्तीति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अयं तर्हि दोषः । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति ॥

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येवं लक्षणं क्रियते । कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति । यदेषां भवतिना सामानाधिकरण्यम् । भवति पचति । भवति पक्ष्यति । भवत्यपाक्षीदिति ॥ कः पुनर्भावः । भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । भेदः छेदः । अन्यो हि भावो ऽन्यो ऽभावः । आतश्चान्यो भावो ऽन्यो ऽभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावं यस्य चाभावं न तस्य भावम् ॥ पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दाशितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते । करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते भवतिः पुनर्वर्तमानकालं चैवैकत्वं च ॥ का तर्हीयं वाचोयुक्तिर्भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचोयुक्तिः । पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । यद्यपि ताव-

इत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृक्षः प्रक्ष इति । किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति ॥ एवं तार्हं कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु ब्रवीम्यम् । एवमपि भवेत्केषांचिन्न स्वाद्यानि न भाव्यन्ते । ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति । माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे ॥ पठिष्यति ह्याचार्यो भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति । कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इच्छकर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूवादय इति ॥

भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिदय इति । किं च स्यात् । अशितीत्यात्त्वं प्रसज्येत* । तद्धि धातोर्बिहितम्† ॥

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वाद्नाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहणं च ॥ ११ ॥

प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यं किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः सन्नादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः सिद्धा सन्नादीनां धातुसंज्ञा स एव तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दतः । अभिधानतः । छुमध्यमे ऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तत्रेदमपरिहतमस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाहास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि भुष्कौदने प्रवर्तन्ते ऽन्यथा च मांसौदने । यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्ते ऽन्यथा हि क्रियतौ ॥ षड्भावविकारा इति ह स्माह भगवान्वाचस्पत्याणिः । जायते ऽस्ति विपरिणमते वर्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । वाह्यो हेतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम् । एवं हि कश्चित्कचित्पृच्छति । किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत इति । अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽथ निवृत्तिर्भवति ॥ अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिश्चापि भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥

अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षो ऽथापि भाववचनो धातुरिति किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । अयमादिशब्दो ऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । त उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आद्या अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यथा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । भू इत्येवमादयो वा इत्येवंप्रकारा

इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येवंप्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ।

भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थे आणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराणपयत्यादयः । आणपयति वदति वड्ढतीति ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वरानुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । न ह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञानुम् ॥ ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पद्यन्त एतेषां पाठः शक्यो ऽकर्तुम् । एतेषामप्यवश्यमाणपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पद्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिशिम् ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

उपदेश इति किमर्थम् । अभ्र औ* अपुः । उद्देशे यो ऽजनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ॥ कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशः ॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिन्नां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति । अयं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे गौरिति ॥ गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुलोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईवृशो देवदत्त इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ॥

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात् ॥ १ ॥

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति ।

अभ्र आँ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवं-
जातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥
किमुच्यते ञुपादीयमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ।
लक्षणेन ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापण-
मुपदेशः ॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कचिदाह । अनुवाकं मे
भवानुद्दिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । इषेत्वकमधीष्व । शनोदेवीयमधीष्वेति ।
स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उद्दिष्टो मे ञुवाकस्तमध्येष्य इति ॥ गुणैश्च प्रापणमुपदेशः ।
तद्यथा । कश्चित्कचिदाह । मामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति ।
स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो गृहीतव्यो ऽमुष्मिन्हस्तवाम इति ।
स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ ॥
एवं तर्हीत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात्* ।
अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्वयं उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः भ्रव-
णार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्यं चासति यदि भ्रवणमपि न स्यादुपदेशो
ऽनर्थकः स्यात् ॥ इदमस्तीत्कार्यम् । अभ्र आँ अटितः । अनन्तरलक्षणायामित्सं-
ज्ञायां सत्यामादितश्च [७.२.१६] इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

सिद्धं तूपदेशने ञुनासिकवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने यो ञुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।
किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ।
ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञ्यं
करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्लुच्यद् प्राप्नोति† । न ब्रूमो ऽकर्तरि च कारके
संज्ञायाम् [३.३.१९] इति । किं तर्हि । हलश्च [३.३.१२१] इति । तत्रापि
संज्ञायामिति वर्तते‡ न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति‡ । प्रायव-
चनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि
नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं कल्याण्यादीनामिन्दु [४.१.१२६]
कुलटाया वा [१२७] इनङ्गिभाषा न प्राप्नोति । इनडेवात्र प्रधानम् । विहितः
प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते§ । इह तर्हि वाकिनादीनां कुक्क [४.१.१६८] पुत्रान्ताद-
न्यतरस्याम् [१६९] इति कुङ्विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् ।

* १.३.९.

† ३.३.११७.

‡ ३.३.११८.

§ ४.१.१२०.

विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते* । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिदोषो भवति । एवं च कृत्वा घञ् प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलम् [३.३.११३] इत्येवमत्र घञ्भविष्यति ॥

हलन्त्यम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥ १ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ॥

सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितान्त्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति । नैष दोषः । आहार्यं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वथ हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो योऽन्त्य इति । कश्च साधीयः । यो व्यवसितान्त्यः ॥ अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन व्यवसितमेवापेक्षिष्यामहे ॥

लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्ब्रह्मण्यहणाप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाज्ञापितत्वाद्ब्रह्मण्यहणस्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति† ॥

सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

अथैकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति ॥

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इत् [१.३.२] इती-
त्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्येत्संज्ञेति यदयं णलं
लितं करोति ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधो ङ्कुत्तद्धिते ॥ ६ ॥

अङ्कुत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदधित् शकृदिति ।
अङ्कुत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारः नगरकारः । औपगवः कापटव इति* ॥

इदर्याभावात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं तित्स्वरितम् [६.१.१८६]
इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति† ॥ इदं
तर्हि । राजा तक्षा । ङिनीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्‡ । ङिनीत्युच्यते तत्र व्यपव-
र्गाभावान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि । स्वर । उपोत्तमं रिति [६.१.२१७] इत्येष स्वरो
यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति ॥ इह
तर्हि । अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ॥ इह
तर्हि सनुतर् उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते
स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभा-
वादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं भवति भवति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौ-
ण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् [२.४.७०] इति§ ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १ । ३ । ४ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ङ्कुत्तद्धिते ॥ १ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ङ्कुत्तद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोङ्
[६.३.१२] । क प्रेप्सन्दीप्यसे । क्वार्थमासा इति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न
वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति यदय-
मिदमस्थमुः [६.३.२४] इति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति ॥
यद्येतज्ज्ञाप्यत इदानीमित्यत्रापि प्राप्नोति¶ । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ।

* १.३.१; ४.१.८३; ९२. † ६.१.१८६*. ‡ ६.१.१९०. § ६.१.१९१. ¶ ६.३.१८.

इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्परः [१.१.४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इदभावे कृते* नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः परः इति वा । स एव तावदिदभावो न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते । कः पुनरर्हतीदभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दिशोऽर्थेष्विदभावः किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः ‡ ॥ एवं तर्हि तदोऽप्ययं वक्तव्यः § । तदश्च मिदचोऽन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चात्राप्यत्वे कृते ¶ नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । तद्वत्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । विभक्तावित्युच्यते ॥ एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते । किं यकारो न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

चुट्ट ॥ १ । ३ । ७ ॥

चुञ्चुण्वणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

चुञ्चुण्वणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः** । केशचुञ्चुः केशचणः ॥

इदर्याभावात्सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं चितो ऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्†† । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥ ३ ॥

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात्‡‡ ॥ एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुण्वणपौ । किं यकारो न भ्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

इर उपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर । अरुधत् अरौत्सीत्§§ ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यम् [१.३.३] इतीत्संज्ञा भविष्यतीकारस्योपदेशेऽजनुनासिकः [२] इति ।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । इदितो नुम्धातोः

* ५.३. ३. † ३.१. २. ‡ ५.३. २. § ५.३. १९. ¶ ७.२. १०२.
** ५.२. १९. †† ३.१. १६३. ‡‡ ३.१. ४. §§ ३.१. ५७.

[७.१.५८] इति नुम्प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायते । तद्यथा । कुम्भीधान्यः भ्रोज्य इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्रं च नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । टुनदि । नन्दयुरिति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायत इकार इदस्य सोऽयमिदित् तस्येदित इति । कथं तर्हि । इकार एवेत् इदित् इदिदन्तस्येति ॥ अथवा ऋकारस्यैवेदमित्वेभूतस्य ग्रहणम्* । तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवतीति यदयमिरितः कांश्चिन्मनुषक्तानुपठति । उबुन्दिरनिशामने । स्कन्दिर गतिशोषणयोः ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीर्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वा [३.१.५७] इत्याह ॥ अथवान्त इति वर्तते† ॥

तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ९ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । ऋ प्रकृतम् । उपदेशेऽजनुनासिक इत् [१.३.२] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्यः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावो ऽथा हिरण्यं च । आद्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थान्वितीयानिर्दिष्टं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये ऽनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि च तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

इतो लोपे णल्क्कानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

इतो लोपे णल्क्कानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपच । क्का । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इत्यतिषेधात् । प्रतिषिध्यते ऽत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिष्ठा भवति । क्का सेण किञ्चवति । निष्ठा सेण किञ्चवतीति‡ ॥

* ७.१.१००; १.१.५१.

† ७.१.५७.

‡ ७.१.५१; १.२.१८; १९.

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । णलुक्तमो वा णिङ्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेष्ण किङ्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेष्ण किङ्ग्रहणेन गृह्यत इति ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथवा निर्दिष्टस्यार्थं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् तस्मिन् । यस्मात् यस्मिन् । वृक्षाः प्रक्षाः । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ॥

न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति ॥

अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति ॥

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अपवादन्यायेन ॥ किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ ।

भावो हि कार्यार्थो जन्यार्थो लोपः ॥ ८ ॥

कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यदन्यन्मा भूदिति लोपः ॥
अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ ९ ॥

एकान्त इत्याह । कुतः । तत्रोपलब्धेः । तत्रस्थो ससावुपलभ्यते । तद्यथा । वृक्षस्या शाखा वृक्षैकान्तोपलभ्यते ॥

तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् ॥ १० ॥

तत्रासरूपविधौ दोषो भवति । कर्मण्यण् [३.२.१] आतोऽनुपसर्गे कः [३] इति

कविषये ऽपि प्राप्नोति* ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति । दिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोति† ॥
दाप्प्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशः कर्तव्यः । अदाब्देपाविति वक्तव्यम्‡ । किं पुनः कारणं
न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्त्वे कृते भविष्यति । तद्व्यात्त्वं न प्राप्नोति ।
किं कारणम् । अनेजन्तत्वात्§ ॥ अस्तु तर्हनेकान्तः ।

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिध्यन्ति ।
किं हि स तस्येद्भवति येनेकृतं स्यात् ॥ एवं तर्हनेकान्तरः ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अतन्तर इति चेत्पूर्वपरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण्¶ ॥

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितपाठः कर्तव्यः । वुञ् छण् ॥ स चावद्वं
व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि संदेहः ॥ १४ ॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि संदेहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमर्थं
पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणाभिति पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥

वृत्ताद्वा ॥ १५ ॥

वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं वृद्ध्या अिदिति व्यवसेयम् । अ-
न्तोदात्तं वृद्ध्या किदिति** ॥ युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्मानुबन्ध-
निमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्यो
ऽनुबन्धानासजति ॥

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता
इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यद्य नाम सहेतुकं तद्व्याय्यम् ।
ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादिति । अस-

* १.१. ९४. † ०.१. ८४; १.१. ५५. ‡ १.१. २०. § ६.१. ४५. ¶ ४.२. ८०.

** ०.२. ११०; ११८; ६.१. १९०; १६५.

रूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषा [३.१.१३९] इति विभाषा शं शास्ति ॥ यदप्युक्तं सर्वोदेश इति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शिस्सर्वस्य [१.१.५५] इत्याह ॥ यदप्युक्तं दाप्पतिषेधे पृथक्कनिर्देशः कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां माडे व्यतीहारे [३.४.१९] इति मेडः सानुबन्धकस्यास्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् । इको यणचि [६.१.७७] । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्* । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थान-स्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तस्यस्थमिपां ताम्तमतामः [३.४.१०१] इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो व्यर्थस्य व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तूदीशलानुरवर्मतीकूचवाराडूक्छण्डञ्यकः [४.३.९४] इति ॥

किमर्थे पुनरिदमुच्यते ।

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गो ऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं
नियमार्थम् ॥ १ ॥

संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलतुल्यस्थ-लयुसणल्वमाः [३.४.८२] इति । समासैः । तूदीशलानुरवर्मतीकूचवाराडूक्छण्ड-ञ्यकः [४.३.९४] इति । संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात्सर्वप्रसङ्गः । सर्व-स्योद्देशस्य सर्वो ऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ।

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञयनुच्चारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोञ्जीचरमिति ॥

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ ३ ॥

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात् । विदो लटो वा [३.४.८३] इति ॥
किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः । कश्चात्र विशेषः ।

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्या-
यवायाव एच इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः । परस्मैपदानां णलनुद्धस्थलथुसणल्वमाः [३.४.८२]
इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य* । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्या-
त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ एचो ऽयवायावः [६.१.७८] । अयवायावो बहव
एच इत्येकः शब्दः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः ।

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्धरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्धरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी ल्लुटोः
[३.१.३३] । स्यतासी द्वौ ल्लुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः [३.१.१३४] । नन्दादयो बहवो
ल्युणिन्यचत्त्रयः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहणादयो बहवो
बुञ्जादयः सप्तदश† । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो
ऽणञौ [४.३.१३] । सिन्धुतक्षशिलादयो बहवो ऽणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्याता-
नुदेशो न प्राप्नोति ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु ॥ ६ ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न
सिध्यति । अनुदात्तञित आत्मनेपदम् [१.३.१२] । अनुदात्तञितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य
द्वावर्थी‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दः [८.२.४२] इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य द्वावर्थी§ । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । असोरल्लोपः [६.४.१११] ।
अमस्ती द्वौ सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थी¶ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

* २.४.८५. † ४.२.८०. ‡ १.४.१००. § १.१.२६. ¶ ३.४.११३.

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः पदान्तादति ङसिङ्सोश्च [६.१.१०९; ११०] । ङसिङ्सौ ह्रावेङित्यस्य ह्रावर्यौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथ-
मस्यायवायाव एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतमः [१.१.५०] इत्य-
नेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य
बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ॥

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ति* । गुणवृद्धी द्वे क्तिौ द्वौ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तन्नकारग्रहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारधर्त्वभूतो† निर्दि-
श्यते । गिति किति ङितीति ॥

उदि कूले रुजिवहोः‡ ॥ ९ ॥

उदिकूले द्वे रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोदिरुप-
पदम् । किं तर्हि । विशेषणं रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥ १० ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच्[३.२.१६२] ।
विदिभिदिच्छिदयस्त्रयस्तच्छीलादयस्त्रयः§ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूल्वोः [३.३.२८] । निरभी द्वौ
पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्याता-
नुदेशः । निष्पावः अभिलाव इति ॥, एवं तर्ह्यकर्तरि च कारके भावे चेति¶ द्वौ
पूल्वौ च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अवे तृस्रोः करणाधिकरणयोः ॥ १२ ॥

तृस्रौ द्वौ करणाधिकरणे द्वे** । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

* १.१.५० † ८.४.५५ ‡ ३.२.३१ § ३.२.१२४ ¶ ३.३.१९; १८
** ३.३.१२०; ११७.

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः* ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी हे भूकृजौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अनवकूप्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि† ॥ १४ ॥

अनवकूप्यमर्षी द्वौ किंवृत्ताकिंवृत्ते हे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

कृभ्वोः स्काणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्वौ द्वौ स्काणमुलौ द्वौ‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

अधीयानविदुषोऽञ्छन्दोब्राह्मणानि ॥ १६ ॥

ञ्छन्दोब्राह्मणानीति हे अधीते वेदेति च द्वौ§ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥ १७ ॥

रोपधेतोः प्राचाम् [४.२.१२३] तद्गच्छति पथिदूतयोः [४.३.८५] । रोपधे-
तौ द्वौ पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १८ ॥

तत्रभवस्तस्यव्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ¶ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

संघादिष्वऽप्रभृतयः ॥ १९ ॥

संघादिष्वऽप्रभृतयः** संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ नैष दोषः । घोषमहण-
मपि तत्र कर्तव्यम् ॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्लौ ॥ २० ॥

वेशोयशआदी द्वौ यल्लौ द्वौ†† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

उसिडसोः ख्यत्यात्परस्य ॥ २१ ॥

उसिडसौ द्वौ ख्यत्यौ द्वौ‡‡ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

न वा समानयोगवचनात् ॥ २२ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं
वक्ष्यामि ॥

* ३.३.१२०. † ३.३.१४५. ‡ ३.४.६९; ५९. § ४.२.६६; ५९.
¶ ४.२.५२; ६६; ६८. ** ४.३.१२०. †† ४.४.१२१; १२२. ‡‡ ६.१.११०; ११२.

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ २३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा [३.४.८३] इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च ॥ २४ ॥

ध्माधेटोर्नाडीमुष्ट्योश्च* संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

खलगोरथात् इनित्रकट्यचश्च† ॥ २५ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् अणञौ च‡ ॥ २६ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

युष्मदस्मदोश्चादेशाः ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशाः§ संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥

तस्माद्यस्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अथैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततो अधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं वृद्धा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमर्थं समसंख्यार्थं आहोस्विदधिकारार्थं इति । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति समसंख्यार्थं इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः ॥ १ ॥

अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ किं गतमेतदियत्प्रसूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तथाथा । लोके अधिकृतोऽसौ ग्रामे अधिकृतोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुमन्यदतो योगे योग उपस्थानात् ॥

* ३.२. २५; ३०. † ४. २. ५०; ५१. ‡ ४. ३. ३२; ३३. § ४.३.१-३; ८. १. २०-२३.

न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न वैतल्पयोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् [३.३.१६] वृत्स्थिरे [१७] भावे [१८] घञिति गम्यते ॥

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्राय चेति । कम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाप्यभिविधौ भाव इनुण् [३.३.४४] घञो निवर्तकः स्यात् । तस्मात्परिभाषा । तस्मात्परिभाषा कर्तव्या ॥

अधिकारपरिमाणज्ञानं तु ॥ ४ ॥

अधिकारपरिमाणज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तत इति ॥

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति । कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् । एवं वक्ष्यामि । स्वरिते नाधिकार इति । स्वरितं वृद्धाधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकारः ।

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तमधिकारपरिमाणज्ञानं त्विति ।

यावतिथोऽनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावतिथोऽनुबन्धते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ॥ अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् ।

भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रति-

पत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ॥ यद्येवं नार्थोज्जेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिको अधिकारः । ननु चोक्तं नाधिकार इति चेदुक्तम् किमुक्तम् अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमित्युक्तम् । इनुष्पञ्चिति संदेहे षञ्चिति व्याख्यास्यामः ॥

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ॥

अधिकारगतिः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियाम् [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥

अधिकं कार्यम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तथाधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलम् दग्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ॥

अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौस्वप्तृज्वङ्गावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वङ्गावेभ्यो नुडिति* । नुमुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुमुटौ भविष्यतः ॥ कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोकतः । तद्यथा । लोके अधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योज्यं दुर्बलः सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योज्यं पूर्वः सन्परं वाधते ॥

अधिकारगतिः ऋथ्या विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ यो ऽन्यो ऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १ । ३ । १२ ॥

विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः छनुतः लुनीतः पुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति* ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते उकार इदस्य सोऽयं ङित ङित इति । कथं तर्हि । उकार एवेत् ङित् ङित इति ॥ अथवोपदेश इति वर्तते† ॥ अथवोक्तमेतत्सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति‡ ॥ सर्वथा चउङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि धातोरिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । भूवादयो धातवः [१.३.१] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थोद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावो ऽश्वा हिरण्यं च । आद्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्पृथीनिर्दिष्टं सदर्थाल्पथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्पथमानिर्दिष्टं सदर्थाल्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ।

लविधानाद्विहितम् ॥ २ ॥

लविधानाद्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम्§ ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधायम् । विकरणाः क्रियन्तां नियम इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्द्विकरणाः¶ ॥ नित्याः खल्वपि विकरणाः । कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । सावकाशः । कोऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणा लिङ्-लिटौ च ॥ यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत । किं कृतं भवति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति ॥ एवमपी-तरेतराभयं भवति । केतरेतराभयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामा-त्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यं** संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते । तदितरेतराभयं

* १.३.४. † १.३.२. ‡ १.३.१*. § ३.४. ७८. ¶ ३.१.३३. ** १.४.९९; १००.

भवति । इतरेतराभयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ परस्मैपदेषु तावच्चेतरेतराभयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते । अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञः [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले [१.३.७२] आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराभयं भवति । कथम् । भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा । कश्चित्कञ्चित्तन्नुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वाच्चियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याभयति । पुषादिद्युताष्टुदितः परस्मैपदेषु [३.१.५५] आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् [५४] इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थान आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वा [१.३.४३] इति विभाषां शास्ति ॥

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । अनुदात्तञित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणो-
रेवात्मनेपदं* भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तञित आत्मनेपदमेव
भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम् [१.३.७८] इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया
नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं
परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति ॥

कथं आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

कथं आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते† । किं पुनः कारणं न.
सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्व्यान्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च न च प्राप्नोति
तद्वचनाद्भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः ॥ ५ ॥

प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादय उच्यन्ते* च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः । को ऽवकाशः । परस्मैपदिनो ऽवकाशः । तत्रापि नियमात् प्राप्नुवन्ति ॥ तव्यदादयस्त्वा हि भावकर्मणोर्नियमात् प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोऽप्यनवकाशाः । ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ चिण्त्वा हि भावकर्मणोर्नियमात् प्राप्नोति । चिणपि वचनाद्भविष्यति † ॥ घञ्त्वा हि भावकर्मणोर्नियमात् प्राप्नोति ‡ । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अण्कर्मणि च [३.३.१२] इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तथाथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद्ब्रह्मेष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥

शेषवचनं च ॥ ६ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । भिद्यते कुशुलः स्वयमेवेति ॥ कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अनियतास्तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्नित्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं

* ३.१. १३३.

† ३.४. ७०.

‡ ३.१. ६६.

§ ३.३. १८.

॥ ३.१. ८०.

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति ॥ तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योग-विभागः करिष्यते* । अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम् । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । भाव-कर्मणोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः† । नास्य किञ्चिद्भुजतीति‡ ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते§ । अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम् । ततो भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भाव इति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् ॥ एव-मपि शेषग्रहणं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञः [१.३.७९] इत्येवमर्थम् । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या वाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रा-नुवर्तिष्यते । शेषात्कर्तरि कर्तरीति॥ । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यच्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततोऽनुपराभ्यां कृञः । कर्तरि कर्तरीत्येव ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रि-मयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । कर्तुरी-प्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च क्रिया नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संप्रत्ययिक्रियया प्रार्थयति-

* १.३.१४.

† ३.३.१८.

‡ ३.३.५४.

§ १.३.१३.

¶ १.३.७८.

क्रिययाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते ऽध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥ एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ।

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं* मा भूदिति ॥

इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे† भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥

न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् [१.३.७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥

न गतिर्हिसार्थेभ्यः ॥ १ । ३ । १५ ॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिपठन्ति ॥

हरिवह्योरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

हरिवह्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते राजानः । संविवहन्ते गर्गै-
रिवि ॥ न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियो वहिः ॥

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्च ॥ १ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यति-
पुनन्ति ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १ । ३ । १९ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परा जयति सेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्चायं तु खलु
विशब्दो ऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्ह-
त्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरैवोपादीयते नाथो
न गर्दभ इति ॥

आडो दो ऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आडो दो ऽयसनक्रियस्य ॥ १ ॥

आडो दो ऽयसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिकां व्या-
हदाति । कूलं व्याददातीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो दो
आस्य इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्र-
योजनमास्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया
तथाजातीयकान्नापि ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ २ ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्ग-
मुखमिति ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १।३।२१ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अनु*क्रीडति माणवकमिति ॥

समो ङ्कूजने ॥ १ ॥

समो ङ्कूजन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि ॥

आगमेः क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्याञ्च शिक्षते । धनुषि शिक्षते ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषो इष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वाभ्रयार्थी ॥

हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मानृकं गा-
वोऽनुहरन्ते ॥

आङि नुप्रच्छद्योः ॥ ६ ॥

आङि नुप्रच्छद्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति ॥

आशिषि नाथः ॥ ७ ॥

आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥

शप उपलम्भने ॥ ८ ॥

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १।३।२२ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥ १ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी
आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १ । ३ । २४ ॥

उद ईहायाम् ॥ १ ॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १ । ३ । २५ ॥

उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः ॥ १ ॥

उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुप-
तिष्ठते ॥ संगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्ये ऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥

मैवं मंस्थाः सचित्तो ऽयमेषोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अपर आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणभिन्नकरणपथिविति वक्तव्यम् । संगत-
करण उदाहृतम् ॥ भिन्नकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥ पथि ।
अयं पन्थाः सुप्तमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते ॥

वा लिप्सायाम् ॥ २ ॥

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्म-
णकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव* । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी । वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम् ।
वितपते पृष्ठम् ॥

अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते । निष्टप्यत इति । किं पुनः कारणमात्म-

नेपदमेवोदाह्रियते न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मका-
 अपि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका
 भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्यन्तरेणापि
 कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भारं
 वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्ठपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आडो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

अकर्मकादित्येव* । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहत उदरमिति ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संबिन्दे । संपृच्छते ।
 संस्वरते ॥

अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च ॥ २ ॥

अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषत ।
 अर्ति ॥ श्रु । संश्रुणुते ॥ दृशि । संपश्यते ॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् ॥ ३ ॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते ॥

आड उद्गमने ॥ १ । ३ । ४० ॥

ज्योतिषामुद्गमने ॥ १ ॥

ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १।३।४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ।

वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।

व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः । आतश्च व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदित उच्यते कुक्कुटो वदतीति ॥ एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एवं आहः कुक्कुटाः कुक्कुडिति । नैवं त आहः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ॥ अथवा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाच्येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि । व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥

अवाद्गुः ॥ १।३।५१ ॥

अवाद्गो गिरतेः ॥ १ ॥

अवाद्गु इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यं प्रयोगाभावात् । अवाद्गु इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १।३।५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ।

उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल ।

तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि तृतीयया योगः ॥ एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र तृतीयया योग इति । के च साधीयः । यत्र तृतीयया योगः भ्रूयते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १.३.५५ ॥

सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च ।

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तद्वो विधिः ।

सहयुक्तेऽप्रधाने [१.३.१९] इत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यात्मनेपदम् ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ १.३.५६ ॥

इह कस्माच्च भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति* । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

नानोर्ज्ञः ॥ १.३.५८ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥ १ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥

न वाकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सनः [१.३.६२] इति† ॥

प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥ ३ ॥

पूर्वस्य‡ चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थं आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यार्थं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते

* ५.४.५०.

† १.३.४५.

‡ १.३.५०.

सकर्मकार्य आरम्भ इति । अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्यो विज्ञायते ॥

शदेः शितः ॥ १।३।६० ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः ॥ १ ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते ॥ किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेऽध्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेऽध्वित्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदं भावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौ* द्वौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदमुच्यते† । एवं न च परस्मैपदेषुच्यते परस्मैपदेषु च विज्ञायते ॥ कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयो भवति ॥

सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्ध-पृष्ठी । शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः । प्रकृतिः । शदेः शित्प्रकृतेरिति ॥ अथवाहायं शदेः शित इति न च शदिः शिदस्ति त एवं विज्ञास्यामः शदेः शि-द्विषयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानितीहेतुस्तस्मिन् । विकरणो हीहाश्रीयते शित इति ॥

उपसर्गपूर्वनियमे ङ्ङुचवाय उपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

उपसर्गपूर्वस्य नियमे ङ्ङुचवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत‡ । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायमङ् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य ङ्ङुच्यते§ विकरणान्तं चाङ्गम् ।

* १.३. १३; १३.

† १.३. ७८.

‡ १.३. १७, १८.

§ ६.४. ७१

सो ऽसौ संघातमक्तो न शक्यो धातुमहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधायम् । अट्टियतां विकरण इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः* । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अडापि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधायम् । अट्टियतां लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्यो लादेशः† । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वाद्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागमो भविष्यति ।

नित्यत्वाद्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटोऽपि नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ४ ॥

नित्यत्वाद्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागम इति चेदेवमुच्यते । अडापि नित्यनिमित्तः । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥

तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्ही लादेशः । नैतद्विबहामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वर्यं नित्यभ्रान्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियमः‡ इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणादडित्यङ् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थम्§ । अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम् । तत्र षाटि कृते सादृश्य ऋच्छिभावः¶ । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराङ् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यत आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्तुः । यत्र तु खलुभयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति ॥ यदप्युच्यते ऽडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति । अस्त्वत्राद् । षाटि कृते सादृश्य ऋच्छिभावः ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा

* १.१.००; ८९. † १.४.०५ १.१.१५ १८. ‡ १.१.१०; १८. § ०.१.१००. ¶ ०.१.०८.

पुनराङ् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्कच्छिभावः पुनराङिति चक्रकमव्यवस्था प्रा-
 गोतीति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था ॥ अथवा नेरिति* नैषा पञ्चमी ।
 का तर्हि । विशेषणषष्ठी । नेर्यो विशिः । कथं नेर्विशिः । विशेष्यः । व्यवहितथापि
 शक्यते विशेषयितुम् ॥ अथवा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च सम-
 र्थानाम् । व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

पूर्ववत्सनः ॥ १।३।६२ ॥

किमिदं पूर्वग्रहणं सन्नपेक्षम् । प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्ते-
 भ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगापेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं
 तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । किं चातः । यदि सन्नपेक्षं निमित्तमवि-
 शेषितं भवति । पूर्ववत्सनो न ज्ञायते किमन्ताङ्गवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमु-
 त्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत । बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति† ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
 तावत्सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् ।
 कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः ।
 सन इति ॥ अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति ।
 विधिश्च प्रकृतः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सन इति शदिन्नियत्यर्थम् ॥ १ ॥

शदिन्नियत्यर्थो ज्यमारम्भः‡ । शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥

इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनुच्यमाने ऽस्मिञ्शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो
 वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति मुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिन्नियति-
 भ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनि-
 र्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तथाया । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति ।
 मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति ।
 न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वबोर्वोऽङ्गयोः§ सन्नन्ताभ्यामात्म-

* १.३. १७.

† १.३. ६४ ६४.

‡ १.३. ६०; ६१.

§ १.३. ५५ ५६.

नेपदं न भवत्येवमिहापि शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि
 तर्हि शदिन्नियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते शिशयिषते । अथ
 विध्यर्थः शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु
 तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पत इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् ।
 एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामा-
 स्मनेपदस्य प्रतिषेधं ज्ञास्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिन्निय-
 तिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते ।
 क प्रकृतम् । ज्ञाभ्रुस्मृशं सनः [१.३.५७] । नानोर्ज्ञः [५८] । सकर्मकात्सनो
 न । प्रत्याङ्भ्यां भ्रुवः [५९] सनो न । शदेः शितः [६०] सनो न । न्नियतेर्लुङ्ङि-
 ङोश्च [६१] सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् ।
 एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति ॥ नैव वा
 पुनरत्र शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । शदेः शित
 इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । शिदपि निमित्तम् ।
 अथापि शदिरेव शिल्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शिल्परो भवति । यत्र
 तर्हि शिञ्जाभ्रीयते न्नियतेर्लुङ्ङिङोश्चेति । अत्रापि न न्नियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् ।
 किं तर्हि । लुङ्ङिङावपि निमित्तम् । अथापि न्नियतिरेव लुङ्ङिङपरस्तु निमित्तम् ।
 न चायं सन्परः लुङ्ङिङपरो भवति ॥

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति ।
 पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥३॥

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादी-
 नां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति* । न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि
 परस्मैपदं पश्यामः ॥

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥

कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति† ॥
 अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । ननु

* १.३.५, ६.

† १.३. ७२, ७३.

चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति ।
 नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदा-
 यस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य
 विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति
 मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य
 विशेषकं भवति । यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभिचरति
 णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं
 भवति न गोमण्डलस्य ॥

प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
 णियगर्थम् । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हणीयते
 महीयत इति* ॥ तत्र को दोषः ।

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः† । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते ॥
 यथान्यासमेवास्तु । कथम् आकुस्मयते विकुस्मयते हणीयते महीयत इति । अनुब-
 न्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।
 तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यव-
 यवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति हणीयति महीयति अत्रापि प्राप्नो-
 ति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं समुदायं यो
 ऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा ।
 गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य ॥ १ । ३ । ६३ ॥

कृञग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः । कथं
 चात्रास्तेरमुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारग्रहणं तत्र‡ विज्ञायते । कथं पुनर्ज्ञायते तत्र
 प्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृञग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति ।

* १.१. २५. २७.

† १.१. २६.

‡ १.१. ४०.

इहैव कृञ्महणात् ॥ अथेह कस्मान्न भवति । उदुम्भांचकार उदुष्जांचकार । ननु
 चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पद्यामः । न ब्रूमो ज्ञेनेति । किं
 तर्हि । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति * ॥ नैष दोषः ।
 इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययवदेवेति ॥ यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते ।
 ईहांचक्रे ऊहांचक्र इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते† । आ-
 म्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते अनुद्युङ्क्ते ॥

अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रद्युङ्क्ते नियुङ्क्ते विनियुङ्क्ते ॥

समः क्षणुवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

किमर्थं विदेशस्यस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वेवोच्येत† ।

समः क्षणुवः सकर्मकार्थम् ॥ १ ॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते ॥

भुजोऽनवने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजति वाससी ।
 निभुजति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरव-
 नमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः ॥

गेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

गेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥ १ ॥

गेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मने-
 पदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं ह-
स्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । कस्माच्च भवति आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो
हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि । एवं वक्ष्यामि । गेरात्मनेपदं भवति । ततो
ऽणौ यत्कर्म णौ चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेणौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः
स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥ यद्येवं कर्मकर्ताय भवति तत्र कर्मकर्तृ-
त्वात्सिद्धम्* ।

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्विणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्विणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्वि-
णौ† मा भूतामिति ॥

न वा यक्विणोः प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । यक्विणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र य-
क्विणौ । यक्विणोः प्रतिषेधे हेतुमणिभ्रिब्रूवामुपसंख्यानमिति‡ ॥ यस्तर्हि न हेतु-
मणिचतुर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्विणौ मा भूतामिति । उत्पुच्छ-
यते पुच्छं स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः
पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्विणोः प्रतिषेधे णिभ्रन्धिप्रन्धिब्रूवामुपसंख्यान-
कर्मकाणामुपसंख्यानमिति‡ ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि यत्र नियमस्ततो अन्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अनुच्यमाने हेतस्मिन् यत्र नियमस्ततो अन्यत्र तेन यक्विणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः
स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

आत्मनेपदस्य च ॥ ६ ॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥ ७ ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । "गणयति गणः स्वयमेव ॥ इष्यते एवा-
त्रात्मनेपदम् । किमिष्यते एवाहोस्वित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् ।

* ३.१. ८७; १.३. १३.

† ३.१. ६७; ६६.

‡ ३.१. ८९*.

अणाविति कस्येदं णेर्यहणम् । यस्माणोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माणोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति कर्तृस्थभावकश्चायम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान्नाजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यदत्राण्यन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्ता । कथम् । हावात्मानावन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १।३।७२ ॥

स्वरितञित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विश्वास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ॥ अथाभिप्रमहणं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्राये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव संश्रयेति क्रियाफलं तत्रैव स्यात् । लूब् लुनीते । पूब् पुनीते । इह न स्वात् । यज् यजते । वप् वपते । अभिप्रमहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिरा-

भिमुख्ये वर्तते प्र आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १।३।७८ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुशूलः स्वयमेव । ङिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति* ॥ एवं तर्हि शेष इति वक्ष्यामि ।

सप्तम्या चेत्यकृतेः ॥ २ ॥

सप्तम्या चेत्यकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्रवन्ते† ॥

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् ॥ कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ।

कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् ॥ ४ ॥

अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात्‡ । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेवेति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । कर्तरि कर्मव्यतिहारे [१.३.१४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । शेषात्कर्तरि कर्तरीति । किमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तव्यं यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ १।३।७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् ॥ १ ॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते । प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति* ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । न ह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । परस्मैपदमनेन विधीयते ॥

न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । द्युतादिभ्यो वावचनात् । यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो न परस्मैपदविषय आत्मनेपदं भवतीति ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतन्न वा द्युतादिभ्यो वावचनादिति ॥ अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन वाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यत एव परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं वाधिष्यते ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुदुस्त्रुभ्यो णेः ॥ १।३।८६ ॥

बुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थम् । सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं वा‡ ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ १।३।८८ ॥

अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥ १ ॥

अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा

* १.३. ७२.

† १.३. ९१.

‡ १.३. ८८.

स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापीष्यते ऽणिग्रहणमिदानीं
किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाक्रियमाणे
ऽणिग्रहणे कस्याकर्मकग्रहणं विशेषणं स्यात् । गेरिति वर्तते* ण्यन्तविशेषणम् । तत्र
को दोषः । इहैव स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति । इह न स्यात् ।
आसयति शाययतीति ॥

सिद्धं त्वतस्मिण्णाविति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिण्णौ यो ऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि विद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो
ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं णेरग्रहणम् । यस्माण्णेः
प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥

न पादम्याडचमाडचसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ १। ३। ८९ ॥

पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

लुटि च कूपः ॥ १। ३। ९३ ॥

किमर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते† । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनु-
वृत्तिर्भवति शुद्धो लुटि [१.३.९१] इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यो विभाषेत्यनुकर्ष-
णार्थः‡ । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण ॥ एवं
सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

* १.३.८९.

† १.३.९२.

‡ १.३.९०.

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १।४।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । कान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादा कडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयथा छाचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा भवतीति ॥ ननु च यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । विप्रतिषेधे चेति* । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ [१.२.६४] इति । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञानुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम् । आ कडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥ ३ ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः† समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः बार्हिष्कः याजुष्कः धानुष्कः‡ । बाभ्रव्यः माण्डव्यः§ इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां वाधेया-

* १.४.२. † १.४. २३; २४; २८; ‡ ४.४. ५१; (५.२. ६३); ७.३. ५१; ८.३. २९; ७.२. ११८.
§ ४.१. १०६; (१०५); ६.४. १४६; ७.२. ११७.

ताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिउन्तं पदम् । नः कथे । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्यये ङङ्गमिति । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परंकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥ ४ ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः [१.२.४२] इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति* । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रिदिस्तत्पुरुष इति† । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ ५ ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः [२.१.२२] द्विगुश्च [२३] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२.१.५१] संख्यापूर्वो द्विगुः [५२] इति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रिदिस्तत्पुरुष इति† । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा ।

* २.१. ४९.

† २.१. २४.

- कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥ ६ ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे [१.४.५९] गतिश्च [६०] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं-कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्ग-संज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भवि-ष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौग-पद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । को ऽनवकाशः । ऊर्यादीन्यनवकाशः* । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति ॥ दिवः कर्म । साधकतमं करणम् [१.४.४२] दिवः कर्म च [४३] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां वाधेत । पर-वचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्ते-स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा करणसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परंका-र्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसं-ज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् । स्वतन्त्रः कर्ता [१.४.५४] तत्प्रयोजको हेतुश्च [५५] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-

प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे वाधेयाताम्* । गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः† । वैत्रम्‡ विविनय्यॣ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य नदीधिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे परंकार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ ८ ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा वाधेत॥ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङ्खीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तन्नारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । को ऽवकाशः । शतृकस्य अवकाशः** ॥

परवचने सिति पदं भम् ॥ ९ ॥

परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति†† । अयं ते योनिर्ऋत्वियः‡‡ । प्रजां विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ॥

गतिबुद्ध्यादीनां ष्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुद्ध्यादीनां ष्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति§§ । आरम्भसामर्थ्याच्च

* १.४. ३-१२. † ६.२. १०९; ८.२. ८६. ‡ २.२. ३२; ५.१. १३१. § ६.४. ५६.
॥ १.४. ९९; १०१. ** ३.२. १२४; १००. †† १.४. १६; १८. ‡‡ ५.१. १०६; (६.४. १४६).
§§ १.४. ५२; ५४.

कर्मसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं हक्रोरन्यतरस्याम् [१.४.५३] इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति ॥

शेषवचनं च विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि [१.४.७] इति । किं प्रयोजनम् । विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां विसंज्ञा मा भूदिति । शकटश्चै पद्धत्यै बुद्धौ धेन्वै* । इतरथा हि परंकार्यत्वाच्च विसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्च [१.४.६] इति नदीसंज्ञा ॥

न वासंभवात् ॥ १२ ॥

न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां विसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । को ऽसावसंभवः ।

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा विसंज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा विसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम्† ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां विसंज्ञाभावः ॥ १४ ॥

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां विसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् ।

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां विसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः ॥ १५ ॥

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां विसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशो ऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया विसंज्ञा वाधिता तत उत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ॥

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहिः [२.२.२३] इति ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृल्लोपेषु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्* । उपमाने । शखीरयामा कुमुद-
श्येनी† । द्विगु । पञ्चगवम् दशगवम्‡ । कृल्लोपे । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः§ ॥

तत्र शेषवचनाहोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहि-
प्रतिषेधः ॥ १९ ॥

तत्र शेषवचनाहोषो भवति । संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः
प्राप्नोति । संख्या । श्रीरावतीको देशः । श्रीरावतीको देशः¶ । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः** । नञ्समासे । अब्राह्मणको देशः । अवृषलको देशः†† ॥

कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रप-
तितपलाशः प्रपलाशक इति‡‡ ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञा-
धिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्ये प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौ-
शाम्बिः निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति ।

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यात्प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः ।
प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ॥

सिद्धं तु प्रादीनां कार्ये तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां कार्ये तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ॥
कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ ॥ २४ ॥

ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते§§ ॥

* २.१. २१; (३.२.१; ५.४. १५४). † २.१. ५५; (५.४. १५४; १५३). ‡ २.१. ५३; ५३; (६.२.१).
§ २.२. १८*; (५.४. १५३). ¶ (२.१. २०). ** (२.१. ५८). †† (२.२.६). ‡‡ (२.२. १८*).
§§ १.२. २७.

तिङ्कार्वाधातुकं लिङ्गितोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्गितोरार्धधातुकसंज्ञा वाधते* ॥

अपत्यं वृद्धं युवा ॥ २६ ॥

अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा वाधते† ॥

धिं नदी ॥ २७ ॥

धिसंज्ञां नदीसंज्ञा वाधते‡ ॥

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा वाधते§ ॥

पदं भम् ॥ २९ ॥

पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते¶ ॥

अपादानमुत्तराणि ॥ ३० ॥

अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि वाधन्ते । क् । धनुषा विध्यति । कंसपात्र्यां भुङ्के । गां दोग्धि । धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ज्ञादानम् [१.४.२४] इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणम् [४२] इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंसपात्र्यां भुङ्के इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपायेऽज्ञादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोत्याधारोऽधिकरणम् [४९] इति चाधिकरणसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ गां दोग्धित्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्म [४९] इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति ॥ धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति स्वतन्त्रः कर्ता [५४] इति च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥

क्रुधद्गुरोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥ ३१ ॥

क्रुधद्गुरोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां वाधते** ॥

* ३.४. ११३; ११५; ११६. † ४.१. १६२; १६३. ‡ १.४.३-७. § १.४. १०; ११.
¶ १.४. १४; १८. ** १.४. ३८; ३७.

करणं पराणि ॥ ३२ ॥

करणसंज्ञां* पराणि कारकाणि बाधन्ते । कृ । धनुर्विध्यति । असिम्भिन्नन्तीति ॥

अधिकरणं कर्म ॥ ३३ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते† । कृ । गेहं प्रविशतीति ॥

अधिकरणं कर्ता ॥ ३४ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते‡ । कृ । स्थाली पचतीति ॥

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां बाधते§ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ३६ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते ¶ ॥

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते ** ॥

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ॥

गुणवचनं च ॥ ४० ॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥

समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः ॥ ४१ ॥

समास । समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥

* १.४. ४२. † १.४. ४५; ४९. ‡ १.४. ४५; ५८. § १.४. ४६; ४९. ¶ १.४. ५९; ६०; ८२.
** १.४. ९९; १००.

संख्या ॥ ४२ ॥

संख्यासंज्ञा च वक्तव्या ॥

डु च ॥ ४३ ॥

डुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्दुसंज्ञा । षट्संज्ञा ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च वक्तव्यम् ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ॥ सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुण-
वचनसंज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे षच् । इतरेत-
रप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥ कः पुनर्विप्रतिषेधः ।

द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थवैकस्मिन्स विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिन्श्च युगपत्प्राप्तः स विप्रतिषेधः । क्व पुन-
रन्यार्थौ क्व वैकस्मिन्युगपत्प्राप्तः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ वृक्षेभ्य इत्यत्र
युगपत्प्राप्तः* ॥ किं च स्यात् ।

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं
यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं द्वैकस्मिन्श्च नाम
युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् ।
यदुच्यत एकस्मिन्युगपदसंभवादिति कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादयः† पर्यायेण भवन्ति ॥
किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ।

अनवयवप्रसङ्गप्रतिपदं विधेश्च ॥ ४ ॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५ ॥

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शाखयोः स्यात् । किं कारणम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्यबले ह्युभे शाखे । तद्यथा । इयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिषु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थं भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासंभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥

तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तव्यदादीनां* तु कर्षस्याप्रसिद्धिः । न हि किञ्चित्तव्यदादिषु नियमकारि शा-
खमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टो ऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तु-
ल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु ॥ नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादय उ-
च्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः
प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु ॥

एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्यः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे
यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति† । पुनश्च पठिष्यति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति‡ । किं
पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ ।
तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च ।
तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्य-
नेन किं क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति
सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तु-
ल्यबलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । इतरम् । विप्रतिषेधे परं
तावद्भवति तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति
पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

* ३.१. ९६ † ६.३.४२*; १३९*; ६.४. ६२*; ७.१. २६*. ‡ ७.१. ८२*; ७.२. १२*; ७.४. ९९*; १०*.

विप्रतिषेधे परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौस्वतृज्वलावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमाचिरतृज्वलावेभ्यो नुडिति* । कथं ये परविप्रतिषेधाः । इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति† । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्ये वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रः अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम गत इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति ॥

अन्तरङ्गं च ॥ ८ ॥

अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं यणेकादेशेत्त्वोच्त्वानि गुणवृद्धिर्द्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः ॥ ९ ॥

गुणाद्यणादेशः । स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च† । परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेर्यणादेशः । षौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च‡ । परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुष्पूषति सुस्यूपति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च¶ । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेशः । षौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च** । परत्वात्स्वरः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च†† । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौस्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च‡‡ । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनो ज्ञौदनः । ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् जुशौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च§§ । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपादेकादेशः । भुना भुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च¶¶ । परत्वाद्गुणः स्यात् ।

* ७.१.१९९. † ७.१. १००. ‡ ७.१. ८६; ६.१. ७७. § ७.१. ११७; ६.१. ७७. ¶ ६.१. ९; ७७.

** ६.१. १९७; ७७. †† ६.४. १४६; ६.१. १०१. ‡‡ ७.१. ११७; ६.१. १०१. §§ ६.१. ९; ८८.

¶¶ ६.४. १२४; ६.१. १०८.

एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषो अलोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अलोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत* । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोभ्रन्साववर्ण [६.१.१८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्या । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । भुनः पश्येति । एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केनचिद्दक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । बह्वशुनीति† । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्खाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं श्रन्शब्दं गौरादिषु पठति‡ । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्डीपैव ॥ स्वरादेकादेशः । सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च॥ । परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चेत्त्वोच्चयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ वृद्धेरिच्चोच्चे । सौर्णिः पौर्णिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीच्चोच्चे च** । परत्वाद्धृद्धिः स्यात् । इच्चोच्चे भवतो जन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादिच्चोच्चे । आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीच्चोच्चे च†† । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इच्चोच्चे भवतो जन्तरङ्गतः ॥ अलोपस्य चेत्त्वोच्चयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ॥

इण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वात् ॥ १० ॥

इण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् प्रक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आहुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च‡‡ । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आहुणो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न नैतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति । किं कारणम् । सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाहुणं वाधेत ॥ नैतदन्तरङ्गे अस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाहुणस्येति ॥

ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ॥ १२ ॥

ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्वादेकादेशः ।

* ६.१.१९१. † ६.१.१६८. ‡ ६.२.१७५. § ४.१.४१. ¶ ६.१.१९७; १०१.

** ७.२.११७; ७.१.१००; १०२. †† ६.१.९; ७.१.१००; १०२. ‡‡ ६.१.८७; १०१.

खट्वीयति मास्त्रियति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः । कामण्डलेयः भाद्रबाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च† । परत्वालोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्त्वलोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो‡ मा भूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौडिः बालाकिः§ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥ १२ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवन्त्यन्तवेष् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । म्लै म्लानीयम् । ग्लाच्छन्नम् । आस्व च प्राप्नोत्येते च विधयः¶ । परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं : रङ्गतः ॥ नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्र । अति. अतिनुच्छन्नम् । आराशखीदम् धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् निर्वादम् । निष्कौशाम्बिच्छन्नम् निर्वाणसिच्छन्नम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च च विधयः** । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तर

तुग्यजेकादेशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥ १४

यजेकादेशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गतः । देशात् । अभिचिदन्न सोमसुदन्न ॥ एकादेशात् । अभिचिदिदम् सोमसुदुत् गुणात् । अभिचिते सोमसुते ॥ वृद्धेः । प्र ऋच्छकः प्रार्च्छकः ॥ औत्त्वात् । उ सोमसुति ॥ दीर्घत्वात् । जगज्याम् जनगज्याम् ॥ ईत्वात् । जगत्यति जनमुमः । अभिचिन्मन्यः सोमसुन्मन्यः ॥ एत्त्वात् । जगज्याः जनगज्याः ॥ रं सुकृत्यति पापकृत्यति ॥

अनडनङ्भ्यां चेति वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृहुष्कृतौ ॥

तुक् प्राप्नोत्येते च विधयः†† । परत्वादेते विधयः स्युः । तुग्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

इयडादेशो गुणात् ॥ १५ ॥

इयडादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति रियति । इयडादेशश्च प्राप्नोति गुणश्च‡‡ । परत्वाहुणः स्यात् । इयडादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

* ७.४. ३३; ६.१. १०१. † ६.४. १४७; ६.१. १०१. ‡ १.३. १०. § ६.४. १४८.
¶ ६.१. ४५; ६.१. ७८; ७६. ** १.३. ४७; ४८; ६.१. ७८; ७६; १०१.
†† ६.१. ७२; ७३; ६.१. ७७; १०१; ७.२. १११; ६.१. ९२; ७.२. ११९; १०२; ७.४. ३३; ६.२. ६७;
७.२. १०३; ७.४. २७; ७.१. ९४; ६.२. २५. ‡‡ ६.४. ७७; ७.२. ८६.

खट्ठीयति माल्प्रीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः । कामण्डलेयः भाद्रबाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च† । परत्वालोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमित्वलोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येषोच्येत । संख्यातानुदेशो‡ मा भूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौडिः बालाकिः§ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥ १३ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवन्त्यन्तरङ्गतः ॥ वेञ् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । म्लै म्लानीयम् । ग्लाच्छन्नम् म्लाच्छन्नम् । आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः¶ । परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्र । अतिरिच्छन्नम् अतिनुच्छन्नम् । आराशखीदम् धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् निर्वारणसीदम् । निष्कौशास्त्रिच्छन्नम् निर्वारणसिच्छन्नम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः** । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

तुग्यणेकादेशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥ १४ ॥

यणेकादेशगुणवृद्धौत्त्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशात् । अभिचिदत्र सोमस्रुदत्र ॥ एकादेशात् । अभिचिदिदम् सोमस्रुदुदकम् ॥ गुणात् । अभिचिते सोमस्रुते ॥ वृद्धेः । प्र ऋच्छकः प्रार्च्छकः ॥ औत्त्वात् । अभिचिति सोमस्रुति ॥ दीर्घत्वात् । जगञ्चाम् जनगञ्चाम् ॥ ईत्वात् । जगत्यति जनगत्यति ॥ मुमः । अभिचिन्मन्यः सोमस्रुन्मन्यः ॥ एत्त्वात् । जगञ्चः जनगञ्चः ॥ रीविधेः । स्रुकृत्यति पापकृत्यति ॥

अनडानङ्भ्यां चेति वक्तव्यम् । स्रुकृत् । स्रुकृष्कृतौ ॥

तुक् प्राप्नोत्येते च विधयः†† । परत्वादेते विधयः स्युः । तुग्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

इयडादेशो गुणात् ॥ १५ ॥

इयडादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति रियति । इयडादेशश्च प्राप्नोति गुणश्च‡‡ । परत्वाङ्गुणः स्यात् । इयडादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

* ७.४. ३३; ६.१. १०१. † ६.४. १४७; ६.१. १०१. ‡ १.३. १०. § ६.४. १४८.
¶ ६.१. ४५; ६.१. ७८; ७६. ** १.३. ४७; ४८; ६.१. ७८; ७६; १०१.
†† ६.१. ७१; ७३; ६.१. ७७; १०१; ७.३. १११; ६.१. ९१; ७.३. ११९; १०३; ७.४. ३३; ६.३. ६७;
७.३. १०३; ७.४. २७; ७.१. ९४; ६.३. २६. ‡‡ ६.४. ७७; ७.३. ८६.

उवञ्जदेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्बुवत् प्राञ्जुवत् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च* । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

ह्र आकारलोपात् ॥ १७ ॥

ह्र आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च† । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च‡ । परत्वाल्लोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः । वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च§ । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥

यणादेशाश्चेति वक्तव्यम्¶ । अग्निरत्र । वायुरत्र ॥

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र । पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च** । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च†† । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या ॥ यद्वि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गल-

* ६.१. १०८; ६.४. ८२. † ६.१. १०८; ६.४. ६४. ‡ ६.१. २; ४; ६.४. १४८.
§ ४.१. २; ६.१. १०१. ¶ ६.१. ७७. ** ३.४. ८६; ६.१. ७७. †† ६.१. २२३; ६.२. १.

क्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं* मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ॥ यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते ऽस्युः हिरण्यस्युः असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योतो ऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति† । नैष दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकृप्तिरिति । सा तर्हेषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं षत्वतुकोरसिद्धः [६.१.८६] इत्याह ॥ इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । एषा च न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं वाह ऊट् [६.४.१३२] इत्यूटं शास्ति ॥

तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्तः । पूर्वेषुकामशमः अपरैषुकामशमः‡ । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदकेऽकेवले [६.२.१६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावाच्च स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्य [७.३.२२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे ह्रावचौ । तत्रैको यस्येति च [६.४.१४८] इति लोपेन द्वियते ऽपर एकादेशेन । ततो ऽन्यच्च इन्द्रः संपन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥

यणादेशादियुवौ ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तान्न प्राप्तः । वैयाकरणः सौवन्ध इति । लक्षणं हि भवति य्वोर्वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशादियुवौ । अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् । ऐति-कायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलि [६.१.६६] इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयंगव इति ॥

* ३.४.९३.

† ६.४.१५; ६.१.७७.

‡ ७.३.१४; ६.२.१०५.

उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति* । पचेयुः यजेयुः ॥
 नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येऽभवतीति । कथं तर्हि । यास् इत्येतस्येय्
 भवतीति ॥

लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः ॥ २५ ॥

लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो लुग्बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान्त्रियो
 ऽस्य गोमस्त्रियः । यवमस्त्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यवमत्यते ॥ यणा-
 देशात् । मामण्यः कुलं मामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेनानिकुलम् ॥ अयवा-
 यावेकादेशेभ्यः । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् ।
 वृकाङ्गयं वृकभयम् ॥ लुकु प्राप्नोत्येते च विधयः† । परत्वादेते विधयः स्युः ।
 लुग्बलीयानिति वक्तव्यं लुग्यथा स्यात् ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
 पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* ६.१. ९६; ७.२. ८०.

† २.४. ७१; ६.१. ६८; ७७; ७८; १०१.

यू ख्याख्यौ नदी ॥ १।४।३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माला । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः । नदी बन्धुनि [६.२.१०९] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वाक इति नष्ट-
तश्च [६.४.१५३] इति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदयं उेरास्रद्यास्त्रीभ्यः [७.३.११६] इति पृथगाभ्यहणं
करोति ॥ इह तर्हि मात्रे मातुरित्याप्नद्याः [११२] इत्याद् प्रसज्येत ॥

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्भ्रस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू
इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते* ॥ उत्तरत्रां च विशेषणं न
प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वौ चेति
विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत† । नैष दोषः । अवश्य-
मत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं हीष्यते । हे शकटि हे शकट इति ॥ इह
तर्हि शकटिबन्धुरिति नदी बन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति
नष्टतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । ङिति ह्रस्वश्च [१.४.६] इत्ययं
नियमार्थो भविष्यति । ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो नान्यत्रेति ॥ कैमर्थ-
क्यास्त्रियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नि-
त्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापुर्वो विधिरस्तु नियमो अस्त्वित्य-
पूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथायं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत निय-
मः । वाहं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्य-
ते‡ । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी । नेयडुवड्स्थानावली [४] । वामि [६] ।
ततो ङिति । ङिति चेयडुवड्स्थानौ यू वाली नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ
च यू ख्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयडुवड्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ॥
यथेवं शकटये अत्र गुणो॥ न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते शेषग्रहणं
न करिष्यते** । कथम् । इदमस्ति । यू ख्याख्यौ नदी । नेयडुवड्स्थानावली ।
वामि । ततो ङिति । ङिति चेयडुवड्स्थानौ यू वाली नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो
ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू ख्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयडुवड्स्थानौ वा नेति
च निवृत्तम् । ततो षि । षिसंज्ञौ च भवतः ख्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततो
ऽसखि । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ षिसंज्ञौ भवतः । ख्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम् ॥

* ६.२.१०५. † १.४.६. ‡ ७.३.१०७. § १.४.६. ॥ ७.३.११२. ** १.४.७.

यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसं-
ज्ञोत्सर्गः । तस्या ह्रस्वयोर्धिसंज्ञा वाधिका । तस्यां नित्यायां प्राप्तायामियं ङिति वि-
भाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यत इति दी-
र्घादि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यत इति । वा छन्दसि [६.१.१०६] इत्येवं भविष्यति ।
छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ॥ यदप्युच्यत उत्तरत्र
विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वा-
विति विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न
ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ न यू । त एवं विज्ञास्यामः । य्वोर्यौ ह्रस्वाविति । कौ च य्वो-
र्ह्रस्वौ । सवर्णौ ॥

अथ क्वाख्याविति कोऽयं शब्दः । क्त्रियमाचक्षाते क्वाख्यौ । यद्येवं क्वा-
ख्यायाविति प्राप्नोति* । अनुपसर्गे हि को विधीयते† । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न खेपेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति‡ ।
क्त्रियामाख्यायेते क्वाख्यौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुक्त्रियाश्च न सिध्यति ।
तन्त्र्यै लक्ष्म्यै त्रियै भुवै ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । क्त्रियामाख्यायानयोः क्वा-
ख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुक्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्र्यै लक्ष्म्यै त्रियै भुवै ॥
एवं तर्हि विज्भविष्यति§ ॥ अथवा पुनरस्तु क एव । क्त्रियमाचक्षाते क्वाख्यावि-
ति । ननु चोक्तं क्वाख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूल-
विभुजादिपाठात्को भविष्यति¶ ॥ एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ।

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ॥ १ ॥

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव
नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये सेनान्ये क्त्रिया इति ॥

* ३.२. १. † ३.२. ३. ‡ ३.३. ५८*. § ३.२. ७४. ¶ ३.२. ५*.

प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ ल्याख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं क्विबुप्समासाः ॥ ३ ॥

क्विप् । कुमार्थै* ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुटचै† ब्राह्मणाय । समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाभया नदीसंज्ञा भविष्यति ।

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे यणस्थान-
प्रतिषेधप्रसङ्गो ऽवयवस्येयदुवङ्स्थानत्वात् ॥ ४ ॥

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे‡ यणस्थानचोरपि द्योः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आद्यै प्रथ्यै§ ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्येयदुवङ्स्थानत्वात् । अवयवो ऽत्रेयदुवङ्स्थानः¶ ॥

सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते । यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ॥

ह्रस्वेयुक्स्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने ॥ ६ ॥

ह्रस्वौ चेषुक्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकटचै** अतिशकटचै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । शकटये** अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । भ्रियै अतिभ्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भ्रिये अतिभ्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥

अपर आह । ह्रस्वौ चेषुक्स्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकटचै अतिशकटचै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । भ्रियै अतिभ्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भ्रिये अतिभ्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ॥

* ३.१. ८, ३.२. १७८. † ५.३. ९८. ‡ १.४. ४. § ६.४. ८२. ¶ ६.४. ७७. ** ५.३. ९८.

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्व्येयं विजानीयात्सर्व-
मेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेषुर्व्यानौ च प्रवृत्तौ च
प्राक् प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ १।४।९ ॥

योगत्रिभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि वि-
संज्ञो भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । छुपां व्यत्ययः ।
तिङ्गं व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः ।
आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥ छुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीद्गुरि
दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङ्गं व्यत्ययः । चषालं ये अन्धयूपाय
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः शुभितमुमवीरम् । सुहितमिति
प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥
कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधात्ता श्वो
यष्टेति प्राप्ते* ॥ पुरुषव्यत्ययः । अथा स वीरैर्देशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥
आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः ।
प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १।४।१३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्र-
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्री इवती† स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत‡ । प्रत्ययग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्र-
त्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना§ अत्रापि प्रसज्येत¶ ॥ विधि-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समु-
दितेन क्रियते संनियोगः । यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति ॥
अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ।

* ३.३. १५.

† ५.३. ४०; ७.१. २; ६.३. ९०; ६.४. १४८.

‡ ६.४. १४८.

§ ५.३. १७.

¶ ६.४. १४८; ७.१. ७३.

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करि-
प्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम् । कुण्डानि वनानि† ॥

मित्सुटोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

मित्वतः सुडूतधोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मित्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत्
अच्छिनत्‡ ॥ सुडूतः । संचस्कारतुः संचस्करः§ । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो
बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वक्ष्य-
त्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञ्चर्थम्¶ । यदि संयोगोपधग्रहणं
क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपधस्येत्येव
सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्कारतुः संचस्करः ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न चेदं तच्चापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्या-
दीति । तस्यादिस्तदादिः । तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥ स तर्हि तथा
निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र ब्रष्टव्यः । तथाया । उष्ट्रमुखमिव
मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । तथाया ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन
गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम उपन्यासः । इह
केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एते संख्याशब्दाः परि-
माणशब्दाश्च । पञ्च सप्तत्येकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खार्याढकमिति नैवाधिके
भवन्ति न च न्यूनैः । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाद्द्वयं एते जातिशब्दा गुण-
शब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति
हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि ब्रह्म्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यक्तपरिमाणानां
क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् ॥ एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्-

* ३.३. १०१. † ६.४. ८. ‡ ३.१. ७८; ६.४. ७१. § ६.१. १३६; ७.४. १०. ¶ ७.४. १०*

हणेन गृह्यत इति यदथं नेदमदसोरकोः [७.१.११] इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । कथं च भ्यर्थम् । अङ्गस्येतीयङुवज्जै स्याताम्* ॥

परिमाणार्थं च ॥ ६ ॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥

तन्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्वे । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे प्राकरोत् उपैहिष्ट उपसर्गात्पूर्वावद्धाटौ प्रामुतः† ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥ ८ ॥

धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति ‡ ॥ प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति § ॥ प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति ¶ ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति** ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति†† ॥ स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य उन्तित्यादिर्नित्यम् [६.१.१९७] इत्याद्युदात्तत्वं

* ६.४. ७७; ७८. † ६.४. ७१; ७२. ‡ ३.१. ३२; २.४. ७१. § १.२. ४६; २.४. ७१.
¶ ३.१. ८. ** २.२. ८. †† ४.३. १०५; २.४. ७१.

प्राप्नोति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ॥

यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् उदकेविशीर्णं त एतत् सगतिकेन सनकुलेन च समासो* न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ ९ ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कान्ये-
तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः ॥ १० ॥

समास । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥ तद्धितविधि । सांकूटिनम् व्याव-
क्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति† । तद्धितविधि ॥ स्वर । दूरात्
आगतः दूरादागत इति‡ । अन्तस्थाथषञ्क्ताजवित्रकाणाम् [६.२.१४३; १४४]
इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो
भवति ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भ-
वत्येषा परिभाषेति यदयं गतिरनन्तरः [६.२.४९] इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुमिडन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सुमिड् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ।
तदन्तविधिना§ ॥ अत उत्तरं पठति ।

पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो
ज्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज-

* २.१. ४७. † ५.४. १५; १४. ‡ २.१. ३९; ६.२. २. § १.१. ७२.

नम् । तरप्रमपौ घः [१.१.२२] तरप्रमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ।
कुमारी गौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति* ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञा-
प्यते सन्नाथन्ता धातवः [३.१.३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्च
[१.२.४६] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्यम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते
न्यास एव । यदप्युच्यते कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् ।
अर्थवदिति वर्तते† कृत्तद्धितान्तं धैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥

नः क्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम्‡ । नियमार्थोऽयमारम्भः ।
नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति सुच्यति§ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा¶ असर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः
प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नार्थं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं
तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि
केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥ अप्राप्नेर्वा । अथवानन्तरा
वा प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते ।
नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं
पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽपि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं
च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवत्येवः पुतविकारे
पदान्तग्रहणं चोदितम्** इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि
प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः ॥

* ६.३. ४३.

† १.२. ४५.

‡ १.४. १४; २.४. ७९; १.१. ६२.

§ ८.२. ३०; ३२.

¶ ६.१. ६८; १.१. ६२.

** ८.२. १००*.

यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः ष-
डिकः* ॥

सिद्धमचः स्थानिवच्चात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्रा-
प्नोति । वागाशीर्दत्तो वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपद-
लोपवचनादिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति । वक्ष्यत्येतत् । षष-
ष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति ॥

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् अङ्गिरस्वत् मनुष्वत् ॥

वृषण्वस्वश्रयोः ॥ ४ ॥

वृषणित्येतस्य वस्वश्रयोर्भसंज्ञा वक्तव्याऽ । वृषण्वसुः । वृषणश्रस्य यच्छिरः ।
वृषणश्रस्य मेने ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १ । ४ । १९ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावित्येत्युच्यमान इहैव
स्यात् पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात् पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः
क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यथान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिन् ॥ यद्यर्थग्रहणं
क्रियते पयस्वान् यशस्वान् अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि मतुष्मत्वर्थे
वर्तते । मतुबपि मत्वर्थे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामि-
त्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति सोऽप्यानीयते ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ १ । ४ । २० ॥

अयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्टुभा स ऋकता ॥ गणेन ॥

* ५.३. ७८; ८३; ६.४. १४८; ८.२. ३९. † ५.३. ८४*. ‡ ८.३. ५५; ५९.
§ ८.४. २; ३७; (८.२. ७). ¶ ८.२. ३०; (३९).

बहुषु बहुवचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृक्षः प्रक्षः अत्रापि प्राप्नोति । बहवस्ते ज्या मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति ॥ एवं तर्ज्ञैकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु । केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै कर्मादयो विभक्त्यर्याः । के तर्हि । एकत्वादयः । एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति* ॥ बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते ॥ सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । इह च बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्ल इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यथा तावद्गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि । कर्मादिभिरेकत्वादीन्विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति ॥ कथं बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ॥ यदप्युच्यत इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादौ युञ्ज एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः ॥

* १.४. २२.

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

सुप्तिङामविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

सुपो ऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्बिधीयन्ते* । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्बिधी-
यन्ते । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्ट-
विप्रयोगत्वाच्च । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि ।
पादा मे सुकुमारा इति । झुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः
प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं
वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थं सति किं पुनरर्थं प्रत्ययनियमः ।
एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्धनियमः ।
एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ।

तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कार-
णम् । असुबन्तत्वात् ॥

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्यनियमः ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः ।
ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् ॥

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्ने-
कवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव बहु-
वचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय
इति यदयमव्ययादाप्नुपः [२.४.८२] इत्यव्ययालुक् शास्ति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनु-
च्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये वृत्ते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः
क्रियन्ते पशुरपत्यं देवतेति या वृत्ताः कृत्रिमाष्टिषुषभसंज्ञास्ताभिः । न चायं
लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् ।
संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छब्दं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो अपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो अपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कार-
कसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क । ग्राम-
स्य* समीपादागच्छतीति ॥ नैष दोषः । नात्र ग्रामो ऽप्राययुक्तः । किं तर्हि । समी-
पम् । यदा च ग्रामोऽप्राययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादा-
गच्छतीति ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो ऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥ ३ ॥

कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क । ब्राह्मणस्यां पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥
नैष दोषः । अयमकथितशब्दो ऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित्कचित्सं-
ख्याह । असावत्राकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते ।
तद्यथा । अकथितो ऽसौ ग्रामे अकथितो ऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्राधानो
भवति ॥ तद्यदाप्राधान्ये ऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य
ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४ ॥

अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क । वृक्षस्य* पर्णं पतति । कुशस्यां पिण्डः
पततीति ॥

न वापायस्याविवक्षितत्वात् ॥ ६ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः । किं तर्हि । संबन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तथाया । वृक्षात्पर्णं पततीति । संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ॥

अयं तर्हि दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति कारकमिति ।

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् । अधिकरणं कारकमिति ॥

सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनाम् । पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् ।

अधिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः ॥ ८ ॥

अधिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः ॥ ९ ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति संभवनक्रिया धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो अधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् ॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्लिप्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः ॥१०॥

एधाः पक्ष्यन्त्या विक्लिप्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्ती-
त्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥

उद्यमननिपातनानि कर्तुंश्चिदिक्रिया ॥ ११ ॥

उद्यमननिपातनाणि कुर्वन्देवदत्तश्चिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा चिदिर्वर्तते । एष
प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् ॥ १२ ॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदने अविशेषः स्यात् ॥ १३ ॥

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति चिनत्तीत्यसितृणयोश्छेदने न तस्य
विशेषः स्यात् । यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ॥

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भषता करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं
निर्दिशितं न तथापादानादीनां कर्तृत्वं निदर्शयते ॥

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाभया च संज्ञा ॥१५॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं
पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः
पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाभया च संज्ञा भविष्यति । तथा । बलाहकाद्विद्योतते ।
बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत इति ॥ किं तर्ह्युच्यते अपादानादीनां त्वप्र-
सिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो अपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणा-
धिकरणयोः कर्तृत्वं निर्दिशितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो श्लोकः पुलाकः
स्वाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं
विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात्कर्तृत्वस्यैव प्राप्नोति* ॥ अत्रापि न वा स्वतन्त्रपर-
तन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाभया च संज्ञेत्येव ॥

यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः स्वातन्त्र्यं निर्दिशितं संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति केदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि । संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चासौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति । तत्रासौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ॥ ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थो अधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या निर्वर्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद्भूयात्क्रियायामिति तावत्कारक इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति । इतरथा हि कारकेऽपि नूयात् ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति किमर्थम् । मामादागच्छति शकटेन* । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र वाधिका भविष्यति* ॥ इदं तर्हि । मामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा वाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुक्षस्य पिण्डः पततीति ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्मादधीभस्सते ॥ विराम । धर्माद्विरमति । धर्माच्चिर्वर्तते ॥ प्रमाद । धर्मात्प्रमादयति । धर्मान्मुह्यति ॥

इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ॥
 तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माज्जुगुप्तते अधर्माद्भीमस्तत इति
 य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति ।
 स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च ध-
 र्माद्विरमति धर्माद्विर्वर्तत इति धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति य एष मनुष्यः संभिन्न-
 बुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या संप्राप्य
 निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानमित्येव सिद्धम् ॥ इह च सांकाश्यकेभ्यः पाट-
 लिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुञ्जे ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽधुक्त्वात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात्तस्तात्पतितः । रथात्प्रवीतात्पतितः ।
 सार्याद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अधुक्त्वात् ॥

न वाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षि-
 तम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वात्तस्तात्पतित इति यत्तदश्वे ऽश्वत्वमाभुगामित्वं
 तद्भ्रुवं तच्च विवक्षितम् । रथात्प्रवीतात्पतित इति यत्तद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन्नथ
 इति तद्भ्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्याद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्ये सार्यत्वं सहार्या-
 मावस्तद्भ्रुवं तच्च विवक्षितम् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेते ऽप्यन्तगति-
 युक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न वाध्रौव्य-
 स्याविवक्षितत्वादित्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्य-
 विवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्धेति । असतश्च विवक्षा
 भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १ । ४ । २५ ॥

अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति चौरैभ्य-
 ज्ञायते दस्युभ्यन्नायत इति । इह तावद्वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एष
 मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे
 मृत्युरिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्ञादानम् [१.४.२४] इत्येव

सिद्धम् ॥ इह चौरैर्भ्यस्त्रायते दस्युर्भ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
 ब्रह्मवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनपरिक्लेशा इति ।
 स बुद्ध्या संग्राह्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपाये ज्पादानमित्येव सिद्धम् ॥

पराजेरसोढः ॥ १।४।२६ ॥

अयमपि योगः शक्यो ज्वक्तुम् । कथम् अध्ययनात्पराजयत इति । य एष
 मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा
 इति । स बुद्ध्या संग्राह्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ज्पादानम् [१.४.२४] इत्येव
 सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १।४।२७ ॥

किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा
 ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः ।
 तस्यापि माषा एवेप्सिताः । आतथेप्सिता यदेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपान्धं
 वारयतीति कूपे ज्पादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ।
 अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति ॥ अथवा यथै-
 वास्यान्यत्रापश्यत ईप्सैवं कूपे अपि ॥ इह अभेर्माणवकं वारयतीति माणवके ज्पा-
 दानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र वाधिका भविष्यति* । अभावपि तर्हि वाधिका
 स्यात् । तस्माद्भक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितेप्सितमिति वा ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् ॥ १ ॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म
 [१.४.४९] इति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् ॥

अयमपि योगः शक्यो ज्वक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्ययं
 यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यविनाशः सस्यविनाशे ऽधर्मश्चैव राजभयं
 च । स बुद्ध्या संग्राह्य निवर्तयति । तत्र ध्रुवमपाये ज्पादानम् [१.४.२४] इत्येव
 सिद्धम् ॥

अन्तर्धीं येनादर्शानमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाथे ऽपादानम् [१.४.२४] इत्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥

उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोग इत्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामो ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति ॥ एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्चोपयोगस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कथं साधीयः । यो ग्रन्थार्थयोः ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ॥

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कथात्र विशेषः ।

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति* ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्चामिति† ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं गोमयाद्दृशिको जायते । गोलोमाविलो-

* १.४.२९.

† १.४.२९*.

मभ्यो दूर्वा जायन्त इति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्ताया-
पक्रामन्ति । संततत्वात् ॥ अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रा-
मन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । संततत्वात् ॥
अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥

कर्मग्रहणं किमर्थम् । यमभिप्रैति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव संप्र-
दानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वे-
नाश्रीयते ॥ अथ यंसप्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति संप्रदानमितीयत्युच्यमाने
ऽभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
यंसप्रहणादभिप्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ॥ अथाभिप्रहणं किमर्थम् । कर्मणा
यमेति स संप्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां
ददातीति । इह न स्यात् । उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति ।
अभिप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिक-
र्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं
भवति ॥

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निमर्हते । युद्धाय
सनह्यते । पत्ये शेत इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां
हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति । एव-
मपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं
कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कथं च नाम
क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया ।
संदर्शनक्रियया वा प्रार्थयतिक्रियया वाध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संप्रदयति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायाम-

ध्यवसायो ऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपह्रियत इति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः । किं चातः । यथेकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ॥ एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति न वाकुपितो क्रुध्यति न वाकुपित ईर्ष्यति न वाकुपितो ऽसूयति ॥

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥

तमग्रहणं किमर्थं न साधकं करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्वाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाच्चावकाशत्वाच्च ॥ इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा* साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके ऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेने-
हैव स्यात् तिलेषु तैलम् दधि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न
स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

उपान्वध्याङ्गसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

वसेरइयर्थस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरइयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनुपसर्गस्य ।
ग्रामे ऽसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४९ ॥

तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमान इह अभ्रेर्माणवक्रं वारयतीति
माणवके ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत* । नैष दोषः । कर्मसंज्ञा तत्र वाधिका भविष्यति ।
अत्रावपि तर्हि वाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदु-
क्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति† ॥

इहोच्यत ओदनं पचतीति । यद्योदनः पच्येत ब्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत । नैष दोषः ।
तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ॥ अथेह कथं भवि-
तव्यम् । तण्डुलानोदनं पचतीति । आहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति । उभयथापि
भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्वयर्थः पचिः । तण्डुलान्पच-
न्नोदनं निर्वर्तयतीति ॥ इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्वयर्थैव पचिर्विकारयो-
गे च षष्ठी । तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति ॥

इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्त्र्यमाण आह । प्रभूतं
भुक्तमस्माभिरिति । आमन्त्रयमाण आह । दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति ।
आमन्त्र्यमाण आह । दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा
प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति ॥ तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्व-
स्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि
दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रिये-
प्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्ष-
यतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता ॥

न बोभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् ।
आतथोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती
भवति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चि-
त्कंचिदाह । कटं कुर्विति । स आह । नाहं कटं करिष्यामि घटो मयाहत इति ।
तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति
तस्योभयमीप्सितमिति ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥

किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति ।
कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१.४.४९] इत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् ।
विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति
सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतथेप्सितं यत्तद्भ-
क्षयति ॥ यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामा-
न्तरमयं गच्छंश्चौरान्पश्यत्यर्हि लड्डयति कण्टकान्मृद्नाति ॥

इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञारभ्यते ज्ञीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनी-
प्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुशमूला-
न्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेध
ईप्सितं नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैत-
दीप्सिताद्यनैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

केनाकथितम् । अपादानादिभिर्द्विशेषकथाभिः ॥ किमुदाहरणम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिधित्तमपूर्वविधौ ।
 ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

दुहि । गां दोग्धि पयः ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा* । दुहि ॥
 याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथितात्रापि पूर्वापादानसंज्ञा* ॥
 न याचनादेवापायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । याचि ॥
 रुधि । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा† ।
 रुधि ॥ प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादान-
 संज्ञा* ॥ न प्रभादेवापायो भवति । पृष्टो ऽसौ यद्याचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते ।
 प्रच्छि ॥ भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा* ॥ न
 भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । भिक्षि ॥
 चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा* ॥
 ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुविशासिगुणेन च
 यत्सचते संबध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति
 धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा‡ ॥ तस्मान्नीप्येवोदाहरणानि ।
 पौरवं गां याचते । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षत इति ॥

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयोऽ भवन्त्याहोस्विदकथिते ।
 कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । या-
 च्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम् ।

अकारकं ह्यकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् । अकथितत्वात् ॥

कारकं चेत्तु नाकथा ।

अथ कारकं नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ।

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयाद्या या प्राप्नोति सा सा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः । या-
 च्यते पौरवात्कम्बल इति ॥

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति । तव वि-
धिस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्वमतिरिति । नैवम-
न्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । गुणकर्मणि
लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणा-
मणिकर्ता स गौ [१.४.५१] इति ॥

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतदनल्पमतेरा-
चार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥

अपर आह ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ॥

अप्रधाने दुहादीनाम्

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः ॥

प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेन ॥

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

नीवह्योर्हरतेश्चापिं गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्था-
नाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥

सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्राजा कर्मान्यस्य
ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ॥

अन्यकर्मेति चेद्गुणालादीनामविधिर्भवेत् ॥

अन्यकर्मेति चेद्गुणालादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसा-
धन उत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति ॥

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
काल । मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति ॥
अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ॥ देशश्चाकर्मणां कर्मसंज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । कुरून्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति ॥

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ।

किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मका-
र्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि । द्वितीयैव ॥

यस्मिन्स्तु कर्मण्युपजायते अन्यद्भात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी ।

तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्त्वतो ऽस्ति ॥

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

अयेह कथं भवितव्यम् । नेताश्वस्य सुप्रमिति । आहोस्विन्नेताश्वस्य सुप्रस्येति ।
उभयथा गोणिकापुत्रः ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता

स गौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते । शब्दो येषां क्रियेति । आहोस्विच्छब्दो येषां
कर्मेति । कश्चात्र विशेषः ।

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्भ्रूयत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्भ्रूयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के
पुनर्भ्रूयत्यादयः । ह्यति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्यति देवदत्तः । ह्यायति देवद-
त्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्तः । शब्दायति
देवदत्तेनेति ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः । शृणोति विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । भावयति देवदत्तम् ॥ विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । अशब्दक्रियत्वात् ॥

अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलापति आभाषते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् ॥ विलापति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् ॥

दृशोः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशोः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अस्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥ अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि* । इदमेकमिष्यते क्तो अधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः [३.४.७६] । इदमेषां जग्धम् ॥ खादि । खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन ॥ नी । नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् । वहन्ति यवान्बलीवर्दाः । वाहयन्ति बलीवर्दान्यवान् ॥

भक्षोरहिसार्थस्य ॥ ७ ॥

भक्षोरहिसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन ॥ अहिसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः । भक्षयन्ति बलीवर्दान्यवान् ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते देवदत्तः । मा-
समासयति देवदत्तम् ॥ मासं शेते देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् ॥

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तार्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न च केचित्कदाचित्कालभावा-
ध्वभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञास्यामः । क्वचिद्ये ऽकर्मका इति ॥ अथवा येन कर्मणा
सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥
अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

हक्रोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

हक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ अभिवदति गुरुं
देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन ॥ पश्यन्ति भृत्या
राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ॥ कथं चात्रात्मनेपदम् ।
एकस्य गेरणौ [१.३.६७] इति । अपरस्य णिचश्च [१.३.७४] इति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः । किं चातः । तन्तुवाये प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।
अयं तन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तथाया । आस्तीर्णं तन्त्रम् । प्रोतं तन्त्रम् ।
वितान इति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तथाया । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्यु-
च्यते स्वप्रधान इति गम्यते । तथाः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो व-
शदत्तेनेति* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् ॥

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रो ऽकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् ॥

नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥ शक्यं तावदने-
नोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते
च किलायं क्रियां चाक्रियां च दृष्ट्वाध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च
प्रेषितो ऽसौ न करोति स्वतन्त्रो ऽसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १ । ४ । ५५ ॥

प्रेषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्देतुसंज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रेषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्देतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो
भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ॥ स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् ।
कथम् । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ।

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

यदि स्वतन्त्रो न प्रयोज्यो ऽथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति
विप्रतिषिद्धम् ॥

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति
स्यादिति* । अपरमुक्तं न वा सामान्यकृतत्वाद्देतुतो ह्यविशिष्टं स्वतन्त्रप्रयोजक-
त्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ।

रीश्वराद्दीश्वरान्मा भूत्

रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूत् । शकि णमुल्कमुलावीश्वरे तोष्ठन्कञ्चनौ [३.४.१२; १३] इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यनन्तरो व ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति* यदयं कृन्मेजन्तः [१.१.३९] इति कृतो मान्तस्यै-
जन्तस्य चाव्ययसंज्ञां शास्ति ॥

कृन्मेजन्तः परो ऽपि सः ।

परो ऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति† तदर्थमेतत्स्यात् ॥ यत्तर्ह्यव्ययीभावस्या-
व्ययसंज्ञां शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्यो जन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥

समासेष्वव्ययीभावः

समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात् । अव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति
नान्य इति ॥ एवं तर्हि लोकेत एतत्सिद्धम् । तथाथा । लोक

आ वनान्तादोदकान्तात्त्रियं पान्थमनुव्रजेदिति

य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा ततो जुव्रजति ॥

लीकिकं चातिवर्तते ॥

द्वितीयं च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं वानुव्रजति ॥ तस्माद्रेफाधिक ईश्वर-
शब्दो गृहीतव्यः ॥

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्व-
चने ज्वकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां वाधेरन् । ता मा वाधि-
षतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा एताः संज्ञाः
कस्मादेव न वाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अव्ययसंज्ञा
आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥

* १.४. १०.

† १.४. १४; २९.

‡ १.१. ४१.

चादयो ऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दो ऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तथाया । सत्त्वमयं ब्राह्मणः । सत्त्व-
मियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः । सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् ।
द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं हि कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ॥
किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्यत्सत्त्ववचनादिति । आहोस्वित्यसज्यायं प्रतिषेधः ।
सत्त्ववचने नेति । किं चातः । यदि पर्युदासो विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रिया-
द्रव्यवचनो ज्यं संघातो द्रव्यादन्यश्च विधिनाभ्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामा-
न्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना* निपातसंज्ञा प्राप्नोति ॥ अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न
दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८—५९ ॥

प्रादय इति योगविभागः ॥ १ ॥

प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयो ऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति ।
तत उपसर्गाः क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

निपातसंज्ञार्थः ॥ २ ॥

निपातसंज्ञा यथा स्यात् ॥

एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपस-
र्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुत्तो मरुत्तः । अच उपसर्गात्
[७.४.४७] इति तत्त्वं यथा स्यात् ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अच्चात् ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥

कारिकाशब्दस्य ॥ १ ॥

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य* ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ २ ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूत† वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो‡ रयः । उशिग्दूतश्चनोहितः § ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥ ३ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं घञ्पत्वणत्वे ॥ ४ ॥

घञ् । प्रवृद्धो भावः प्रभावः । अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत्¶ ॥ षत्वम् । विगताः सेचका अस्माद्गामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति षत्वं मा भूत्** ॥ णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद्गामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति णत्वं मा भूत्†† ॥

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादिति धातौ [६.१.९१] इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् प्रथमं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रच्छेदक इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाच्च भवति ॥

वृद्धिनिन्स्भावाबीच्स्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति ॥ वृद्धिधि‡‡ । यदुद्धतो निवतो यासि बप्सत् । वृद्धिधि ॥ नस्भाव§§ । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नस्भाव ॥ अबीच्व¶¶ । प्रेपम् परेपम् । अबीच्व ॥ स्वाङ्गादिस्वर*** । प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ णत्व††† । प्र णः भूद्रः प्र ण आचार्यः प्र णो राजा प्र णो वृत्रहा ॥ उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

वृद्धिनिन्स्भावाबीच्स्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्गविष्यन्ति ॥

* २.२. १८; ७.२. २७. † २.२. १८. ‡ ८.२. ७०. § ६.२. ४९. ¶ २.२. २४.
** ८.२. ६६. †† ८.४. १४. ††† ५.२. ११८. §§ ५.४. ११९. ¶¶ ६.२. ९७.
*** ६.२. १७७. †††† ८.४. २८.

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वषत्वणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्बधि । झलभम् दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति* । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् [७.१.६८] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ तत्वम् । सुदत्तम् । अच उपसर्गात्तः [७.४.४७] इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ षत्वम् । सुसिक्तं षटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्त्वं मा भूदिति† । सुः पूजायाम् [१.४.९४] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ णत्वम् । दुर्नयम् दुर्नीतमिति । उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति‡ ॥

ऊर्यादिचिड्डाचश्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥

कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत् । ऊरी पक्का ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते§ न चान्यथा क्रियोर्योर्थादिचिड्डाचां योगो अस्ति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥

कथमिदं विज्ञायते । इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । आहोस्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं ज्ञातः । यदि विज्ञायत इतेः परमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायत इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति औषड्वौषडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति ॥ अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम् न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं औषड्वौषडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोः [१.४.८०] इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति । उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

अनुकरणस्येतिकरणपरस्वप्रतिषेधो अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृ-

* ७.१.६७.

† ८.२.६५.

‡ ८.४.१४.

§ १.४.५९.

स्वर्यः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्घातुवचनं प्रयोग-
नियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति * । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनि-
वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ १।४।६३ ॥

इदमतिबहु क्रियत आदरे अनादरे सत् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् ।
कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना भविष्यति † । केनेदानीमनादरे भविष्यति । नआ-
दरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । नादरे ऽनादर इति ॥ नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग-
एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञा-
यते । अविद्यमानादरेऽनादर इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यमसतस्तु तदन्त-
विधिना सिद्धम् ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ‡ । अङ् । अन्तर्धा ॥
किविधिः । अन्तर्धिः ॥ समासः । अन्तर्हृत्य ॥ णत्वम् । अन्तर्हण्याङ्गोभ्यो गाः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १।४।७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणकृत्य ॥

तत्र च्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र च्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ॥

* १.४.८०* । † १.१.७२. ‡ ३.३.१०६; १२; २.२.१८; ७.१.३७; ८.४.२२.

न वा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वेनेन विभाषा पूर्वेण* नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तमित्युक्तं तद्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणशब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणशब्द आदेशो भवति न किंचिदुच्यते । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् । तच्चैव सति सिद्धं भवतीति ॥

ते प्राग्धातोः ॥ १ । ४ । ८० ॥

किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम् । एते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्याः । आहोस्वित्संज्ञानियमार्थम् । एते प्राक्प्राक् प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो

अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः† । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ॥

छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥ २ ॥

छन्दसि परेषुपि व्यवहिताश्च [१.४.८१; ८२] इति वक्तव्यम् ॥

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ॥

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् ॥ ४ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि कश्चिदपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतिप्रेति प्रयुक्ते । यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्रार्हं स्यात् ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसंनिपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभं कूलमुद्गुजम् । ऋषभं कूलमुद्गुहम्* । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ॥ यद्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते छुकटकराणि† वीरणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति यदयमीषदुःखेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् [३.३.१२६] इति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्करण एतत्प्रयोजनं खितीति मुम्यथा स्यादिति‡ । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति‡ । पश्यति त्वाचार्यो नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यप्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम् ऋषभं कूलमुद्गुजम् ऋषभं कूलमुद्गुहम् । नैष दोषः । नैष उदिरुपपदम् । किं तर्हि । विशेषणम् । उदिरकूले रुजिवहोः [३.२.३१] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः । ये ऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्भृत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । गतिर्गतौ [८.१.७०] इति निघातः प्रसज्येत ॥ यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते । प्रादेशं प्रादेशं विपरिलिखति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखि प्रति क्रिन्ना-

* ३.२.३१.

† ३.२.१२७.

‡ ६.३.६६; ६७.

योगः । किं तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं प्रादेशं विमाय परिलिखतीति ॥ यद्ये-
धमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषिं प्रति क्रियायोगः । किं
तर्हि । अप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सूकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [१.३.८] इति ॥
अत उत्तरं पठति ।

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्ये-
नैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सास्तु प्रतिपर्यन्तवः
[१.४.९०] इति ॥

हेत्वर्थं तु वचनम् ॥ २ ॥

हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं
वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन
पुनः पुनर्लक्ष्यते न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन
सूकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्योऽनुर्हेता-
विति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नार्थो ज्ञेयः । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः ।
न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि । यत्सकृदपि निमि-
त्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तथाया । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्र-
मब्राह्मीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो वृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥ तदेव
तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव । न सिध्यति । पर-
त्वाद्देस्वाभया तृतीया प्राप्नोति* ॥

आङ्गुर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८९ ॥

आङ्गुर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आकुमारं† यशः
पाणिनेरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् ।
एषास्य यशसो मर्यादा ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १।४।९० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति । वृक्षं प्रति विद्योतते । वृक्षमनु विद्योतत इति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १।४।९३ ॥

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्याद्गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतो अनर्थकौ चेमौ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् । पञ्चम्यपाङ्गुरिभिः [२.३.९०] इति । कुतः पर्यागम्यत इति ॥ सिद्धात् पञ्चम्यपादान इत्येव* । आतश्चापादानपञ्चम्येषा यत्राप्यधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि भ्रूयते । कुतो ऽध्यागम्यत इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थक्योर्गत्युपसर्गसंज्ञावाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं† तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अथवा नैवेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते । अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ । धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तद्विशिष्टं भवति यथा शङ्खे पयः ॥ यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोत्युक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ हावानथ । ब्राह्मणौ हावानयेति ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १।४।९६ ॥

इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीयापि प्रसज्येत । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२.३.८] इति । नैष दोषः ।

नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति ॥ अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपद-विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यतीति ॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ९७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशशेदवचनास्तिद्धम् । प्रथमानुपपत्तिस्तु । स्ववचनास्तिद्धमिति* । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ९९ ॥

लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषवाधितत्वात् ॥ १ ॥

लादेशो† परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषवाधितत्वात् ॥

इह वचने हि संज्ञावाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणे ऽवकाशा पुरुषसंज्ञा‡ परस्मैपदसंज्ञां वाधेत ॥ परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽवकाशः । शतृकसू§ अवकाशः ॥

सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषावाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु [७.२.१] इति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां वाधत इति ॥

* २.२.९*

† २.४.७८.

‡ २.४.१०१.

§ २.२.११४; १०७.

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानु-
देशो* यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः ।
वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहण

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा
स्यात्कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यत आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा
अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥
अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ ।
मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च
प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च
प्रथममध्यमोत्तमाः । प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा
इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोत्युत्तम-
प्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामे-
कशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमि-
त्याह । उभयं हि वृश्यते । तथाथा । बहु शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि ।
बहु स्थालीपिठरम् । बहूनि स्थालीपिठराणि ॥ यदप्युच्यते क्रियमाणे ऽप्यात्मनेपद-
ग्रहण आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकत एतस्तिङ्गम् । तथाथा ।
लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरुपस्थेय इति न चोच्यत आनुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्येण
चोपस्थीयत इति ॥

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते* उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते ऽष्टन आ विभक्तौ [७.२.८४] इत्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६.१.१०२] इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तते इति । ननु चोक्तमष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते† न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसि [६.१.१०३] इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णदीर्घं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्तयोर्ग्रहणमिति ॥ अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात् । औजसोः पूर्वसवर्णं इति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १ । ४ । १०५ ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः । युष्मदि मध्यम एव । अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः । युष्मद्येव मध्यमः । अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्य-त्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मद-स्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति ॥ उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्रा-

मुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति । तस्मिन्मार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमशान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचयः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमो युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभवं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचाषः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ॥

अनेकशेषभावार्थं तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यो यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥

न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य ॥ ७ ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचसि पचामि च त्वं चाहं

चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देवदत्तश्च पचामि पचति चेति ॥

यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति वृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । तद्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहस्तुभौ संप्रयुज्यावहा इति ॥

यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वादर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति वृश्यते । तद्यथा । अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति ॥ नैष दोषः । परिहृतमेतत्सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते न हि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते न च युष्मदस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवत एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषो यश्च शेषो न तदुपोच्चारि । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि ॥ एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मद्ग्रां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते न चात्र युष्मदस्मद्ग्रामेव सामानाधिकरण्यम् ॥ एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् [१.२.७२] इत्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ॥ त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ॥

युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते । ताविह न प्राप्नुतः । परमत्वं पचसि ।

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्दृत्तयो विशेष्यन्त इति* ॥

अथवा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥ ६ ॥

शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति† । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एवं तर्षेणवकाशा संहितासंज्ञावसानसंज्ञां वाधिष्यते ॥ अथवावसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कथं साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः ॥

अथवा द्वादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

द्वादाविरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसंनिधानादसंहितम् ॥ ७ ॥

द्वादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां संयोगे ऽसंनिधानादसंहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः पिप्पका पित्तमिति ॥ किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीत्येकः पूर्वपरयोर्द्वादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वज्रयोर्मध्ये शुक्लं वज्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥

एकेन तुल्यः संनिधिः ॥ ८ ॥

यथैको वर्णो द्वादेन प्रच्छाद्यत एवअनेकोऽपि ॥

अथवा पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्यूर्वापराभावादसंहितम् ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चेत्यूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ।

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥ १० ॥

एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति यावद्गकारे वाग्वर्तते नौकारे न विसर्जनीये यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये यावद्दिसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एवं तर्हि

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वन्नीतिः ।

शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थे ज्यं शब्दः प्रयोक्तव्यो ऽस्मिस्तावच्छब्दे ज्यं तावद्दर्शनस्ततो ज्यं ततो ज्यमिति ॥

विरामो ज्वसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

इदं विचार्यते ऽभावो ज्वसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ।

अभावे ज्वसानलक्षणं उपर्यभाववचनम् ॥ १ ॥

अभावे ज्वसानलक्षणं उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यो ऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८.३.१५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामः ।

विरामे विरामवचनम् ॥ २ ॥

यस्य विरामो विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो लोपः* । ततो ज्वसानं चेति ।

ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ज्वसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । आरम्भपूर्वको मम विरामः ॥

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि । संज्ञी । अभावो ज्वसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ।

अभावे ज्वसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ ३ ॥

अभावे ज्वसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यो ऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामो ज्वसानम् ।

विरामे विरामवचनम् ॥ ४ ॥

यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो लोपः । ततो ज्वसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ज्वसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भपूर्वक इति । नावश्यमर्थ रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तथा । उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतान्युपरतः स्वाध्याय इति । न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि ॥

भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न ॥ ५ ॥

भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामो भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी । भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम् ॥

अपर आह । भावभावित्वादेविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यत इति ॥

तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् ॥ ६ ॥

विरामपरो वर्णो ज्वसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

वर्णोऽन्त्यो वावसानम् ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यमन्त्यो वर्णो ऽवसानसंज्ञो भवतीति ॥ तत्रार्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

संहितावसानमिति लोकविदितावेतावर्थी । एवं हि कश्चित्कचिदधीयानमाह । शनोदेवीयं संहितयाधीष्वेति । स तत्र परमसंनिकर्षमधीते । अपर आह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लोकविदितावर्थी तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

विधिरिति कोऽयं शब्दः । विपूर्वाद्वाच्यः कर्मसाधन इकारः । विधीयते विधिरिति । किं पुनर्विधीयते । समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च* ॥

किं पुनरयमधिकार आहोस्वित्परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग उपतिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्या सती सर्वं शास्त्रमभिव्यज्यति प्रदीपवत् । तथाया । प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेदमाभिव्यज्यति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे सति स्वरयितव्यं परिभाषायां पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम् ॥ तथेदमपरं द्वैतं भवत्येकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्यादपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्ये अधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये अधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतः समासस्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति । कान्यत्र । इन्द्रसोः सामर्थ्ये [८.३.४४] न चवाहाहैवयुक्ते [८.१.२४] इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान्व्याकरणे पदगन्धोऽस्ति स सर्वः संगृहीतो भवति समासस्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्ये परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ॥ एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.८२] इति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण् [३.२.१] समर्थानिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यम् । कुम्भकारः नगरकार इति । सत्यं गम्यत उत्पन्ने तु प्रत्यये । स एव तावत्समर्थानुत्पाद्यः ॥

अयं समर्थग्रहणं किमर्थम् । वक्ष्यति द्वितीया भिन्नादिभिः समस्यते । कष्टभितः नरकभित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त कष्टं भितो विष्णुमित्रो

गुरुकुलम् ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [२.१.३०] शङ्कुलाखण्डः किरिकाणः ।
समर्थग्रहणं किमर्थम् । तिष्ठ त्वं शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन ॥ चतुर्थी तद-
र्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः [३६] गोहितम् अश्रहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । सुखं
गोभ्यो हितं देवदत्ताय ॥ पञ्चमी भयेन [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् ।
समर्थग्रहणं किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥ षष्ठी
सुबन्तेन समस्यते* । राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । भार्या
राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य ॥ सप्तमी शौण्डैः [४०] अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः । समर्थग्रहणं
किमर्थम् । कुशलो देवदत्तो ऽक्षेषु शौण्डः पिबति पानागारे ॥

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहण इह कस्माच्च भवति । महत्कष्टं भ्रित इति ।
न वा भवति महाकष्टभ्रित इति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं महाकष्टम्
महाकष्टं भ्रितो महाकष्टभ्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं भ्रित इति
तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्माच्च भवति । कस्य कस्माच्च भवति
किं ह्योराहोस्विद्ब्रह्मनाम् । ब्रह्मनां कस्माच्च भवति । सुप्सुपेति वर्तते† । ननु च
भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकादिति ‡ वर्तमाने ऽन्यस्मा-
च्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परि-
समाप्यते । यावत्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यं
प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति
तावत्तः समासेन भवितव्यं ह्योश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु ॥ ह्योस्तर्हि कस्माच्च
भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषो ऽभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र
वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षं भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समासः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकु-
लम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । नैष दोषः । समुदायापेक्षात्र
षष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते ॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ।
किमोदनः शालीनाम् । सक्ताढकमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकऽ इति ।
इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति यद्येषा
समुदायापेक्षा षष्ठी स्याच्चैतन्नियोगतो गम्येत देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इति ।
किं तर्हि । अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चिदित्येषो ऽर्थो गम्येत । यतस्तु नि-

योगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषो ऽर्थो गम्यते ऽतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति ॥ अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । कान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये [८.३.४४] ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति ॥ तस्माच्चैतच्छ-
क्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्टं भित
इति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥
यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते देवदत्तस्य
गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगु-
रुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते ऽगुरु-
कुलपुत्रादीनामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । अगमकत्वात् ।
इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यथेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं
भित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते महत्कष्टभित इति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमो
ऽगमकत्वादिति न ब्रूमो ऽपशब्दः स्यादिति । यत्र गमको भवति भवति तत्र
वृत्तिः । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दास-
भार्येति ॥ यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो
देवदत्तस्येति यो ऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्समासेन गम्यते भार्या राज-
पुरुषो देवदत्तस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकस्तस्य साधुत्वं मा
भूत् । अकिंचित्कुर्वाणम् अमाषंहरमाणम् अगाधादुत्सृष्टमिति ॥ एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्त-
व्यम् । अद्वयपदयानि मुखानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी अलक्षणभोजी
ब्राह्मणः । छुडनपुंसकस्य [१.१.४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैवास-
मर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति ॥ तस्मान्नार्थः
समर्थग्रहणेन ॥

अथ क्रियमाणे ऽपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते । किं समर्थं नाम ।

पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् ॥ १ ॥

पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते ॥ क्व पुनः पृथगर्थानि कैका-
र्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष

इति ॥ किमुच्यते पृथगर्थानीति यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते राजपुरुष इति च स एव । नापि ब्रूमो ऽन्यस्यानयनं भवतीति । कस्तर्ह्ये-
कार्थीभावकृतो विशेषः ।

सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर

इति ॥ सुपोऽलोपो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनर्न भवति ।
राजपुरुष इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये । राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति ।
समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये ।
राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ द्वौ स्वरौ
भवतो वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेक एव । राजपुरुष इति ॥ नैत एका-
र्थीभावकृता विशेषाः । किं तर्हि । वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान् । सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोः [२.४.७१] । उपसर्जनं पूर्वम् [२.२.३०] । समासस्यान्त उदा-
त्तो भवतीति* ॥ इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः ।

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग

इति ॥ संख्याविशेषो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष
इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कार-
णम् । योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते
स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् ।
अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं वृद्ध्यतामर्थरूपमेवैतदेवजातीयकं
येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते यो
ऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यत इतीह तस्य विशेषो
गम्येत । अप्सुचरः गोषुचरः वर्षासुज इति ॥ व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये । ब्रा-
ह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्तम् । ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति । सं-
देहो भवति संबुद्धिर्वा स्यात्षष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि
किंचिद्वाक्ये ऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम् । अर्धं पशुर्देवद-
त्तस्येति । संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धमथवा योऽसौ संज्ञीभूतः
पशुर्नाम तस्य यदर्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति ॥
उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भवति ।

राजपुरुष इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासे ऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति ॥ चयोगो भवति वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च । स्वचयोगः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति । समासे न भवति । राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति । स्वामिचयोगः । देवदत्तस्य च यज्ञ-दत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति । समासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति ॥

अथैतस्मिन्नेकार्थिभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थ्याभिधानमाहोस्विहा-चनिकम् । स्वाभाविकमित्याह । कुत एतत् । अर्थानादेशात् । न ह्यर्था आदि-श्यन्ते । कथं पुनरर्थानादिशब्देवं ब्रूयाच्चार्या आदिश्यन्त इति । यदाह भगवान् । अनेकमन्यपदार्थे [२. २. २४] चार्थे इन्द्रः [२९] अपत्ये रक्ते निर्वृत्त इति* । नैतान्यर्थ्यादेशानानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्त-त्वेनान्वाख्यानं क्रियते । तद्यथा । कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः । अभ्रे चन्द्रमसं प-श्येति । स्वभावतस्तत्रस्थस्य पथधन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स इन्द्रसमासो ऽन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति ॥ किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते । तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते । अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केनचिच्छब्देन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते । अथ तस्य केनचित्कृतस्तस्य केन कृत इत्यनवस्था ॥ असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थाना-देष्टुम् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणा-भिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा । शुक्लः कृष्ण इति । विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एत एव स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्य-शब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ॥ अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्था-देशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विशायन्ते । जर्भरी तुर्फीरतू ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवो ऽर्था गम्यन्ते ऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ॥ न खल्वपि निर्जातस्यार्थस्यान्वाख्याने किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । यो हि ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तमेति मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात् ॥

* ४.१. ९२; ४.२. १; ६.८; ६.१. ७२; ६.४. १७०; ६.४. १२; ४.४. १९.

वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्ति-
पक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके
वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः सं-
ज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः । अथ तेषामेवं
ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था । किं चातः । यदि जहत्स्वार्था
वृत्ती राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमा-
त्रस्य । अथाजहत्स्वार्था वृत्तिरुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं
प्राप्नोति ॥ का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या । जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः
स्यात् । वाढं युक्तम् । एवं हि वृदयते लोके । पुरुषो ज्यं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म
जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति । एवं युक्तं यद्राजा
पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुञ्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं
राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोत्यौपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति ।
नैष दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति । यः परार्थविरोधी स्वा-
र्थस्तं जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न हिक्कि-
तहसितकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम तस्मान्न हास्यति ॥
अथवान्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति निषिक्ते घृते तैले
वान्वयाद्विशेषणं भवत्ययं घृतघटो ज्यं तैलघट इति । विषम उपन्यासः । भवति
हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अद्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन
प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति निष्की-
र्णस्वपि क्षुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं भवत्ययं मल्लिकापुटो ज्यं चम्पकपुट इति ॥
अथवा समर्थाधिकारो ज्यं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा ॥ अपर
आह । भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेदः संसर्गो वा । इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वे
स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा
पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोऽपि राजानमन्वेभ्यः स्वेभ्यः । एवमेत-
स्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि जहाति कामं जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भवि-
ष्यति ॥ अथवा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः । युक्तं पुनर्यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः

स्यात् । वाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके । भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वा न जहाति संचयाय प्रवर्तते । ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति । प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न षष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोऽर्थो ऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति*प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ।

संघातस्यैकाध्यात्रावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न ब्रूमः शब्दयोरिति । किं तर्हि । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते ऽहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति । तथा कष्टं भित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ॥

अथ यद्येवैकार्थ्यभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । समो ऽयमर्थशब्देन सह समासः । सं चोपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाभिरत्रेति गम्यते त्रिविष्टम्भकं च दृष्ट्वा परित्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दः । उच्यते । संगतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थमिति ॥ तद्यदा तावदेकार्थ्यभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते संगतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संगतं घृतं संगतं तैलमित्युच्यत एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टो ऽग्निरित्युच्यत एकीभूत इति गम्यते ॥ यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति ॥ कः पुनरिह बभ्रात्यर्थः । संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वायसा वा कीले व्यति-

षक्तो भवति । नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्हि । अहानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्येते यावन्योऽन्यं न जहीतः ॥ अथवा भवति चैवजातीयकेषु बध्नातिर्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः । अस्ति नो वत्सैः संबन्ध इति । संयोग इत्यर्थः ॥ अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थभा-
वकृतो विशेषः स वक्तव्यः ॥

तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघातः । अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति* ॥ युष्मदस्मदादेशः । ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वास्त्रावादयः प्राप्नुवन्ति† तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्यं ह्रियते । नापि ब्रूमोऽन्येनासज्यं ह्रियत इति । किं तर्हि । शब्द-
प्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दधेह सत्तामाह । अयं दण्डः । अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते । तद्यथा । कश्चित्कचित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मा आचष्टे । असौ वृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षो ऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्दे-
नाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते ॥

प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्व-
पुरुषा इति ॥

समर्थतराणां वा ॥ ७ ॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि इन्द्रभावीनि । कुत एतत् । एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा । समर्थतरोऽयं माणवको ऽध्ययनायेत्युच्यत आशुतरमन्थ इति गम्यते ॥

अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थ-
तराणि । यानि इन्द्रभावीनि । कुत एतत् । एतानि समानविभक्तीन्यन्यविभक्ती
राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन्प्रातरि पितृव्यपुत्रे च ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ ८ ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन ॥

अपर आह । समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् । समर्थतराणां वा पदानां समासो भवति । कुत एतत् । समुदायसामर्थ्यादेव ॥ अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञो ऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । किं तर्हि । गो राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम् । उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम् । ओदनं पचति ॥ सकारक-विशेषणम् । ओदनं मृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । द्रष्टु पचति । दुष्टु पचति ॥

अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥

एकतिङ् ॥ १० ॥

एकतिङ्गाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नानावाक्ये मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति ॥

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम् ॥ किमर्थ-मिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते* ॥ इदमद्यापूर्वं क्रियते

वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद्व्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पत इति ।
तदाचार्यः छद्ब्रूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति ॥

सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ।

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ १३ ॥

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समा-
नाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे ॥ युक्त-
युक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूले । वृक्षस्य लम्बते शाखा । शालीनां त ओदनं ददामि ।
शालीनां म ओदनं ददाति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् ॥

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् ॥ १४ ॥

राजगवीक्षीरे* द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् । द्विषष्ठीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ ।
राज्ञो गोः क्षीरमिति ॥ किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति यावता सुप्सुपेति† वर्तते ।
द्विसमासप्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग
इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । राज-
गोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति गोः
क्षीरं गोक्षीरम् राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः
क्षीरमिति तदा न भवितव्यं तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ॥

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केव-
लायाः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायं गवि यतते न
क्षीरमात्रेण संतोषं करोत्येवं राजन्यपि यतते । राज्ञो या गौस्तस्या यत्क्षीरमिति ॥
नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं का-
रणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि
गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति भवति
च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते ।

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः* । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । असमर्थत्वात् । कथमसामर्थ्यम् ।

द्रव्यं पदार्थ इति चेत् ॥ २१ ॥

यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम् । अथ हि गुणः पदार्थो भवति
तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणो ज्यो हि पुरुषत्वम् ॥ नान्यत्वमस्तीती-
यता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता
सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषो यद्गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्द्रव्ये च न स्यात् ।
एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणमन्यथ वीरत्वं गुणो ज्यः पुरुषत्वम् ॥ द्रव्य-
पदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन
द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति । यद्यप्यभ्य-
न्तरो न तु गम्यते । न हि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृङ्गवेरमिति वा कटुक-
त्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्ह्यशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । अथ
गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः
सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ॥ क्व च तावदिदं स्यात्समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं स-
मानम् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । नैवंजातीयकानां
समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन बोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्द-
प्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न
तर्हीदानीमिदं भवति भृत्यभरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शक्यार्थे
कृत्यो ऽपरो ऽर्थे । शक्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः । भृत्यो भरणीयो
भृत्यभरणीय इति ॥ यदि तर्हि यत्र किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्य-
मिहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किञ्चित्समानं
कश्चिच्च विशेषः । किं पुनस्तत् । सद्भावावन्यभावौ ॥ न क्वचित्सद्भावावन्यभावौ न स्त
उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामाना-
धिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं सद्भावावन्यभावौ

द्रव्यं च ॥ अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न च भवति न चैतत्समानं क्वचिदपि न भवति ॥ अथवा यावद्भूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके ऽधिकरणमित्युपचर्यते । तद्यथा । एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितमिति । तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि [२.४.१३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ॥ एवमपीदमवश्यं कर्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिः कालकम् यजुः पीतकमित्येवमर्थम्* । यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्युच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । किं कारणम् । असमर्थत्वात् ॥

न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानमध्यमध्यमवीराश्चेति† ॥

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः ॥ लुप्ताख्यातेषु च । किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं वचनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादयः [२.२.१८] इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु क्वाड्स्वतिदुर्गतिवचनात्प्रादयः क्तार्थ इति‡ ॥

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः । तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः । तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते ॥

अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवत्याहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ।

* ८.३. ४४.

† २.१. ५८.

‡ २.२. १८*.

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्बन्धे ज्ञेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्बन्धे ज्ञेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे बन्धः [२.२.२९] अनेकमिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रक्षन्त्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥ नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति ॥ नावद्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः प्रक्षन्थ न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि । एवं विग्रहः करिष्यते । प्रक्षन्थ न्यग्रोधश्च प्रक्षन्त्यग्रोधौ । खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ । प्रक्षन्त्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्रक्षन्त्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति* । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैवं विग्रहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातारः । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति ॥

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्क्वस्त्रुग्दृषदमिति । वाक्क्वस्त्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । सुक्व दृषश्च सुग्दृषदम् । त्वक्व सुग्दृषदं च त्वक्स्त्रुग्दृषदम् । वाक्क्व त्वक्स्त्रुग्दृषदं च वाक्क्वस्त्रुग्दृषदमिति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च

सुस्रक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः ।

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः ॥ २९ ॥

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति ॥ स्वर । पूर्वशालाम्रियः अपरशा-

लाप्रियः । स्वर ॥ समासान्त । पञ्चगवप्रियः* । समासान्त ॥ पुंवङ्गाव । खादिरे-
तरशम्यम् रौरवेतरशम्यम्† ॥

न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोऽत्र तत्पुरुष-
संज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुंवङ्गावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् ।

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ३१ ॥

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर‡ इत्यन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।
नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते§ पूर्व चान्तोदात्तत्वं परं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्हि । अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ॥

निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा ॥ ३२ ॥

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तं
को वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती¶ ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं निमि-
त्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य ॥ ३३ ॥

यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति** तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरा-
न्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठि-
तुम् । एवं किल नाम पद्यत एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । तच्च
न । एवं विग्रहः करिष्यते । एकः शितिरेषु त इम एकशितयः एकशितयः पादा
यस्येति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियत एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्ये-
त्येवमपि नार्थः पाठेन । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति†† ॥

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । सुस्रक्षमजटकेशेन सुनता-
जिनवाससा समन्तशितिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा-
दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य
लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति

* ५४. ९२. † ५.२. ३४. ‡ ६.१. २२३; ६.२. १. § १.४. २. ¶ २.१. ५३.

** ६.२. ८१. †† ६.२. २९.

तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२.१.५७] इति । बहुलवचनाच्च भविष्यति ॥

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकषष्टिवर्ष इति* । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो भविष्यति† ॥ यस्तर्हि नेगन्तः । अधिकशतवर्ष इति ॥ इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति । डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशत्पर्यमिति‡ । नैष दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् । किं पुनः कारणमव्ययादेरित्येवं तत् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत् गोचत्वारिंशदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति । संख्ययाव्ययासम्प्रादूराधिकसंख्याः संख्येये [२.२.२५] इति§ ॥ न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथम् । एवं विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति ॥ यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण¶ प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्यायते । अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वादिति** ॥ प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकषष्टिवर्षाच्च मुच्यामहे । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते ज्यं च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति ॥ यत्तु तदुक्तमधिकषष्टिवर्षो न सिध्यतीति स सिद्धो भवति । कथम् । यावता स च योगः प्रत्याख्यायते ज्यं च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* २.१. ५१. † ६.२. २९. ‡ ५.४. ७३*; ६.१. १६३. § ५.४. ७३; ६.१. १६३.
¶ २.२. २४; ५.४. ७३. ** २.२. २५*.

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २।१।२ ॥

द्विबिति किमर्थम् । करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥ इदं तर्हि । पीद्ये पीद्यमान ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । करोष्यटन् । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । नैष दोषः । अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ १ ॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ षष्ठ्यन्तं तावत् । मद्राणां राजन् । मगधानां राजन् ॥ आमन्त्रितकारकम् । कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः सति पराङ्गवद्भावे ऽसति वा । इदं तर्हि । परशुना वृधन् ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरङ्गवक्तव्यम् ।

अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने हेतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्राप्नोति । अस्यापि प्रसज्येत । क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोषु स्वामिन् । अग्नेषु स्वामिन्* । एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् ॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ॥४॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृधन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनन्तरत्वात् ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

स्वरे ऽवधारणाच्च ॥ ५ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ॥

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुप्तमेतु ।
प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः ॥

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान । प्रत्यग्न्यधीयान ॥
अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते ।

स्वरे ऽवधारणं सुबलोपार्थम् ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारणं क्रियते सुब्लोपो* मा भूदिति । परशुना वृधन् ॥

न वा सुबन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । सुबन्तैकान्तत्वात् । सुबन्तैकान्तः पराङ्ग-
वद्भावो भवति ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे कृते† ॥ प्रत्ययलक्षणेन‡ सुबन्तैकान्तता
स्यात्तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थम् । प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगु-
च्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे§ मा भूतामिति ।
कूपे सिञ्चन् । चर्म नमञ्चिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चञ्चिति
स्वाभ्रयं पदादित्वं भविष्यति¶ । चर्म नमञ्चिति पूर्वपदात्संज्ञायामगः [८.४.३]
इत्येतस्मान्निग्रयमात्रं भविष्यति । ननु च समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ।
नेत्याह । अविशेषेणैतद्भवति । पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तरं पदमुत्तरपदमिति ॥

* २.४.७१.

† २.१.२८.

‡ १.१.२२.

§ ८.२.५५ ८.४.२.

¶ ८.२.११३.

प्राक्कारात्समासः ॥ २ । १ । ३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ।

प्राग्वचनं संज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ज्वकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां वाधेरन् । ता मा वाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः कस्मादेव न वाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥ समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा समाससंज्ञा । कोऽवकाशः । विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः । नैषो ऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवति । येनैवान्नावयवकार्यं स्वरस्तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु [६.२.२४] इति ॥ इदं तर्हि । काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययो-त्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति । समासाच्च तद्विषयात् [६.३.१०६] इति ॥ इदं तर्हि । पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या तत्पुरुषाभयः समासान्तो यथा स्यात्* ॥ इदं तर्हि । पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या† गतिकारकोपपदात्कृत् [६.२.१३९] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ इदं तर्हि । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गति-र्गतौ [८.१.७०] इति निघातो यथा स्यात् । यदि तच्चास्ति पुनश्चनसौ छन्दसीति‡ । सति तस्मिन्तेनैव सिद्धम् ॥ एवमप्येका संज्ञेति§ वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहवचनं किमर्थम् ।

सहवचनं पृथगसमासार्थम् ॥ १ ॥

सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । किं

* ५.४.९१, ९२.

† २.२.१८

‡ १.४.६०*

§ १.४.१.

च स्यात् । यथेकैकस्य समाससंज्ञा स्यादिति ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत* ।
 इह च राजान् इति द्वौ स्वरौ स्याताम्† ॥ कथं च कृत्वैकैकस्य संज्ञा प्राप्नोति ।
 प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चाय-
 मप्यस्ति वृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता-
 मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्ड्यन्ति । सत्येतास्मि-
 न्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहप्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण
 प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहप्रहणेन ॥ एवं तर्हि
 सिद्धे सति यत्सहप्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च
 योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह सुप्समस्यते । केन सह । समर्थेन । अनुव्य-
 चलत् अनुप्राविशत् । ततः सुपा । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च
 लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्तीदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरु-
 त्स्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो रथ इति ॥

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ २ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी
 इव । कन्ये इव ॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अनव्ययमव्ययं
 भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
 भवति† ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूढचर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्द-

प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-

साकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति । छमद्राः छमगधाः । सपुत्रः सच्छान्न इति । समृद्धौ
 साकल्य इति च प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः

कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ।
उभयपदार्थप्रधानो इन्द्रः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ॥ अथवा नेमे
समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्था निर्दिश्यन्त इमे । एतेष्वर्थेषु यद-
व्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत इति ॥

यथासादृश्ये ॥ २ । १ । ७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ॥ असादृश्यं
इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं
प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते* ॥ नैष दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवा-
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाची । अस्ति प्रकारवचने थाल् । तद्यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं
वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न
भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति† । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ २ । १ । ९ ॥

सुबिति वर्तमाने‡ पुनः सुग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत्सुग्मात्रे
यथा स्यात् । माषप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा
न तत् । अयथाजातीयके शोत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति । अक्षपरि-
शलाकापरि ॥

एकत्वेऽक्षशलाकायोः

अक्षशलाकायोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षाभ्यां
वृत्तम् अक्षैर्वृत्तम् ॥

कितवव्यवहारे च ॥ १ ॥

कितवव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥ १ ॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११—१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततो ऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्च-
म्येति ॥ पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सुबन्तेनेति* वर्तत एतैश्च कर्मप्रव-
चनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते† । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेनैव समासो
भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा
स्यात् । बहिर्ग्रामम् बहिर्ग्रामात् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहिः-
शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमेवैतत्सिध्यति । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥

आङ्गुर्यादाभिविध्योः ॥ २ । १ । १३ ॥

मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्यन्तेनेति‡ वर्तत आडा च
कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विधीयत§ एतयोश्चैवार्थयोरङ्गुर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति
नान्यत्र¶ ॥

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं
पाटलिपुत्रम् ॥ यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत
एतद्गङ्गाया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति**
वर्तते गङ्गा चैव हि लक्षणं न वाराणसी ॥ अथवा यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा
चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति ।
साधीयश्च गङ्गाया न वाराणस्याः ॥

* २.१.४. † २.३.१०; (२९). ‡ २.१.१२. § २.३.१०. ¶ १.४.८९. ** २.१.१४.

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् । परमं तिष्ठद्गु ॥

तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥ १ ॥

तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावो अस्मिन्काले तिष्ठद्गु । वहद्गु ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्ते । खलेयवम् खलेबुसम् लूनय-
वम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २ । १ । १८ ॥

वावचनं किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा
स्यात् । पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा
वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा
स्यात् । गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा षष्ठीसमा-
सोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वावचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ॥

अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद्यथैकदेशिप्रधाने । तद्यथा ।
एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते
षष्ठीसमासो न भवति । समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्यो ऽपवादः ।
इह पुनर्वावचने क्रियमाण एकया वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ॥

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति ॥ न वक्तव्यः । इह कश्चित्सर्मासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥ ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति । अपि चान्यपदार्थता न प्रकल्पेत । चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥ यद्यप्यत्रैताभ्यां शब्दाभ्यामेषोऽर्थ उच्यतेऽन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते । तत्रान्यपदार्थाभ्यो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो गम्यते स्वपदार्थोऽपि तु गम्यते तत्र स्वपदार्थाभ्योऽव्ययीभावः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः † ॥ परंकार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः संख्यायाः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ‡ ॥

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्चराजम् दशराजम् § ॥

* ६.३. १४.

† ३.२. २४.

‡ (५.४. ११०; ३.४. १८.)

§ ५.४. १२; ११.

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २ । १ । २४ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी । ग्रामं गामी ग्रामगामी ॥

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥ २ ॥

श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवति । तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् ॥

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

अहीने द्वितीया [६.२.४७] पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतत्स्वरवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव* ॥

जातिस्वरप्रसङ्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति । ग्रामगतः अरण्यगत इति । जातिकालञ्जुखादिभ्योऽजाच्छादनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः [६.२.१७०] इति ॥

तत्र जातादिषु वाच्यतात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदेतद्वा जाते [१७१] इत्येतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति ॥ ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव ॥ नास्ति भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानेऽर्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राज्ञः सखा राजसखः । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्य-मपवादैरुत्सर्गा वाध्यन्त इति । वाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेष-

विहितेन । अथ न सामान्यविहितो यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादित्येतदयुक्तम् ॥ अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतो ऽथार्थकृतः । शब्दकृतथार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत् । बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यं* तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थकृतः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे । आरूढो वृक्षं देवदत्त इति । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति । आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः संबन्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ॥ उभयं खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा । पुनरेहि गवांसखेति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

किमुदाहरणम् । खट्वारूढो जाल्मः । क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम । अधीत्य ज्ञात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वा-रूढोऽयं जाल्मः । नातिव्रतवानिति ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २९ ॥

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात्केन समासवचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥
अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात्कान्तेन चाक्तान्तेन च कालाः क्तान्ते-नेत्येतत्समासवचनमनर्थकम् । अत्यन्तसंयोग इत्येव सिद्धम् ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ २ ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । षण्मुहूर्ताश्वराचराः । ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम् । तदुच्यते । अहर्गताः रात्रिगता इति ॥ नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् † ॥ इदं तर्हि । अहरतिसृताः रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दध्ना पटुः । धृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न हि दध्नः पटुना सामर्थ्यम् ।

केन तर्हि । भुजिना । दधा भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुला-
खण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । केन
तर्हि । करोतिना । शङ्कुलाया कृतः खण्ड इति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि
वचनात्प्राप्नोति । दधा पटुः । घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥
गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् ॥ किं पुनरिहोदाहरणम् ।
शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन
स्यात् । इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वच-
नग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति ॥
कथं पुनरयं गुणवचनः सन्द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुस्तोपो
गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति* । तद्यथा । शुकुगुणः शुकुः । कृष्णगुणः कृष्णः ।
एवं खण्डगुणः खण्डः ॥ यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः
खण्डेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति । दधा पटुः । घृतेन पटुरिति ।
तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन ॥

तृतीयासमासे ऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासे ऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्यवचनात् ।
अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ॥

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् । तृतीया
तदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः ।
किं तर्हि । योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृती-
या तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततोऽर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते ।
धान्यार्थः वसनार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ [२.१.३१] इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ २ । १ । ३१ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोऽयम् । संवत्सरावरोऽयम् ॥

सदृशग्रहण उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् । षष्ठ्यर्थमिति चेतृती-
यासमासवचनानर्थक्यमिति* ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः नखनिर्मिन्नः दात्रलूनः पर-
शुच्छिन्नः । कृता क्तेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्न-
वान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २ । १ । ३३ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने अन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपे-
न्ध्यम् घनघात्यम् ॥

साधनं कृतेति वा पादहारकार्थम् ॥ २ ॥

अथवा साधनं कृता सह समस्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहा-
रकार्थम् । पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासो ज्यं द्रष्टव्यः । किं
कारणम् ।

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यं भवति न तेषामन्योऽन्येन । तथा । निभयण्या

ज्ञाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योऽन्येन ॥ एवं तर्ह्याहायमन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण
मिथीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दधा ओदनो
भुज्यते देवदत्तेनेति ॥

सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यं क्तस्तृतीयापूर्वपदः
समस्यते द्विपोत्तरपदस्य च लोपो भवतीति । दधोपसिक्तो दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्त
ओदनो दध्योदनः । गुडेन संसृष्टा गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टा धाना गुडधानाः ॥

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यत उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । अन्धानां
युक्तो ऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो
दधिघटः ॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वासमासे ऽदर्शनात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । असमासे ऽदर्शनात् । यद्यसमासे दृश्यते
समासे च न दृश्यते तल्लोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमास उपसिक्तशब्दः संसृष्ट-
शब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ।

युक्तार्थसंप्रत्ययाश्च सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

दधा युक्तार्थता संप्रतीयते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते दधा युक्तार्थता संप्रतीयत इति ।

संप्रत्ययाश्च तदर्थाध्यवसानम् ॥ ८ ॥

संप्रत्ययाश्च तदर्शो ऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ ९ ॥

यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्व

स्यात् । दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटुशब्दस्य ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गो अविशेषात् ॥ १ ॥

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननाथोलूखलमिति । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥ २ ॥

बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय बलिर्महाराजार्थः स भवति । तत्र तदर्थ इत्येव सिद्धम् ॥

यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्येतल्लक्षणं क्रियते ।

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वश्रूङ्गरम् इतिविधेति ॥

अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ४ ॥

अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थम् ॥ किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इत्यतो ऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथार्थेन नित्यसमासो वक्तव्यो विग्रहो मा भूदिति ॥

सर्वलिङ्गता च ॥ ५ ॥

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्थः सूपः । ब्राह्मणार्थो यवागूरिति ॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यत इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या । नेत्याह

सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् । अर्थशब्दो ऽयं पुँलिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषस्तेन पुँलिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ न वक्तव्यम् ।

यत्सावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत इति यदर्थं बलिरक्षितग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थस्थानाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यते ऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति । तथाथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं * षष्ठीसमासे पुनरन्तोदात्तत्वेन † नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति यदर्थं चतुर्थी तदर्थेऽर्थे क्ते च [६. २. ४३-४५] इत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वे ऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्थानाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं ततो ऽर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति ॥

यदप्युच्यतेऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्थेऽप्यत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ यदि सर्थेऽप्यत्ययः क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि अर्थम् भवत्येति त्वङ्गस्येतीत्युक्तौ स्याताम् ‡ ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति चै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तथाथा । शोभनं मुखमस्याः स्तुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यास्वकपौ प्रसज्येयाताम् § ॥ एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः

* ६.२.४३.

† ६.२.२२२.

‡ ६.४.७७.

§ ६.२.४६; ६.४.१५४.

करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गतापि सिद्धा भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । चतुर्थी । चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थ । तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति ॥ इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति । छात्राय रुचितम् । छात्राय स्वदितमिति* । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ॥ इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति । यूपाय दारु यूपदारु । रथदारु । वावचनं विधास्यते ॥ इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वार्थशब्द आदेशो भवत्यन्यत्र नित्य इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति ॥ एवं तर्हि उदकार्यो वीवधः स्थानिवद्भावोद्भवः प्राप्नोति । तस्मान्नैव शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च ॥ नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति क्लेषा चतुर्थी । तादर्थ्यं इत्याह । यदि तादर्थ्यं चतुर्थ्यर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति ॥

यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाभयत्वालिङ्गस्य ॥

पञ्चमी भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकाङ्गवृकभयम् । वृकाङ्गीतो वृकभीतः । वृकाङ्गीतिर्वृकभीतिः । वृकाङ्गीर्वृकभीरिति ॥ अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गतः अर्भजुगुप्सरिति ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ २ । १ । ४० ॥

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अक्षधूर्तः क्षीधूर्तः । अक्ष-

कितवः स्त्रीकितव इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशा-
च्छौण्डादिभिरिति विश्वास्यते ॥

धाङ्गुण क्षेपे ॥ २ । १ । ४२ ॥

धाङ्गुणेत्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

धाङ्गुण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इति ॥ क्षेप
इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम । यथा तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं यो गुरु-
कुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ २ । १ । ४३ ॥

कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

कृत्यैर्नियोग इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पूर्वोक्तेऽर्थेयं साम । प्रातर-
ध्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह
यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥ यद्ग्रहणं च
कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वोक्ते दातव्या भिक्षेति ॥

क्षेपे ॥ २ । १ । ४७ ॥

किमुदाहरणम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो
नाम । यथावतप्ते नकुला न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं
तिष्ठति स उच्यते ऽवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति ॥ क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह सम-
स्यत इत्युच्यते तत्र सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति ।

क्षेपे गतिकारकपूर्वं उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति* ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २ । १ । ४८ ॥

किमर्थथकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क्व मा भूत् । परमं पात्रेसमिता इति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ २ । १ । ४९ ॥

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति । एका नदी एकनदी । नदीभिः संख्येति* प्राप्नोति । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो ह्रन्ः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥ अथवाव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परंकार्यत्वे च न दोषः । कथम् । नदीभिः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः ।

सर्वमेकनदीतरे† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

* २.१.२०.

† (२.४.११०; २.४.१८.)

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः । समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाङ्-
यते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहताः पञ्चकुमारि दश-
कुमारि गोत्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनम्
[२.४.१] इत्येतच्च वक्तव्यम् ॥ एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं
समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तरार्धम् । कः पुन-
र्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षितेषु पूलेषु
गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥ एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः । एवमपि पञ्च-
ग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति । किं कारणम् । समेकत्ववाच्याङ्गभिमुख्ये
वर्तते हरतिर्देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि ।
साद्दृश्येऽपि वर्तते । तद्यथा । मातुरनुहरति । पितुरनुहरति ॥ अथवा पञ्चग्रामी
षण्णगरी त्रिपुरीति नैवेदमियत्येवावतिष्ठते । अवश्यमसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति क्रियां
गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः ॥ अयं तर्हि भावसाधने सति
दोषः । पञ्चपूल्यानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्धोऽजोऽमीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदि-
तायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणत्रिशसनानि क्रियन्ते इति । असंभवात् । आ-
कृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि
क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति ॥
अथवाव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योः ॥

किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति । एवं भवितुमर्हति ।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता । द्वि-
गुनिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा तदेतदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ एवं तर्ह्ययं इति वक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ २ ॥

अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापितिः द्वैमातुरः त्रैमातुरः* । किं कारणम् । द्विगुनोक्तत्वाद्वहुव्रीहिवत् । तथाया । चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । स्वरे । पञ्चारलिः दशारलिः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो† न प्राप्नोति ॥

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराभयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराभयमात्रमेतच्चोदितं सर्वाणि चेतरेतराभयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति‡ । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराभयैः । न हि संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विश्वास्यते । तथाया । कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽय वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तस्मिन्द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः ॥ अथवा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेऽपि वर्तते । तथाया । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितः स्यादिति ॥

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यदयं द्विगोर्लुगनपत्ये [४.१.८८] इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति ॥

* ४.१.९५; ११५.

† ६.३.२९.

‡ १.१.१*.

समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात् ॥६॥

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थी । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तद्धितार्थेन कृतत्वात् । तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति* ॥ यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुग्भविष्यति† । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । पञ्चपूली दशपूली । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४.१.२२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवम् दशगवम् । गोरतद्धितलुकि [५.४.९२] इति टज्ज प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अविशेषेण‡ द्विगोर्डीर्भवतीत्युक्त्वापरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहार इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण गोष्टज्भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहार इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति ॥

अभिधानार्थं तु ॥ ७ ॥

अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा स्यात्तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् । तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि । न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि । लुक्तद्धितलुकि [१.२.४९] इति ङीपो लुक्प्रसज्येत ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । वाग्दृषदप्रियः छत्रोपानहप्रियः । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः § । किं प्रयोजनम् । समुदायवृत्तावयववानां मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षो ऽवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदा त्ववृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् ॥ ९ ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः । द्विमासजातः त्रिमासजातः ¶ । किं पुनः कारणं न सिध्यति । छुप्नुपेति** वर्तते । एवं तर्हिदं स्यात् । द्वौ मासौ

* ४.२.२०.

† ४.१.८८.

‡ ४.१.२१.

§ ५.४.१०६; ९२.

¶ २.२.५.

** २.१.२; ५.

द्विमासम् द्विमासं जातस्येति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति* । द्विमासजात इति चेष्यते† । व्यङ्गजातश्च न सिध्यति । व्यहजात इति प्राप्नोति न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । व्यङ्गजातस्तु न सिध्यति‡ ॥ किमुच्यते परिमाणितेति न पुनरन्यत्रापि । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्ध उत्तरपद इति द्विगुर्भविष्यति ॥

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्चखट्वा दशखट्वा । द्विगोः [४.१.२१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगुः । गोरतद्धितलुकि [५.४.१२] इति टज्मा भूदिति ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ । १ । ५२ ॥

किमनन्तरे योगे§ यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वमात्रे । किं चातः । यद्यनन्तरे योग एकशाटी¶ द्विगोः [४.१.२१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वमात्र एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्त्वनन्तरे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो भविष्यति । एका शाटी एकशाटी ॥ इह तर्हि एकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टाबन्तेन समासो भविष्यति । एका भिक्षा एकभिक्षा ॥ इह तर्हि सप्रर्षयः** इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति†† । अस्तु तर्ह्यानन्तरे । कथमेकापूपी । समाहार इत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहारः । यत्तद्दानं संभ्रमो वा ॥ इह तर्हि पञ्चहोतारः दशहोतारः इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्रर्षयः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्‡‡ । अथवा पुनरस्त्वनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम्§§ ॥

* ६.१.२२३.

† ६.२.२९.

‡ ५.४.११; ८८; ८९.

§ २.१.५१.

¶ २.१.१९.

** २.१.५०.

†† ६.२.२९.

‡‡ ६.२.१९९*.

§§ ६.२.९१*.

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २।१।५३ ॥

किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाक-
रणः । वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहो-
स्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहो-
पमार्यो गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्यो गौरिवाश्च
इति ॥ एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः ।
किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञाना-
र्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानम् ।
गौरिव गवय इति । गौरिर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥ कामं तर्ह्येनैव हेतुना यस्य ग-
वयो निर्ज्ञातः स्यान्नौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्यं स्याद्गवय इव गौरिति । वाढं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् । शखीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते । श-
ख्यामित्याह । केनेदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेन । यद्येवं शखीश्यामो देवदत्त
इति न सिध्यति । उपसर्जनस्येति* ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवं-
जातीयकानि भवन्ति तित्तिरिक्त्वाभी कुम्भकपाललोहिनी अनुपसर्जनलक्षण
ईकारो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि शख्यामेव शखीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्या-
माशब्दः । एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति । बहवः शख्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा
पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्र-
मुखी देवदत्तेति बहवश्चन्त्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥ एवमपि
समानाधिकरणेनेति† वर्तते व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनाच्च
भवति । यद्यपि तावद्बहवत्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला
समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो‡ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते ।
एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इति । इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात् ।
यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शखीव श्यामा देवदत्तेति शख्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं

* २.२.४८.

† ४.१.१४; ४०; १९.

‡ २.१.४९.

§ ६.३.४२.

स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शक्ती इयामा तद्दृश्यं देवदत्तेत्येवमपि देवदत्तायां इयामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणो अनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च शक्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्तात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्तात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् । शक्तीइयामा । इयामाशब्दोऽयं शक्तीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति ॥

न वा इयामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्य-
वचनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । इयामत्वस्योभयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र इयामत्वमस्ति शक्यां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकत्वाच्च इयामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः । इयामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति । न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव ॥ अथवा सामान्यवचनैरित्युच्यते सर्वश्च शब्दोऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते त एव विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २ । १ । ५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ॥ सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । कस्मात् भवति पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि

समास इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषो ऽभिरूपः । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्ज-
नाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते । तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः* ॥

न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात् । अन्यतरदत्र प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् ॥ कामं तर्ह्येनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । न कर्तव्यम् । न ह्ययं इन्द्रः । तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमासः । तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि । द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपद्वरुध्येते न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपद्वरुध्यमानयोः किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति । तत्र त्वेतावान्संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि ह्यसंदेहः । यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा । कुञ्जखञ्जः खञ्जकुञ्ज इति । यत्र अन्यतरद्वयमन्यतरो गुणस्तत्र यद्व्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा । शुक्रमालभेत कृष्णमालभेतेति न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥ कथं तर्हिमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपद्वरुध्येते वृक्षः शिशोपेति । नैतयो-
रावश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिशोपास्ति ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २।१।५८ ॥

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२.१.५७] इत्येव सिद्धम् ।

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते । यद्यकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च । यच्चानेन कृतं सूकृतं तत् । किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभू-
यस्त्वात् । ते खल्वपि विधयः स्युपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ॥ अवश्यं खल्वस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलम् अन्यतरस्याम् उभयथा वा एकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थानुम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २।१।५९ ॥

श्रेण्यादयः पद्यन्ते कृतादिराकृतिगणः ॥

श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

श्रेण्यादिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा हि श्रेणय एव किञ्चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥ अन्यत्रार्थं च्यर्थग्रहणेषु च्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्त्रि* । तदिह न तथा । किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं च्यन्तकार्यं परं च्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्यर्थकार्यं परं च्यन्तकार्यमिति† ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २।१।६० ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिवचनम् ॥ १ ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं चाभुक्तं चेति ॥ अनञ्विति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृतमिति ॥

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । अशितानशितेन*
जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेना जीवतीति ॥

किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते न चात्र
नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि । प्रकृतिकृतोऽपि ॥ अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवाव-
धारणे वर्तते । तथाया । देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देव-
दत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवेति गम्यते ऽन्ये गुणाः समा
भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तथाया । देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यावभिरूपौ दर्शनीयौ
पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनाधिको ऽन्ये गुणा
अविवक्षिता भवन्ति ॥ तथादा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समान-
प्रकृतिग्रहणेन । नेह भविष्यति । सिद्धं चाभुक्तं चेति । नाप्यनञ्मिति प्रतिषेधेन । नेह
भविष्यति । कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति ।
यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । सिद्धं
चाभुक्तं चेति । अनञ्मिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । कर्तव्यमकृत-
मिति । नुडिडधिकेनापि तु समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा
समानप्रकृतिग्रहणं चोच्यते ॥

अवधारणं नञ् चानुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।

अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् भुक्तविभुक्तम् पीत-
विपीतम् ॥

सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्कान्तेन समस्यत इति व-
क्तव्यम् ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यातानुयातम् पुटापु-
टिका क्रवाक्रयिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥

युवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । समानाधिकरणेनेति* वर्तते कः प्रसङ्गे यद्यधिकरणानां समासः स्यात् ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समस्यत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६९ ॥

इदं विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात् । कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्गः । समानाधिकरणो वा । कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कथात्र विशेषः ।

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीया पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति† । अनेते वर्ण इति वक्तव्यम् ‡ ॥ अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः । वाढमर्थो यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति । आ इत एतः कृष्णेतः लोहितेत इति । नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदर्थं कर्मणि क्तस्तृतीया कर्मणि [६.२.४८] इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्§ ॥ अथ समानाधिकरणः ।

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् । परमशुक्रः परमकृष्ण इति । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् । कृष्णतिला इति ॥ एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । अन्यतरत्र कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति तृतीया तत्कृतार्थेन

* २.१.४९.

† ६.२.२.

‡ ६.२.३.

§ ६.२.१३९.

गुणवचनेन [२.१.३०] इति ॥ अवचयं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । शुकबभ्रुः हरितबभ्रुरिति । तथा च सति तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ॥ अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । वाढं सिद्धः । कथम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् [२.१.६७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव प्रतिपदोक्तस्याभावात् ॥ तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् [२.१.६२] इत्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः* । इभ्ययुवतिः आद्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः [६१] इत्यस्यावकाशः । सद्भवः सदश्वः । कृत्यतुल्याख्या अजात्या [६८] इत्यस्यावकाशः । तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्णः । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्यावकाशः । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः† । बहुव्रीहेरवकाशः । कण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति । वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन‡ ॥

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५ ॥

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् । सर्वधनाद्यर्थः । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान्बल्मीकः । लोहितशालिमान्ग्रामः । किं प्रयोजनम् । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥ यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञात्रयो मत्वर्थीयः । किं तर्हि । अर्थात्रयः । स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवत्येवं

* २.१. ६५.

† २.१. ५८.

‡ ५.४. १५४; ६.२.१.

कर्मधारयेणाप्युक्तत्वाच्च भविष्यति ॥ एवं तर्हीदं स्यात् । सर्वाणि धनानि सर्वधनानि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेव सति कर्मधारयः स्यात् । यत्र यदुक्तं कदाचित्कर्मधारय इत्येतदुक्तम् ॥ एवं तर्हि भवति वै किञ्चि-
दाचार्याः कार्यबहुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्वदिदं पठितं समानाधि-
करणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनार्थ इति ॥

यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति नैष युक्तो वि-
प्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । कान्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयो ज्यपदार्थे
बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भवि-
ष्यति ॥ एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थी-
थैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वथायमेवमर्थो यत्रः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीथैरभिधानं
मा भूदिति ॥ एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति* । किं तर्हि ।
इष्टिरियं पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधना-
र्थ इति । यदीष्टिः पठिता नार्योज्जेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेन यत्नेन
महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुहालकेन खारीसहस्रम् ।
तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीथैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति
लघुत्वात् ॥ कथं सर्वधनी सर्ववीजी सर्वकेशी नट इति । इतिप्रकरणे सर्वादेरिति
वक्ष्यामि† । तस्मादवश्यं वक्तव्यं ठनो‡ वाधनार्थम् ॥ कथं गौरखरवदरप्यम् गौर-
मृगवदरप्यम् कृष्णसर्पवान्वल्मीकः लोहितशालिमान्नामः । अस्त्यत्र विशेषः । जा-
त्यान्नाभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पे नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा
ह्यन्तरेण जातिं तद्वत्ताभिसंबन्धः क्रियते कृष्णसर्पे वल्मीक इत्येवं तदा भविष्यति॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ।
सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्याबकाशः । पदुतरः पदुवमः । बहुव्रीहेरव-
काशः । चित्रगुः शबलगुः । इहोमयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः ।
बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्यु-
च्यते* पूर्वञ्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः§ । इष्टवाची परदाब्दः । विप्रतिषेधे परं
यदिष्टं तद्भवति ॥ एवमप्युक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ऊष्ण-
प्रातिभदिकादातिशायिकः॥॥ शुबन्तानां बहुव्रीहिः । अतिशायिकोऽपि अन्तरङ्गः ।

* १.४.२.

† ५.२.११५*

‡ ५.२.११५.

§ २.२.२४; ५.२.५५; ५७.

॥ ४.१.१.

बह्वाद्यतराद्यर्थः । बह्वाद्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहेर्वा-
तिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः । यद्यत्राति-
शायिकाद्बहुव्रीहिः स्याद्बह्वाद्यतर एव स्वरः प्रसज्येत बह्वाद्यतर इति चेप्यते* ।
बह्वाद्यकतर इति च प्राप्नोति बह्वाद्यतरक इति चेप्यते† ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ ८ ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च व-
क्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौभ्रुतः कुतपसौभ्रुतः ।
अजापण्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौडल्यो यष्टिमौडल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २ । १ । ७१ ॥

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती
गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क मा भूत् । परमो
मयूरव्यंसक इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्धं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्माच्च भवति । ग्रामार्धः नगरार्ध इति । अर्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्येदं ग्रहणं पुँलिङ्गश्चायमर्धशब्दः । क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः क पुँलिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गो ऽवयववाची पुँलिङ्गः ॥ इह कस्माच्च भवति । अर्धं पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्धपिप्पली चार्ध-पिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्माच्च भवति । एकाधिकरण^१ इति वर्तते ॥ न तर्ही-दानीमिदं भवति अर्धराशिरिति । भवति । एकमेतदधिकरणं भवति यो ऽसौ राशिर्नाम ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥

अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । द्वितीयं भिक्षाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात् । भिक्षाद्वितीयमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अ-यमपि विभाषा षष्ठीसमासो अपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति । द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्य-विधानाभावस्य ॥ १ ॥

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-जनम् । भिनन्ति छिनन्ति । अमि कृते^२ शन्न भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । कर्तरि शप् [३.१.६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टे षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतमनुवर्तते ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दिक्पूर्वपदान्डीप् [४.१.६०] । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । ङीपा मुक्ते ङीप् भवति* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । दिक्पूर्वपदान्डीषोऽनुदात्तत्वं ङीष्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्डीप्सङ्ग इति† ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्धपिप्पली अर्धकोशातकी । एकदेशिसमासेन‡ मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । अव्ययीभावेन§ मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः प्राक्षिः । इव्या मुक्ते ञ्ण भवति¶ ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यत उपगोरपत्यमौपगवः तद्धितेन मुक्त उपग्वपत्यमिति न सिध्यति । अस्त्यत्र विशेषः । हे ह्यत्र विभाषे । दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुधिकण्ठेविद्धिभ्यो ञ्यतरस्याम् [४.१.८१] इति समर्थानां प्रथमाद्वा [८२] इति च । तत्रैकया वृत्तिर्विभाषापरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ॥

क्रियमाणेऽपि वा अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणम् । पूरणेनेति प्रतिषेधात्** । नैतत्पूरणान्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम्†† । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् । पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दोज्तः पूरणम् । योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे ञ्सोऽपि पूरणमेव ॥ एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २ । २ । ४ ॥

किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । अन्यतरस्यामित्येतदनुकृत्यते‡‡ । किं प्रयोजनम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जीविकां प्राप्त इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्§§ । जीविकाप्राप्त इति ।

* ४.१.६४. † ४.१.६०*. ‡ २.२.२. § २.१.२१. ¶ ४.१.९५.; ८२; ९२.
** २.२.११. †† ५.२.४८. ‡‡ २.२.४. §§ २.१.२४.

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्य-
ति ॥ एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्हि । अस्वमनेन विधीयते । प्राप्ता-
पक्षे द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्वं च भवति प्राप्तापक्षयोरिति । प्राप्ता जीविकां
प्राप्तजीविका । आपक्षा जीविकामापक्षजीविका ॥

कालाः परिमाणिना ॥ २ । २ । ५ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणाने-
नान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवेत्तद्व्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु त्रैवासावन्तर्वर्तिनी
विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि भ्रवणं भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति ।
इह पुनर्वाक्ये षष्ठी समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति । योऽसौ मासजातयोरभि-
संबन्धः स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र
प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति* प्रथमा भवति । न तर्हिदानीमिदं भवति मासजातस्येति ।
भवति वाद्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ॥

कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देशः ॥ १ ॥

कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देशः । अगमको
निर्देशोऽनिर्देशः । न हि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि । त्रिंशद्वात्रस्य ।
तद्यथा । द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य
तर्हि । बदराणाम् ॥

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति
वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कालस्य
येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देश इति । कं पुनः कालं मत्वा भवानाह कालस्य
येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादर्निर्देश इति । येन मूर्तानामुपचयात्पचयात् लक्ष्यन्ते
तं कालमाहुः । तस्यैव हि कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति
च । कया क्रियया । आदित्यगत्या । तथैवासकृदावृत्तया मास इति भवति संवत्सर
इति च । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् ॥

एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य । मासा जात-
स्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातः त्रिमासजातः ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । एकवचने तावदुक्तमनभिधानादिति ॥ द्विगोः किमुक्तम् । उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति* ॥

नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानो ब्राह्मणमा-
नयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यद्यन्य-
पदार्थप्रधानो ऽवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति ॥
पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं
ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते† न च नञ्समासस्तत्र
पद्यते । यद्यपि नञ्समासो न पद्यते नञ्च पद्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां
सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति यथेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां
योगोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं
कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वै-
रनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक्समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां
योगो नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवाभ्रयतो लिङ्गवचनानि
भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा ।
शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति ।
यदसौ द्रव्यं भ्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमि-
हापि यदसौ द्रव्यं भ्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भ-
विष्यति ॥ अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्म-
णमात्रस्मानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह राजपुरुष-

मानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेष-
 षकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते
 तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ । निवृत्तपदार्थकः ॥ यदा पुनरस्य
 पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः । यदि
 स्वाभाविकी किं नञ्प्रयुज्यमानः करोति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यं नञ्प्रयुज्य-
 मानः पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ्प्र-
 युज्यमानः करोतीति । नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रति-
 कीलवत् । तद्यथा । कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञ्चो मा-
 हात्म्यं स्यान्न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्च विभूयुर्नेत्येव राजानो ब्रूयुः ॥ एवं तर्हि
 स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्निमित्ता
 तूपलब्धिः । तद्यथा । समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च
 तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति ॥ यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः
 प्रयुज्यते । एवं यथा विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तते इति । नेति ह्युक्ते संदेहः स्या-
 त्कस्य पदार्थो निवर्तते इति । तत्रासंदेहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं वैतत् ॥
 अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ।

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्मण्ये गुणा-
 न्कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः ।
 उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कपिलः कृष्ण इति । एव-
 मयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने
 तावत् । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यो गच्छन्भक्षयति ॥ जाति-
 हीने संदेहाहुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । संदेहात्तावत् । गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं
 कपिलकेशं वृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणो
 ऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र संदेहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः ।
 दुरुपदेशात् । दुरुपदिष्टमस्य भवत्यमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र
 गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्म-
 णो ऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य
 निवृत्तिः । आतश्च संदेहाहुरुपदेशाद्वा न ह्ययं कालं माषराशिवर्णमापण आसीनं

वृद्धाध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । निर्शातं तस्य भवति ॥ इदं खल्वपि भूय उत्तरप-
दार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् । अनेकमिति । किमत्र संगृहीतम् ।
एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः स्यात् । प्रसज्यायं क्रिया-
गुणौ ततः पश्चाद्वृत्तिं करोति । तद्यथा । आसय शायय भोजयानेकमिति । यद्यपि
तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते यत्र खलु न प्रसज्येते तत्र कथम् ।
अनेकस्तिष्ठतीति । भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः ।
तद्यथा । न न एकं प्रियम् । न न एकं सुखमिति ॥

इह अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणता परत्वाच्चतलौ प्राप्तः* । तत्र को दोषः ।
स्वरे हि दोषः स्यात् । अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत† । अब्राह्मणत्वमिति
चेप्यते‡ ॥

नञ्समासे भाववचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति§ ॥

ईषदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

ईषद्गुणवचनेन ॥ १ ॥

ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति श्लुच्यमान इह च प्रसज्येत । ईषद्गार्भं
इति । इह च न स्यात् । ईषत्कडार इति ॥

षष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

कृद्योगा च ॥ १ ॥

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इध्मप्रद्वन्धनः पलाशशातनः ॥
किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्ष्यति¶ । तस्यायं
पुरस्तादपकर्षः । का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का कृद्योगा । सर्वा षष्ठी प्रतिपदवि-
धाना शेषलक्षणां** वर्जयित्वा । कर्तृकर्मणोः कृति [२.३.६६] इति या षष्ठी सा
कृद्योगा ॥

* ५.१.११९. † ६.२.२. ‡ ३.१.३. § ५.१.११९*. ¶ २.२.१०*. ** २.३.५०.

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठीगुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः
पटहशब्दः नदीषोषः ॥

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । घृतस्य तीव्रः । चन्दनस्य
मृदुरिति ॥

किमर्थमिदमुच्यते । गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं
कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि न
स्यात् । काकस्य काण्ठ्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ।
एतदेव तस्मिन्योग उदाहरणम् । यद्वै ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इत्यसा-
मर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । ब्रह्ममन्त्रा-
पेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणै-
रिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्पिषो
ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानमिति† ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २ । २ । ११ ॥

गुणे किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति
प्रबोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भव-
तीति । ब्रह्ममन्त्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि । काकस्य काण्ठ्यम् । कण्टकस्य
तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः ।

वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थ्यात्पकरणाद्वापेक्ष्यं निर्जातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नैतदस्ति । प्रतिषिध्यते ऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति* । या च भ्रूयत एषा वाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्याच्च भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत ओदनः ॥ इदं तर्हि । चौरस्य द्विषन् । वृषलस्य द्विषन् । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते । वक्ष्यत्येतत् । द्विषः शतुर्वावचनमिति† ॥

अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्योच्चैः । वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आसनम् ॥ इदं तर्हि । ब्राह्मणस्य कृत्वा । वृषलस्य कृत्वेति । एतदपि नास्ति । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठ्यव्ययप्रयोगे नेति* । या च भ्रूयत एषा वाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्याच्च भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः ॥ इदं तर्हि । पुरा सूर्यस्योदेतोरारधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तौः । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा । वक्ष्यत्येतत् । अव्ययप्रतिषेधे तोम्बु-
न्कसुनोरप्रतिषेध इति† ॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य माराविदस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥ इदं तर्हि । सर्पिषः पीयमानस्य । यजुषः क्रियमाणस्येति । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥

कर्मणि च ॥ २ । २ । १४ ॥

कथमिदं विज्ञायते । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत इति । आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतं‡ तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कथात्र विशेषः ।

* २.२. ६९.

† २.२. ६९*.

‡ २.२. ८. १२.

कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मप्रप्रथमः पलाश-
शातनः* ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः । अपां स्रष्टा† । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ अस्तु
तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । समासः क-
स्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । ब्रह्म-
मत्रापेक्ष्यत ओदनः ॥

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति वृद्ध्यते कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।
ब्राह्मणस्य गतः । ब्राह्मणस्य यात इति ॥

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः । राज्ञां पूजितः‡ । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि [२.३.६६] इत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इत्यर्थे ऽयं चः पठितः । कर्मणि च । कर्मणी-
त्येवं या षष्ठीति ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित्यतिषेधः । विधिरित्याह । कुत
एतत् । विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः ॥

* १.३. ११७; २.३. ६५.

† २.२. १६.

‡ २.२. १२.

कुगतिप्रादयः ॥ २ । २ । १८ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति* ॥

व्यवेतप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

व्यवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्योहि मयूररोमभिः ॥

सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । आङ् । आकडारः आपिङ्गलः । छ । छब्राह्मणः छवृषलः । अति । अतिब्राह्मणः अतिवृषलः । दुर् । दुर्ब्राह्मणः । गति । प्रकारकः प्रणायकः प्रसेचकः ऊरीकृत्य ऊरीकृतम् ॥

प्रादयः चार्थे ॥ ४ ॥

प्रादयः चार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी प्रपितामहः ॥

एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् ॥ स्वती पूजायाम् ॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अतिराजा ॥ दुर्निन्दायाम् ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम् दुर्गवः ॥ आङीषदर्थे ॥ आङीषदर्थे इति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः ॥ कुः पापार्थे ॥ कुः पापार्थे इति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी प्रपितामहः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्टः । अतिमालः ॥ अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अवक्रुष्टः कोकिलयावकोकिलो वसन्तः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । परिग्लानो ऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाम्या
निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् ।
पुनःप्रवृद्धं बर्हिर्भवति । पुनर्गवः पुनःसुखम् ॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं च । वाससी इव । कन्ये इव ॥ उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं
समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्यचलत् अनुप्राविशत् । यत्परियन्ति* ॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १९ ॥

अतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति† ॥ अतिङिति शक्य-
मकर्तुम् । कस्माच्च भवति । कारको व्रजति । हारको व्रजतीति । सुप्सुपेति‡ व-
र्तते ॥ अत उत्तरं पठति ।

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य । तिङुर्थस्य । कः
पुनस्तिङुर्थः । क्रिया ॥

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ।
कारको गतः । हारको गतः । नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि ॥ इदं
तर्हि । कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्या । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृद-
भिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयस्याचार्यो जनयोर्योगयोर्निवृत्तं§ सुप्सुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ।
यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति । समर्थेन¶ ॥ यद्येवं धातूपसर्गयोरपि
समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि ।
अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥

* ८.२. ३०. † ३.३. १०. ‡ २.२. २; ४. § २.२. १८; १९. ¶ २.२.२.

षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाशः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः* । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरमः कर्णेजपः । इहोभयं प्राप्नोति । कुम्भकारः नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन ॥

न वा षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । कथम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्छुबुत्त्तेरिति वचनात् ॥ अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषस्तेन वा स्यादनेन वा । उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासो यस्य विप्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे† यः समासः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विप्रहो नास्ति ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत । अमैवाव्ययेनेति । मैवं विज्ञायि । अमाव्ययेनैवेति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमशब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खशयं††ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनममैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति‡ । अये भोजम् । अये भुक्त्वा ॥ अघ्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति‡‡ स न वक्तव्यो भवति ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ।

* २.२.८. † २.२.१७. ‡ ३.२.१५; ७.१.२४. § ३.४.२६; २४. ¶ ३.४.२४*

शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न हि सन्ति तानि पदानि
येषां पदानामनुक्तः समासः ॥ अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः
स शेषः ।

अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदतः । न हि सन्ति ते ऽर्था येष्वनुक्तः
समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः ।
कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् । अनेकमन्यार्थे इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । यथा मे माता तथा मे पिता सुखात् भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थं इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात् । राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे वाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ॥ परंकार्यत्वे च न दोषः । शेष* इति वर्तते श्लेषत्वान्न भविष्यति ।

श्लेषवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र श्लेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति† ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं वाधत एवमन्यपदार्थेऽपि वाधेत ॥

अथानेकग्रहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थे इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात्‡ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुप्सुपेति§ वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि समासो यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ॥

उत्तरार्थे चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वः [२.२.२९] अनेकमिति । इहापि यथा स्यात् । ब्रह्मन्यमोधखदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति यद्यमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति¶ । तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं क्रियत उपसर्जनार्थम् । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् [१.२.४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात् । चित्रगुः शबलगुरिति** ॥

* २.२.२३. † १.४.१*. ‡ १.४.९६. § २.१.२४. ¶ २.१.९९. ** १.२.४८.

न वैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । एकविभक्तित्वात् । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । चित्रगुः शबलगुरिति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्य । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ॥ यदि तर्हि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः क्रियत एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति । राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ॥ एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव । राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं षक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तं चापूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात् ॥

पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधाने ऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ॥

न वानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

सामान्ये ऽभिधीयमाने विशेषो ऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिर्यदा तु खलु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति । चित्रा गावो देव-

दत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः । यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः । देवदत्त इति ॥ सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगु तत् । चित्रगु किञ्चित् । चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात्सर्वं वाविश्वं वेति । तत्रावश्यं संदेहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ॥

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वपञ्चात्पदं वर्तते ऽस्येति ।

विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् बहुयवा बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ॥

अपर आह । विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः । विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् बहुयवा बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति । कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ॥

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनेषूक्तं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति विभक्त्यर्थस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्च । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपद इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येष शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयेत सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ।

उक्तं वा ॥ ९ ॥

किमुक्तम् । लैङ्गेषु तावदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति* । सांख्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति† ॥ प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयान्नविष्यति‡ । यदि सामयिकी न नियोगतो ऽन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा§ षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नोतो द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यत्येतत्तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति¶ ॥ एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् । व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति** प्रथमा भविष्यति ॥ न तर्हिदानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति । भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥ १० ॥

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । व्यधिकरणानां मा भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥

अव्ययानां च ॥ ११ ॥

अव्ययानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ॥

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥ १२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । कण्ठस्थः कालोऽस्य कण्ठकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः । खरमुखः ॥

समुदायविकारषष्ठ्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायषष्ठ्या विकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ।

* ४.१.३*. † २.३.१*. ‡ ३.१.२*. § २.३.५०. ¶ २.३.४६*. ** २.३.४६.

केशानां समाहारश्चूडा अस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्ण-
लंकारः ॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य वा ॥ १४ ॥

प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ॥

नञो ऽस्त्यर्थानाम् ॥ १५ ॥

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । अविद्य-
मानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः ॥
तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ।

न वानभिधानादसमानाधिकरणेषु संज्ञाभावः ॥ १६ ॥

न वा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्माच्च भवति । पञ्चभि-
र्भुक्तमस्येति । अनभिधानात् ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे
ऽपि वै परिगणने यत्राभिधानं नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः । तथाया । पञ्च भु-
क्तवन्तोऽस्येति ॥

अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियते वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् ।
तत्कथं कर्तव्यम् ।

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ १७ ॥

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । कष्टं श्रितमनेनेति ॥

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ १८ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । केचित्तावदाह्वर्यदृष्टि-
सूत्र इति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये [२.२.२६] इति । अपर
आह यद्भार्तिक इति ॥

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ १९ ॥

कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथो जेनोढरथो जड्वान् ।
उपहतः पशू रुद्रायोपहतपशू रुद्रः । उद्धृत ओदनः स्थाल्या उद्धृतौदना

स्थाली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम् । प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः ।

कर्तृवचनेनापि ॥ २० ॥

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अप्रथमाया इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः ॥ अथाप्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्माच्च भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरङ्गात्राप्रथमा ॥

सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनम् ॥ २१ ॥

सुबधिकारे अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ तत्तार्हि वक्तव्यम् ।

न वाव्ययत्वात् ॥ २२ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेषो अस्तिशब्दो नैषोऽस्ते-र्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा* ॥

अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । यथेवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ॥ एवं तर्हेवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । प्रतिवचनं चैवं हि नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत† किंसब्रह्मचारीति चेप्यते‡ ॥ एवं तर्हेवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तर्हेवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारी त्वमिति ॥ अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । अग्नौकरवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा । कश्चित्कंचिदाह । अग्नौ करवाणीति । कुर्विति कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर आह । अग्नौ करिष्यत इति । क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि के सब्रह्मचारिणोऽस्येति कठा इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते नूनं सोऽपि कठ इत्येवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं स्याच्चूनं तेऽपि कठा इति ॥ न खल्वपि ते शक्याः समासेन प्रतिनिर्देशुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ॥

* १.१. २७.

† ६.१. २२३.

‡ ६.२.१.

अथार्धतृतीया इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ।
अर्धं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः । समासार्थो नोपपद्यते ऽन्यपदार्थो हि नाम
स भवति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः ॥ एवं तर्होऽर्धं
विग्रहः करिष्यते ऽर्धं तृतीयमनयोरिति । एवमपि कः षष्ठ्यर्थः । षष्ठ्यर्थो नोपप-
द्यते । किं हि तयोरर्धं भवति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहो ऽर्धं तृतीयमेषामिति ।
ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः
समासार्थः । यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः

असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम्

संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति

द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयो-
रिति । ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह
देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति । तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्त्तम् ।
तद्यथा । सार्थिकानामेकप्रतिश्रय उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं
संबन्धो भवति । एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेषुक्तः षष्ठ्यर्थो वृश्यत
इहापि युक्तो वृश्यताम् ॥ इह तर्ह्यर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न
प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमसिद्धितीयोऽनु-
ससार पाण्डवम् संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्वि-
वचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणमस्ति सहायवाची ।
तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्धितीयः असिसहाय इति गम्यते ॥ एवम-
प्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा ।
शतम् यूथम् वनमिति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तम-
र्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते ऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ
तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति
तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥ अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषा-
मिति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना ।
संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचनं स्यात्संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥
इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तो ऽवयवे नोपपद्यते । नैष
दोषः । समुदायेष्वपि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वं पञ्चालाः ।

उच्चरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । शुक्रः नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये
द्रोणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्धा-
ढकं च कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेष्वपि हि शब्दाः
प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । केष्ववयवेषु । योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति ।
कं च समुदायं न व्यभिचरति । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति ॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २ । २ । २५ ॥

द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । द्वौ
वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु खलु द्वावानी-
येते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । केचित्तावदाहः । अनिर्ज्ञातेऽर्थे
बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तद्यथा । कति भवतः पुत्राः । कति भवतो भार्या इति ।
अपर आह । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा
पञ्चाधिष्ठाना वाक्तत्र युक्तं बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ।
द्विर्दश द्विदशा इति ।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः* । न हि सुजन्ता संख्यास्ति ॥ एवं
तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एवमप्यत्कारान्तत्वात्संख्ये-
त्यप्रसिद्धिः† । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहो द्विर्दश द्विद-
शा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते न चात्र
सुजन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुज्दृश्यते समासे तु न दृश्यते ।

सुजभावो ऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे सुचो ऽभावः । किं कारणम् । अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः

समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति । किं च भोः सुजर्थ इति समास उच्यते । न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् । यावता संख्येवो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति ॥

अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४ ॥

अशिष्यः संख्योत्तरपदो बह्व्रीहिः । किं कारणम् । संख्येयवाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तन्नान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविंशतिः अधिकत्रिंशति इति यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति । इदं तु न सिध्यति अधिकदशा इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येय एव वर्तते ॥ अथोपदशा इति कोऽयं समासः । बह्व्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । दशानां समीप उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो† ऽमत्वर्थो ज्यमारम्भः ॥

कवभावार्थं वा ॥ ६ ॥

अथवा कम्मा भूदिति‡ ॥

दिङ्गामान्यन्तराले ॥ २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २ । २ । २८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बह्व्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तन्नान्यपदार्थ* इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं दक्षिणपूर्वादिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो § न प्राप्नोति । अथ पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्व्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः

* २.२. २४.

† २.२. २४*.

‡ ५.४. १५४.

§ ६.२. ३४.

सिद्धो भवति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषित-पुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दि-गिति ॥ अथ मतमेतद्दिशि वृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः दिशं यो न व्यभिचरतीति रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । एवं च कृत्वास्तु दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानादित्येव । ननु चेत्तं दक्षिण-पूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतम् ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो* ज्मत्वर्थो ज्यमारम्भः ॥

कबभावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कम्पा भूदिति† ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । क्रियाभिधानात् । क्रियाभिधीयते तन्नान्यपदार्थः‡ इत्येव सिद्धम् ॥

न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

न वाशिष्यः । किं कारणम् । एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

पूर्वदीर्घार्थं च ॥ ३ ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम् । केशाकेशि ॥ स्यादेतत्प्रयोजनं यदि निबोगतो

ऽस्यानेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यते [६.३.१३७] इति दीर्घत्वं
न प्रयोजनं भवति ॥

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ४ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगो* ऽमत्वर्थो ऽयमारम्भः ॥

कवभावार्थे वा ॥ ५ ॥

अथवा कस्मा भूदिति † ॥

चार्ये द्वन्द्वः ॥ २ । २ । २९ ॥

चार्य इत्युच्यते चञ्चाव्ययं‡ तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः ।
पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च समासस्तत्र पद्यते ॥ पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्या-
मभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति यथेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां यो-
गोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते ऽपरे न । न चेदानीं
कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्धानर्थक इति सर्वैरर्थकैः ।
तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक्समासाच्चार्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो
नास्ति समासे च भवति स्वाभाविकमेतत् ॥ अथवाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति ।
गुणवचनानां हि शब्दानामाभ्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् शुक्ला
शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं भ्रितो
भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं
भ्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

अथेह कस्मान्न भवति । याज्ञिकश्चार्यं वैयाकरणश्च । कठश्चार्यं बहुश्च ।
औक्थिकश्चार्यं मीमांसकश्चेति । शेषऽ. इति वर्तते ऽशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ यदि
शेष इति वर्तते

उपाङ्गात् स्थूलसिक्तं तूर्णीगङ्गं महाहृदम् ।

श्रेणं चेदशको गन्तुं मा त्वा ताम्नां कृताकृते ॥

इत्येतन्न सिध्यति** । नैष दोषः । अन्यद्वि कृतमन्यदकृतम् ॥

* २.२. २४*. † ५.४. १५४. ‡ १.४. ५७, १.१. ३७. § २.२. २३. ¶ २.१. ५७. ** २.१. ६०.

चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति ।

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति ॥

सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥

तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिँल्लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्टीमृद्धौ । समानाधिकरण-
लक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति* ॥

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णे सुखदुःखे जन-
नमरणे । किं कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ॥

यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह कस्मान्न
भवति । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत्प्राक्समासाद्यत्र सामा-
नाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीतीहापि न दोषो भवति ॥ यदप्युच्यते विप्रति-
षिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रतिषिद्धाः । इहापि ब्रह्मक्ष-
न्धोधाविति ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यमानः ब्रह्मार्थं संप्रत्याययति न्यमोधार्यं निवर्तयति
न्यमोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यमोधार्यं संप्रत्याययति ब्रह्मार्थं निवर्तयति । अत्र चे-
थुक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौ-
र्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः ।
ब्रह्मक्षन्धोधाविति ब्रह्मक्षन्धोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवि-
तव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विचनबहुवच-

नानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः ।

प्रक्षान्यप्रोधा प्रक्षान्यप्रोधा इति । प्रक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यप्रोधशब्द उपस्थित
एकार्थस्तस्यैकार्थत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता वृश्यते । यावा ह क्षामा । यावा चिदस्मै पृथिवी
नमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम् । विग्रहे किल
नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्किं पुनः समासे ॥

समुदायात्सिद्धम् । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवच-
नबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि
समुदाया भवन्ति । तथाया । शतम् यूथम् वनमिति ॥ नैकार्थम् । नायमेकार्थः ।
किं तर्हि । द्वयोर्बह्वर्थश्च । प्रक्षोऽपि द्वयोर्न्यप्रोधोऽपि द्वर्थः । यदि तर्हि प्रक्षो
ऽपि द्वयोर्न्यप्रोधोऽपि द्वर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्बहु-
बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् ।
नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति यदेदानीमेवोक्तं प्रक्षोऽपि द्वयोर्
न्यप्रोधोऽपि द्वर्थ इति । याभ्यामेवात्रैको द्वर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपि ॥ यद्येवमन्य-
वाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते ।
अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्रक्षस्य न्यप्रोधत्वाच्चन्यप्रोधस्य
प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ९ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तन्न । किं कारणम् ।
प्रक्षस्य न्यप्रोधत्वाच्चन्यप्रोधस्य प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्रक्षोऽपि
न्यप्रोधो न्यप्रोधोऽपि प्रक्षः ॥ कथं पुनः प्रक्षोऽपि न्यप्रोधो न्यप्रोधोऽपि प्रक्षः
स्याद्यावता कारणाद्बुध्ये शब्दनिवेशः ।

कारणाद्बुध्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाद्बुध्ये शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तन्न । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् । तुल्यं

हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति प्रक्षः स्याद्व्यमोधेऽप्येतद्भवति । तथा यदि न्यमोहतीति न्यमोधः प्रक्षेऽप्येतद्भवति ॥ दर्शनं वै हेतुर्न च न्यमोधे प्रक्षशब्दो वृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ ११ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । प्रक्षेऽपि न्यमोधशब्दो वृश्यतां तुल्यं हि कारणम् ॥ न वै लोक एष संप्रत्ययो भवति । न हि प्रक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यमोध आनीयते ।

तद्विषयं च ॥ १२ ॥

तद्विषयं चैतद्दृष्टव्यं प्रक्षस्य न्यमोधत्वम् । किंविषयम् । इन्द्रविषयम् ॥ युक्तं पुनर्यन्त्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः । वाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा वृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौ-
लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवत्यश्वो
हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥ यदि तर्हि
प्रक्षोऽपि न्यमोधो न्यमोधोऽपि प्रक्ष एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एके-
नोक्तत्वान्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते । प्रक्षेण न्यमोधस्य न्यमोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्रक्षेण न्यमोधस्य
न्यमोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत्तत्र । किं कारणम् । अनुक्तत्वा-
त्प्रक्षेण न्यमोधस्य न्यमोधप्रयोगः । अनुक्तः प्रक्षेण न्यमोधार्थ इति कृत्वा न्यमोध-
शब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तं प्रक्षोऽपि न्यमोधो न्यमोधोऽपि प्रक्ष
इति । सहभूताचेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ । किं पुनः कारणं सहभूताचे-
तावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पुनः पृथग्भूतौ ।

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ १५ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथवेह कौचित्प्राथमकल्पिकौ प्रक्षन्यमोधौ कौचित्क्रि-
यया वा गुणेन वा प्रक्ष इवायं प्रक्षो न्यमोध इवायं न्यमोध इति । तत्र प्रक्षावि-

त्युक्ते संदेहः स्यात्किमिमौ प्रक्षावेवाहोस्वित्प्रक्षन्यप्रोधाविति । तत्रासंदेहार्थं न्यप्रोध-
शब्दः प्रयुज्यते ॥

इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निब-
न्धनमुक्तं धावा ह क्षामेति तदपि च्छान्दसं तत्र सुपां द्रुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।
सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थे इन्द्रवचने ऽसमासेऽपि
चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इह चे इन्द्र इतीयता सिद्धम् । कथं
पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येष शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽय-
मेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत चेन कृते
ऽर्थार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः । समुच्चयो ऽन्वाचय इतरेतरयोगः समा-
हार इति । समुच्चयः । प्रक्षथेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यप्रोधथेति । अन्वाचयः । प्रक्ष-
थेत्युक्ते गम्यत एतत्सापेक्षोऽयं प्रयुज्यत इति । इतरेतरयोगः । प्रक्षथ न्यप्रोधथेत्युक्ते
गम्यत एतत्प्रक्षोऽपि न्यप्रोधसहायो न्यप्रोधो ऽपि प्रक्षसहाय इति । समाहारेऽपि
क्रियते प्रक्षन्यप्रोधमिति । तत्रायमप्यर्थो इन्द्रैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समा-
हारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ॥

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्इन्द्रः । एकादीनां
दशादिभिर्इन्द्रः समासः ।

एकादीनां दशादिभिर्इन्द्र इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

एकादीनां दशादिभिर्इन्द्र इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः
द्वाविंशतिः ॥

सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे अधिक-
लोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यमधिकान्ता संख्या सं-
ख्यया सह समस्यते अधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिरेक-
विंशतिः । अधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ॥ यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति ।
यद्धि तत्संख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति† इन्द्र इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं इन्द्र
इत्येवं तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तर्हि इन्द्रः । ननु चोक्तमे-

कादीनां दशादिभिर्इन्द्र इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो इन्द्रो त्रिभाषैकवद्भवति । यदा तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गम-
शिष्यं लोकाभवत्वालिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २ । २ । ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते परप्रयोगो मा भूदिति ॥

न वानिष्टादर्शनात् ॥ २ ॥

न वैतल्पयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि किञ्चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुञ्जे । यदि चा-
निष्टं दृश्येत ततो यत्त्वाहं स्यात् ॥

अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मान्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः
पुरुषस्य राजपुरुषस्येति* ।

षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदम-
कृतं भवत्युपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥

अल्पात्तरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमयं तन्त्रं तरनिर्देश आहोस्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमो
बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिर्वीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिश्शब्द-
स्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं

मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्गदन्ति संसदि

प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु ताव-
त्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति तत्र शङ्खदुन्दुभिर्वीणानामिति
न सिध्यति दुन्दुभिश्च शब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यदेतदल्पाच्चार-
मिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ॥ अथवा पुनरस्वतन्त्रम् । ननु चोक्तं मृदङ्गशङ्खतूणवाः
पृथङ्गदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥ १ ॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च श-
ङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामके-
शवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिरामकेशवाना-
मिति ॥

अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विदविशेषेण ।

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो अनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः पटुशुक्लमृदव
इति* ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्ता-
द्युदगयनस्यौ । कृत्तिकारोहिण्यः ॥

अभ्यर्हितम् ॥ ४ ॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ भ्रूयामेधे ॥

लघ्वक्षरम् ॥ ५ ॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् शरशीर्यम् ॥

अपर भाह । सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ।
भ्रूयामेधे । दीक्षातपसी ॥

वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

वर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ ७ ॥

भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

संख्याया अल्पीयसः ॥ ८ ॥

संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । एकादश द्वादश ॥

धर्मादिषुभयम् ॥ ९ ॥

धर्मादिषुभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थी अर्थधर्मौ । कामार्थी अर्थ-
कामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयशाः । द्विपुत्रः
द्विभार्यः ॥ अथ यत्र संख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवित-
व्यम् । परत्वात्संख्यायाः । अन्याय त्र्यन्याय ॥

वा प्रियस्य ॥ २ ॥

वा प्रियस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः । प्रियगुडः गुडप्रियः ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परवचनम् ॥ ३ ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गङ्गुकण्ठः
गङ्गुशिराः ॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ १ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शा-
र्ङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षिती । मासजाता संवत्सरजाता । सुखजाता दुःखजाता ॥

न वोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालख्वादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति* तज्ज्ञापयत्याचार्यः परान्न निष्ठा भवतीति ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥ ३ ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति । तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ ४ ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलोद्यतः । असिपाणिः दण्डपाणिः ॥

इन्द्रे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ ५ ॥

इन्द्रे धि [२.२.३२] इत्यस्मादजाद्यदन्तम् [३३] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । इन्द्रे धीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति । इन्द्रामी । अजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

उभाभ्यामल्पात्तरम् ॥ ६ ॥

उभाभ्यामल्पात्तरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ इन्द्रे धीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अल्पात्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्वृषदौ । इहोभयं प्राप्नोति । वागमी । अल्पात्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । अल्पात्तरमित्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वागिन्द्रौ । अल्पात्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ २ । २ । ३८ ॥

कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः । खण्डवात्स्यः वात्स्यखण्डः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विश्वास्यते ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् । यावद्भूयादनुक्ते अनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ॥

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ कान्यत्र । चित्रगुः शबलगुः बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ गर्गाः वत्साः । विदाः उर्वाः* । यञ्-अभ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति† ॥ सप्तपर्णः अष्टापदमिति । समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचन‡ न भवति ॥ यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुः बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति । अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुष्विधीयते§ न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः यञ्-अभ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वा [४.१.८२] इति वर्तते न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ यदप्युच्यते सप्तपर्णः अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं न भवतीति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति ॥ अम्बहुजकक्षु तर्हि । अम् । भिनन्ति छिनन्ति । अमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब्द भवति¶ । बहुच् । बहुकृतम् बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति** । अकच् । उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति†† ॥ ननु च अम्बहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ।

अम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ॥ किं पुन-

* ४.१. १०५; १०४; २.४. ६४.

¶ ३.१. ७८; ६८.

† ४.१. ८३; ९५.

** ५.३. ६८; ६७.

‡ ८.१.४. § ५.२. ९४.

†† ५.३. ७९; ७०.

रिहाकर्तव्यो ऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ।
इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहितं न स्यात् ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः । कः पुनर्धिभक्त्यर्थः । एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्ते-
ष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति
तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥

अवद्वयं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति ।

अभिहिते प्रथमाभावः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामु-
त्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा* तस्य न प्राप्नोति । क्व । वृक्षः ब्रक्षः । किं कार-
णम् । प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ॥

न क्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति ॥
तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति ।
प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं कारणम् । तिङोक्ता
एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च ॥

न क्वचित्तिङैकत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु
चेहानभिधानं वृक्षः ब्रक्ष इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । अस्ति-
र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः ब्रक्षः । अस्तीति गम्यते ॥
तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति ।
प्रथमा ते प्राप्नोति । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कट-
शब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहिते कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ।
का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तद्यथा । कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय
इति करोतेरुत्पद्यमानेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति ।
का तर्हि । प्रथमा भवति ॥

नैष दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम् । साम-
र्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम् । किम् । कर्मविशेषो व-
क्तव्यः ॥ अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥

अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याङ्गीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति च कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति च । करोतेरुत्पद्यमानः क्तो जनवयवेन सर्वं कर्मा-
मिधत्ते कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत्कटस्थं कर्म तच्छक्यमभिधानुं न हि कर्मविशेषः ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क् । एकः द्वौ बहव इति । किं कार-
णम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ सन्ति ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ॥ अथबोभयवचना ह्येते । ब्रुव्यं चार्हुणं च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ॥ अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति* ॥ अथवा समयाद्भविष्यति† । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्माच्च भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा‡ षष्ठ्यशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि शिवचनबहुवचने प्राप्नुतः । द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः । बहुष्व-
प्येकवचनशिवचने प्राप्नुतः । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

तिङ्कृतद्धितसमासैः परिसंख्यानम् ॥ ६ ॥

तिङ्कृतद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कटः । कृत् । कृतः कटः । तद्धित । औपगवः कापटवः । समास । चित्रगुः शबलगुः ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क् । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात् । षष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठ्य-

शेषत्वाच्च भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनाम-
भावात् ॥ समयश्च कृतो न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति न
चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥
अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ अथवा कट एव कर्म
तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥

द्वयोः क्रिययोः कारके ज्यन्तरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

द्वयोः क्रिययोः कारके ज्यन्तरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क्व । प्रासाद
आस्ते । शयन आस्त इति । किं कारणम् । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति*
कृत्वा सप्तमी† न प्राप्नोति ॥

न वान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणात्रानभिधा-
नम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमासिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी
भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी
भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ।

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते
वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । आसन
आस्ते । शयने शेत इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च ।
एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च
प्रत्ययः ॥ किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्गुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं
नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो
हि सदिगुणो ज्यन्थासिगुणः ॥ किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कर्ष
ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कचित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मा आचष्टे । असौ
वृक्ष इति । कतरस्मिन् । यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभि-
संबन्धमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात्कारणं
करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ॥

अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ १० ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति* ॥ सावकाशा प्रथमा । कोऽवकाशः । अकारकम् । वृक्षः प्रक्ष इति ।

अवकाशो ङ्कारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्युज्यमानोऽप्यस्ति ॥ ११ ॥

अवकाशो ङ्कारकमिति चेन्न । किं कारणम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्युज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्रक्षः । अस्तीति गम्यते ॥

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । प्रथमाया अवकाशः । अकारकम् । वृक्षः प्रक्ष इति । इहोभयं प्राप्नोति । कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ न सिध्यति । परत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति† । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

कृत्ययोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

कृत्ययोगे तु परत्वात्पृष्ठी‡प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति ॥ स कथं कर्तव्यः । यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । अथ हि कर्मद्वयो विभक्त्यर्था नार्थोऽनभिहिताधिकारेण ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हायोगे । हा देवदत्तम् । हा यज्ञदत्तम् ॥

अपर आह ॥ द्वितीयाविधाने ऽमितःपरितःसमयानिकषाध्यधिग्योगेषूपसं-

ख्यानम् ॥ द्वितीयाविधाने अभितःपरितःसमयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समयो ग्रामम् । निकषा ग्रामम् ।
अध्यधि ग्रामम् । धिग्जालम् । धिग्वृषलम् ॥

अपर आह ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाभेदितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि वृश्यते ॥

उभय सर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्व-
तो ग्रामम् ॥ धिग्योगे । धिग्जालम् । धिग्वृषलम् ॥ उपर्यादिषु त्रिष्वभेदितान्ते-
षु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥
ततोऽन्यत्रापि वृश्यते । न देवदत्तं प्रतिभाति किञ्चित् ।

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होच्छन्दसि ॥ २ । ३ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्म-
णीत्येव* ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन्सु-
पां सुपो भवन्तीति तृतीयार्योऽयमारम्भः । यवाग्वाग्मिहोत्रं जुहोति ॥ एवं तर्हि तृती-
यापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव† । अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि
वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलयतीति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं
जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यथा तावद्यवा-
गूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा ।
यवाग्वाग्मिहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति । यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो
हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । यवागूं हवि-
रग्नौ प्रक्षिपति ॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इह कस्माच्च भवति । किं ते वाभ्रवशालङ्कारयनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षणप्र-

तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्चायं तु खल्वन्तराशब्दो ऽदृष्टापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरैवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥ १ ॥

अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति । कः पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥

अत्यन्तसंयोगे कर्मवह्लाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाद्यर्थम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यात्* । आस्यते मासः । शय्यते क्रोशः ॥ अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासम् । शय्यते क्रोशम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति*भावे लो यथा स्यात् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ एवं मन्यते । यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते ॥ नैवं शक्यम् । इहापि न स्यात् । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥ यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्माकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति । आस्यते मासं देवदत्तेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः । त एवं विश्वास्यामः । क्वचिथे ऽकर्मका इति ॥ अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा

कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्राक्रियव्य-
त्यन्तसंयोगस्तदर्थम् । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूत् । मासमधीतोऽनुवाको
न चानेन गृहीत इति ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अथ देवदत्तो भुक्त्वा ब्रह्मा-
ज्ञोक्त्वा ब्रह्मे भोक्त्वा । कारकमध्ये इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात् । इहस्थोऽयमिष्वासः
क्रोशाह्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्म-
ध्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्ति-
र्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्ये इत्येव सिद्धम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्* । वृक्षं प्रति वि-
द्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मात-
रमनु । किं प्रयोजनम् । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति ।
साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमी† । पञ्चम्यपाङ्गुरिभिः [२.३.१०] इति
पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थो ऽपतेरिति † न वक्तव्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । एकत्र तावदुक्तमप्रतेरिति* । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं परिदृष्ट-
ष्टापचारो वर्जने चावर्जने चार्थं खल्वपशब्दो ऽष्टापचारो वर्जनार्थ एव तस्य कोऽन्यो
द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तथाया । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति
गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २ । ३ । ९ ॥

कथमिदं विज्ञायते । यस्य चेश्वर्यमीश्वरतेश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादि-
ति । आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः ।

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्ते
पञ्चालाः । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति† । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीतव्यं परि-
ग्रहीत्रधीनं भवति ॥

प्रथमानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ ।
स्वामीश्वराधिपति [२.३.३९] इति । न तत्राधिशब्दः पद्यते । यद्यपि न पद्यते
ऽधिरेश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य-
चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेष-
लक्षणा‡ षष्ठ्यशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया [२.३.८] इति§ । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ।
भवेद्योऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वधेः पञ्चालानां चा-
भिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥

स्ववचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति ॥ एवमप्यन्तरेण वचनं
सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु । आधृतः स तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् ।

* २.३. ४३.

† २.३. ३६.

‡ २.३. ५०.

§ २.४. ९७.

नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ॥ प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतीति । न तत्राधिशब्दः पद्यते । यद्यपि न पद्यते अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि स्ववचनात्सिद्धम् । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्* ॥ एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ २ । ३ । १२ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि मा भूत् । पन्थानं गच्छति । वीवधं गच्छतीति ॥

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्मणीत्येवा । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् । संप्रदान इत्येव † । न सिध्यति । कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् [१.४.३२] इत्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति । कया क्रियया । गमिक्रियया । क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते § ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति ॥

सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

* १.४.९७.

† २.३.२.

‡ २.३.१३.

§ १.४.३२*.

अध्वनश्वानपवादः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वानध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वानं गच्छ-
तीति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दातु । कुण्डलाय हिर-
ण्यम् ॥ किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् ।
सर्वनाम्नोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अने-
नैव । यद्येवमितरेतराभयं भवति । केतरेतराभयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या
भवितव्यं चतुर्थ्या च निर्देशस्तदितरेतराभयं भवति । इतरेतराभयाणि च न प्रक-
ल्पन्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यर्थशब्देन
योगे चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थ [२.१.३६] इति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह
समासं शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन सह समासो भवति ।
किं तर्हि । षष्ठ्यन्तस्यापि भवति । तथाया । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ॥ यदि तादर्थ्यं
उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयत उपाध्या-
यार्थः स भवति तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं यान्येन
लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । शान्नाय रुचितम् । शान्नाय स्वदितमिति* ॥

तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्यं
चतुर्थीति यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति ॥

कूपि संपद्यमाने ॥ २ ॥

कूपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागूः । उश्चाराय कल्पते
यवाभ्रमिति ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ ३ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।

घाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।

पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

* १.४.१३.

मांसौदनाय व्याहरति मृगः ॥

हितयोगे च ॥ ४ ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषड्योगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् ॥ १ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन* । स्वस्तियोगे चतुर्थी अवकाशः । स्वस्ति जाल्माय । स्वस्ति वृषलाय । कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः । अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । इहोभयं प्राप्नोति । स्वस्ति गोभ्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ २ ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अलंकुरुते कन्यामिति ॥ अपर आह । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलं मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लायेति ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । ततोऽप्राणिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये इति ॥ यदेतदप्राणिष्वित्येतदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भविष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्सीर्णं न नाव्यम् । न त्वा न्नं मन्ये यावद्भुक्तं न भ्रातृम् । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति ॥

मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । त्वां तृणं मन्य
इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः । माठरोऽस्मि गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति । एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति । एतेनाहं संज्ञाये ॥ समेन धावति विषमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सच्च प्रयुज्यते समेन पथा धावति विषमेण पथा धावतीति ॥ द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विद्रोगार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन पशून्क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान्क्रीणातीति । सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान्क्रीणातीति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १९ ॥

किमुदाहरणम् । तिलैः सह माषान्वपतीति । नैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धम्* ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता क्तेनाभिधीयते यथाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया* ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र वाधिका भविष्यति† ॥ इदं तर्हि । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति ॥ इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धमिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा तु खलु

कस्यचिन्माषवीजावाप उपस्थितस्तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किञ्चिदुप्यते
यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति ॥

सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
र्बलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ १ ॥

सहयुक्ते प्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्बलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । क्वा-
न्यत्र । गाः* स्वामी व्रजतीति ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

इह कस्मान्न भवति । अस्ति काणमस्येति ।

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् ॥ १ ॥

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी षोडशत इति वक्तव्यम् ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽर्थं समुदायशब्दो वेनेति च कारण
एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी षोडशते तस्मिन्भवितव्यं न चैतेनावयवेन
समुदायो षोडशते ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तस्स्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तस्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं शान्म-
ब्राह्मीदिति ॥

न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रेत्थंभू-
तस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यं न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् ॥ किं व-
क्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनि-
र्दिशति । इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणम् तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृत्प्रयोगे षष्ठी* भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोऽन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते । मात्रा संजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठ्या भवकाशः । इधमप्रप्रश्नः पलाशशातनः† । इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञात्वा । पितुः संज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ २ ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरर्तेदिकशब्दाभ्युत्तरपदाजाहियुक्ते [२. ३. २९] इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च [३९] इत्यस्यावकाशः । गोषु स्वामी । गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो गवां स्वामीति । स्वामीश्वराधिपतीत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न ह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि । स्वामी ॥ एव तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् [७२] इत्यस्यावकाशः । तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । स्वामीश्वराधिपतीत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां स्वामीति । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विभक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चि-
मित्ताइसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निति वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाइसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति ॥ को हेतुर्वसति । कं हेतुं वस-

ति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्देतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २ । ३ । २८ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते ॥

अधिकरणे च ॥ २ ॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ ३ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ ४ ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आमहायणी मासे ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ ५ ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्त्तिक्या आमहायणी मासे ॥

अध्वनः प्रथमा च ॥ ६ ॥

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । चतुर्षु योजनेषु ॥

तत्तर्हीदं बह्व वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादान इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षत इत्यपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नास्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् । अथवान्यान्यप्रादुर्भावात् ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते कुतो भवानागच्छति पाटलिपुत्रादागच्छामीति ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि ॥ कार्त्ति-

क्या आपहायणी मास इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृ-
त्याप्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं
सप्त प्रयुज्यते कार्तिक्या आपहायणी गते मास इति ॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी
चेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योज-
नानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु सांकाश्यामिति ॥

अन्यारादितरर्तेदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २ । ३ । २९ ॥

अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन
[२.३.३०] इति वक्ष्यति तस्यार्थं पुरस्तादपकर्षः ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । ३० ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमान इहैव स्यात् । दक्षिणतो ग्राम-
स्य । उत्तरतो ग्रामस्येति* । इह न स्यात् । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाग्रामस्ये-
ति† । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे षष्ठ्यप्रत्ययेन च सिद्धं भवति यत्रान्यस्तेव सम्मना-
र्थः ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग्भामात् । प्रत्यग्भाम्‡ ।
अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं§ तत्रान्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥

पृथग्विमानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ १ ॥

पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीग्र-
हणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमी [२.३.२८] इति ।

अनधिकारात् ॥ २ ॥

अनधिकारः सः ॥

अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये¶ प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् ।

* २.३.२८.

† २.३.३१.

‡ २.३.३०.

§ २.३.२९*.

¶ २.३.३५ ३०.

रक्षिणतो ग्रामस्य ॥ एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्य-
न्यदन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा
स्यात् । कस्यां च नाप्राप्त्याम् । अन्ततः षष्ठ्याम्† ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्च-
मीति । ननु चोक्तमनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति ।
एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी [२८] । अन्यारादितरर्तेदिक्श-
ब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते [२९] पञ्चमी । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन [३०] अन्यारादिभिर्योगे
पञ्चमी । एनपा द्वितीया [३१] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विनानानाभिस्तृती-
यान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते ऽन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम् ॥ अथवा म-
ण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति । तद्दधिकाराः ॥
अथवान्यवचनाश्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते ययोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अ-
न्यस्या विभक्तेर्वचनाश्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीया-
षष्ठ्यौ वाधिके भविष्यतो ययोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथवा
वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ।
यन्नाद्भवन्तीति‡ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः§ प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूरा-
ग्रामस्य ॥

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

न वा । तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी वृश्यते ।

दूरादावसथान्मूर्त्रं दूरात्पादावसेचनम् ॥

दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताहुरोः ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । ३६ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे ।
परिगणिती याश्चिष्ये । आम्नाती ङन्दसि ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ २ ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे ॥ ३ ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आस-
वे । ब्राह्मणेषु तरस्य वृषला आसते ॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे ॥ ४ ॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्वासीनेष्वृद्धा भुञ्जते ।
वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासी-
नेषु वृषलास्तरन्ति ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि शीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ।

भावलक्षणे सप्तमीविधाने भावलक्षण उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधाने भावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु हूयमानेषु

प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुग्धमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं हि माम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते सकृच्चासौ कथंचिदभिषु दूयमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतो गोषु दुग्धमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ॥

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । वनु चोक्तं भाव-लक्षणे सप्तमीविधाने आवलक्षण उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तस्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्चास्त्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति । कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति । विभक्तः इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यं न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

साधुनिपुणाभ्यमर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४४ ॥

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम । यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुत एतत् । सिनोतिरयं बभ्रात्यर्थे वर्तते । बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्माच्च भवति । अथ पुष्यः । अथ मघा इति । अधिकरण* इति वर्तते ॥
इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

---

* २.३. ३६.

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २ । ३ । ४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथ-
मया प्रार्थ्यते । पदत्वम्* । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति† ॥ इदं तर्हि प्रयो-
जनम् । ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा
[८.१.२६] इत्येष विधिर्यथा स्यात् ॥ अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान्
नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवात्र प्रातिपदिकार्थः ॥
इदं तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति ॥ अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् । द्रोणः
खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिर्वृश्यते । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो
हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यत्रैतानि समुदि-
तानि भवन्ति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् । कुमारी
वृक्षः कुण्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्वृश्यते ।
तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा
यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति ॥ अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्र एव
प्रथमा यथा स्यात्कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति । कटं करोति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे वाधिका भविष्यन्ति ॥ अथ-
वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति यदयं संबोधने प्रथमां
शास्ति‡ । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।
सामन्वितम् [२.३.४८] इति वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इत-
रथा हि संबोधन आमन्वितमित्येव ब्रूयात् ॥ इदं तर्ह्युक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा
यथा स्यात् । एकः द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्य-
तरच्छक्यमकर्तुम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य
उपसंख्यानमधिकत्वात् ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् ।

* १.४. १४.

† २.३. ५०.

‡ २.३. ४०.

व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः ।
पुरुषे वीरत्वम् ॥

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वान् । यद्वाधिक्यं वाक्यार्थः
सः ॥

अथवाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः वृक्ष इति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति* । वृक्षः वृक्षः ।
अस्तीति गम्यते ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥ ५ ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । आसाद आस्ते । शयन आस्ते । सदि-
प्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि तिङ्मानाधि-
करणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

तिङ्मानाधिकरण इति चैत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्मानाधिकरण इति चैत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः वृक्ष इति ॥

उक्तं पूर्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः वृक्षः ।
अस्तीति गम्यते ॥

शतृज्ञानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥

शतृज्ञानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं
कारणम् । तयोरपवादत्वात् । शतृज्ञानचोः तिङ्पवादी तौ चात्र बाधकौ न चाप-

बादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं अपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ।
 प्रकल्प्य वापवादविषयं नत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्पिडादेशो
 भवत्यपवादौ तावच्छवृशानचौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे ।
 शतृशानचोर्द्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति ।
 विभक्तिवियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तद्यदा
 तावदर्थनियमोऽप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदैष दोषो भवति । यदा हि विभक्ति-
 नियमो यथेवाप्रथमा विधिनाश्रीयते ज्यापि प्रथमा प्रतिषेधेन न तदा दोषो भवति ॥

षष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यथेवं
 शेषो च प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्भासः पुरुष इति
 राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् ।
 तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याञ्जाया विनिमयादिति ।
 अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः
 सतो नामाविवक्ष्य स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका ।
 अनुदरा कन्थेति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धित-
 कमिति ॥

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ।

प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥ १ ॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र षष्ठी
 प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनियमार्थम् । शेष एव षष्ठी भवति नान्य-
 नेति ॥

अर्थावधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं
 कर्तव्यं शेषनियमार्थम् । शेषे षष्ठ्येष भवति नान्या इति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहणं
 शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि षष्ठी

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति षष्ठ्येव तत्र भवतीति ॥

षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा* न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुष इति ॥

उक्तं पूर्वेण ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति । अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोऽर्थः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्रान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किंकृतं पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्त्याख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति ॥ यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठ्येवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात् षष्ठी न भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति । भवति राजशब्दात् तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति । भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य ॥

अधीगर्घदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥ १ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति* भावे लो यथा स्यात् । मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ॥ अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाभयमपि यथा स्यात् । माता स्मर्यते । पिता स्मर्यत इति* ॥

कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ २ ॥

कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातृणां स्मृतमिति । मातुर्यलिङ्गं वचनं च तस्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥

षष्ठीप्रसङ्गश्च ॥ ३ ॥

षष्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृतशब्दात् । मातुः सामानाधिकरण्यात्षष्ठी प्राप्नोति ॥

अपर आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्गव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृत-शब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेष† इति वर्तते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहं मातरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ॥

रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

अञ्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चौरं संतापयति । वृषलं संतापयति ॥ अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाव-वचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । नदी कूलानि रुजतीति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २ । ३ । ६० ॥

किमुदाहरणम् । गां घ्नन्ति गां प्रदीव्यन्ति गां सभासञ्च उपहरन्ति । नैतदस्ति ।
पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्* ॥ इदं तर्हि । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यन्नुर्वोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

हविषो ऽप्रस्थितस्य ॥ १ ॥

हविषो ऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्रामिभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं
प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वेस्तिस्रो रात्रीः । तस्वा
इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां परार्चीं तस्यै
हीतमुख्यपगल्भो या ज्ञाति तस्या अप्सु मारुको याभ्यङ्के तस्यै दुधर्मा या प्रलि-
खते तस्यै खलतिरपमारी याङ्के तस्यै काणो या दतो भावते तस्यै श्यावदन्त्या
नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणन्ति तस्यै क्लीवो या रज्जुं सृजति तस्या
उद्धन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते । अहल्यायै जार । मनाय्यै
तन्तुः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी ।
ततो ऽर्थे बहुलं छन्दसीति ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २ । ३ । ६५ ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदंनं देवदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति* ॥

तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि इये प्रत्यया विधीयन्ते तिङ्श्च कृतश्च । तत्र कृत्ययोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥ न ब्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । उत्तरार्थम् । अव्ययप्रयोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कृतोज्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतो ज्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्चैः कटानां स्रष्टेति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति† स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभय-प्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽज्यमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति ॥

अथवा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी कटम् । भूक्तपूर्व्योदनमिति‡ ॥ ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा । इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् किं कारणम् क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति । योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यत इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् किं कारणम् असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यम् सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना

* २.३. ६९.

† २.३. ६९.

‡ ५.२. ८७.

विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी । किम् । कटम् । भुक्तपूर्वी । किम् । ओदन-
मिति ॥

अथवेदं प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् । भेदिका* देवदत्तस्य
यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २ । ३ । ६६ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे ङ्कादिप्रयोगे ञ्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे ङ्कादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्त-
व्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य ॥

अपर आह । अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषा ।
शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः ।
शोभना खलु दाक्षायणस्य संहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणेन संह-
स्य कृतिरिति ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ २ । ३ । ६७ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावा† उपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितम् ।
नटस्य भुक्तम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥

शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शेषलक्षणात्र षष्ठी‡ भविष्यति । शेष इत्युच्यते कश्च शेषः । कर्मादीनामविवक्षा
शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्याद्यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो
नृत्यति कोकिलो व्याहरति । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तथा । अलोमिकैडका ।
अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥
यद्येवमुत्तरत्र§ चातुःशब्धं प्राप्नोति । इदमहेः सप्तम्¶ । इहाहिना सप्तम् । इहाहिः
सप्तः । इहाहेः सप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति । इष्यत एव चातुःशब्धम् ॥

* ३.३. १११.

† ३.३. ११४.

‡ ३.३. ५०.

§ ३.३. ६८.

¶ ३.४. ७६.

न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६९ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लितोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

तयोरलादेशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः । वाहं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् [३.२.१७१] इति लिङ्ग्रहणं वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तं इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिङ्ग्रहणं इत्याह लिङ्ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रसिद्धनिर्देशोऽप्यम् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदे-
तोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरश्निन् ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोमं पवमानः । नडमाघानः । अधीयन्पारायणम्* । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं तृप्तिव्येवं भवि-

प्यति । कथम् । तृप्ति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शत्रित्यतः प्रभृत्या तृनो नकारात्* ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं चौरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति† ।

द्विषः शतुर्वावचनम् ॥ ६ ॥

द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवाँल्लावको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । सक्तून्पायको व्रजति‡ ॥

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम् । शतं दायी । सहस्रं दायी§ । ग्रामं गमी¶ ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते** तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति ।

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां†† कर्म कृत्यैरनभिहितम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितमिति । नेहाप्यनभिहितं भवति । आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति ॥ एवं तर्हि

* ३.२. १२४-१२५.

† ३.२. १२१.

‡ ३.२. १०.

§ ३.२. १७०.

¶ ३.२. ३.

** ३.४. ७०.

†† ३.४. ६८.

योगविभागः करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् । माममाक्रष्टव्या शाखा । ततः कर्तरि वेति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । गेयो माणवकः साक्षाभिति । उभयप्राप्ताविति* वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेषा । गेयो माणवकः साक्षाभिति च गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गो ऽत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बहुवचन्या चास्य सामानाधिकरण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनम् [१.४.२१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैकवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति । पञ्चपूलीयमिति । किं कारणम् । अद्विगुत्वात् । द्विगुरेकवचनमित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः ॥

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । द्विग्वर्थं एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः ॥

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद्विगुरनेकत्वम् । कस्य तर्हि । द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥

समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्धितार्थे
यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति । पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति* ॥ किं पुनरयं पञ्च-
कपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः । यदि
तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदाये वर्तते ।

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्ता-
देव चोदितं परिहृतं च ॥

अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगारम्भेणैवार्थः । किं कारणम् ।
समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ । ४ । २ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति
वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैः । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति । किं प्रयोजनम् । व्य-
तिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । इन्द्रश्च प्राण्यङ्गानाम् । ततस्तूर्याङ्गानाम् । ततः सेना-
ङ्गानामिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः
परिसमाप्यते ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ २ । ४ । ३ ॥

इह कस्मान्न भवति । नन्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौथुमाः ।

स्थेणोः ॥ १ ॥

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अद्यतन्यां च ॥ २ ॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ।
उदगान्मौदपैप्पलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरापाटलिपुत्रमिति ॥

उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥

उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । शौर्यं च केतवता च
शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः । यथेवं यूकालि-
क्षम् कीटापिपीलिकमिति न सिध्यति ॥ एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथवा
येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते
क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः ।
अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २ । ४ । ९ ॥

किमर्थधकारः । एवकारार्थधकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां इन्द्र एक-
वचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । पशुशकु-
निइन्द्रे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं* स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

अनिरवसिवानामित्युच्यते कुतो अनिरवसितानाम् । आर्यावर्तादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शास्त्रत्यक्कालकवनाक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्धगन्दिकम् शक्यवनम् शौर्यक्रीञ्चमिति न सिध्यति ॥ एवं तर्ह्यार्य-निवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यनिवासः । ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणो अनिरवसितानाम् । एवमपि त-क्षत्रस्कारम् रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । धैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति ते अनिरवसिताः । धैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शु-ध्यति ते निरवसिताः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २ । ४ । ११ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् ॥ १ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् गवाधिकम् गवैड-कम् ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त- राणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ १ ॥

फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वो विभक्तैकवद्भवति बहु-प्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् बदरामलकानि । सेना । हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः । वनस्पति । प्रक्षन्यप्रोधम् प्रक्षन्यप्रोधाः । मृग । हरुषतम् हरुषताः । शकुन्त । हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् यूकालिक्षाः । धान्य । ग्रीहियवम् ग्रीहियवाः । माषतिलम् माषविलाः । तृण । कुशकाशम्

कुशकाशः । शरशीर्यम् शरशीर्याः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क मा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः ॥ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत आहोस्विदविशेषेण । किं चातः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते ब्रक्षन्त्यमोधौ जातिरप्राणिनाम् [२.४.६] इति नित्यो इन्द्रैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे येषां च विरोधः शाश्वतिकः [२.४.९] इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः । महाजोरभ्रम् महाजोरभाः । ईसचक्रवाकम् ईसचक्रवाकाः । येषां च विरोध इत्यस्यावकाशः । भ्रमणब्राह्मणम् । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलूकम् श्वशृगालमिति । येषां च विरोध इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां इन्द्र एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति* ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥ ३ ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः । विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोऽवकाशः । अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः । अन्ये पशुद्वन्दाः । महाजोरभ्रम् महाजोरभाः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । अश्ववडवम् । पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते । अश्ववडवपूर्वापरेति ॥

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावो जन्यकः । किं कारणम् । समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो

इन्द्रो विभाषैकवद्भवतीति यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रइन्द्रे बहुवचनस्य द्विवचनं नि-
 स्वम् [१.२.६३] इत्याह ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकम् [२.४.१७] इति
 वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाभयत्वालिङ्गस्य ॥ न
 तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र
 व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृगेति ॥

विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमुदाहरणम् । उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयो-
 जनम् । अयं इन्द्रैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ॥
 एवं तर्ह्ययस्य संख्ययाव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि* । तद्यदा तावदेकव-
 चनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत एकार्थस्यैकार्थं इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्री-
 हिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थं इति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ २ । ४ । १९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु [२.४.२०] इति वक्ष्यति तदतत्पु-
 रुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि
 संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थं
 तर्हि । उपज्ञोपक्रमं शदाद्याचिख्यासायाम् [२१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य न-
 ञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदा-
 द्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तो ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्त-
 रार्थमेव तर्हि । छाया बाह्वल्ये [२२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य
 कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि च्छायान्तो बा-
 ह्वल्ये ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । सभा राजाम-
 नुष्यपूर्वा [२३] अशाला च [२४] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य क-
 र्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि सभान्तो ऽशाला-
 यामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥ इदं तर्हि । विभाषा सेनासुरा [२५]

इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् । वृद्धसेनो राजा ॥ अनञ्जिति किमर्थम् । असेना ॥ अकर्मधारय इति किमर्थम् । परमसेना उत्तमसेना ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति । यः पूर्वपदार्थप्रधानः । एकदेशिसमासः । अर्धपिप्पलीति* । यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्याप्तापञ्चालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः ॥ १ ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्याप्तापञ्चालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलंपूर्व । अलं जीविकाया अलंजीविकः ॥ गतिसमास । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः† ॥

पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटौ ॥ यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते ।

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाङ्गुवचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापौ लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ‡ ॥

निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् ॥ अश्ववडवपूर्वापरेति§ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ ५ ॥

अथवोपसर्जनस्येति¶ । ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुक्कुटमयूरी । अस्तु ।

* २.२. २ † २.२. ४; २.२. १८* ‡ २.४. २७ § २.४. १२ ¶ २.२. ४८

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥ ६ ॥

परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य भ्रवणं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्धये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ व्यञ्जौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः* । स्ताम् । पुंवङ्गावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः† । तस्माच्चैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्ठाश्लुग्वचनमिति । परिहृतमेतन्निपातनात्सिद्धमिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्येते ॥ अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते प्राप्तादिषु कथम् ।

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

इन्द्रैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो‡ नारप्स्यते । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणसमासो भविष्यति ॥ अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति** । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा । अपूपार्धं मया भक्षितम् । ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २९ ॥

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः शयुवाकः सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम् ॥

* २.१.७५.१७. † २.१.२५*. ‡ २.१.७७. § २.१.१-२. ¶ २.१.५७. ** २.१.८

पथः संख्याव्ययादेः ॥ १ ॥

पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् । उत्पथम् विपथम् ॥

द्विगुश्च ॥ २ ॥

द्विगुश्च सम्प्रसो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवम् दशगवम् ॥
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः खियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली ॥

वाबन्तः ॥ ३ ॥

वाबन्तः खियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दशखट्वम् दशखट्वी ॥

अनो नलोपश्च वा च खियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्चतक्षी । दशतक्षम् दशतक्षी ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्षापणम् कार्षापणः । गोमयम् गोमयः । सारम् सारः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ब्रह्मवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम् ॥ १ ॥

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

देवदत्तं भोजयेमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् ॥ २ ॥

इह मा भूत् । देवदत्तं भोजयेमं च यद्देवदत्तं भोजयेति ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ ३ ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्व्यं विजानीयादिदमा कथित-
मिदमैव यदानुकथ्यत इति । तदाचार्यः ब्रह्मद्वयान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुक-
थनमात्रं द्रष्टव्यमिति ॥

अथ किमर्थमशादेशः क्रियते न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत । तत्र टाबामोसि चै-
नेन* भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्रेद्रूपलोपे कृते† केवलमिदमोऽनु-
शात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।

आदेशवचनं साकच्कार्थम् ॥ ४ ॥

आदेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्स्यापीदम आदेशो यथा स्यात् । इ-
मकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ॥ अथ किमर्थं शि-
त्करणम् ।

शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ५ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति‡ सर्वादेशो यथा स्यात् । इ-
मकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि
शित्करणे ऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत§ ॥

न वान्थस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ६ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्थस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकार-
व्वाकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

अर्थवत्त्वाकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । ये ऽन्थे ऽका-
रस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तथा । मो राजि समः कौ [८.३.२५]
इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानुस्वारादयो वाध्यन्ते ॥

तस्माच्छित्करणम् ॥ ८ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । प्रल्लिष्टनिर्देशोऽयम् । अ अ इति ।
अनेकाल्लिष्टसर्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥ अथवा विचित्रास्त-
द्वितवृत्तयः । नान्वादेशोऽकजुत्पत्त्यते ॥

एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं व्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ* मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे कृते निघाता† एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तथाया । गोष्पदप्रं वृष्टो देव इत्यूलोपे कृते‡ पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मान्नतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः ॥ २ । ४ । ३४ ॥

कस्यायमेनो विधीयते । एतदः§ प्राप्नोति । इदमोऽपि त्विष्यते तदिदमो महणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । इदमो ऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ [२.४.३२] इति ॥ यदि तदनुवर्तत एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ [३३] इतीदमथेतीदमोऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । इदमो ऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादावदभवति । ततो द्वितीयाटौस्वेन इदम एतदथ । तृतीयादाविति निवृत्तम् ॥ अथवा मण्डूकगतयो अधिकाराः । तथाया । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्व गच्छन्ति । तद्दधिकाराः ॥ अथवैकयोगः करिष्यते । इदमो ऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ । ततो द्वितीयाटौस्वेन इदम एतदथ ॥ अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्परिवर्तयैनत् ॥ यथेनत्क्रियत एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अथो एनम् अथो एने अथो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्¶ ॥ यथेवमेनभितको न सिध्यति । एनच्छ्रुतक इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

* २.२. ३. † ५.२.७; १०; ६.१.१९२; १९८. ‡ ३.४. ३२. § २.४.३३. ¶ ७.२. १०२.

आर्धधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्प्रार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥
किमतो यत्सति भवितव्यम् ।

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्ये-
यमिति* । ण्यत्यवस्थिते† जनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्यात् । ण्यतः भवणं प्रसज्येत ‡ ॥
नैष दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो
नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति
स ततो भविष्यति ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्र-
सङ्गः ॥ ३ ॥

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति । ल-
व्यम् पव्यमिति । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे
हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति§ । इह च दित्स्यम् धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्ये ञ्कार-
लोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति¶ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वाप-
र्यमस्ति ॥

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं
वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

* २.४. ५२; ५६; ५४. † ३.१. १२४. ‡ ७.२. ११५ ७.३. ३३.
§ ७.३. ८४; ६.१. ७५; ३.२. १२४. ¶ ६.४. ४८; ३.१. १२४.

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाभ्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत्सामान्याभ्रयत्वाद्दिशेषस्यानाभ्रय इति । ननु चोक्तं सामान्याभ्रयत्वाद्दिशेषस्यानाभ्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राज्महणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्वादिति* ॥ यदप्युच्यते पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विश्वास्यते । आर्धधातुकविषय इति । तत्रार्धधातुकविषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ॥ अथवार्धधातुकास्विति वक्ष्यामि । कास्वार्धधातुकाश्च । उक्तिषु युक्तिषु ऋद्धिषु प्रसीतिषु भ्रुतिषु संज्ञाश्च ॥

अदो जग्धिल्यंति किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यम्भरणं किमर्थं न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृते† न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ल्यप्रक्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लघप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्लघ्यम्भरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यम्भ्राधत् इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्यबादेश उपदेशिवद्बचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति‡ तत्र वक्तव्यं भवति ॥

जग्धिविधिल्यंति यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।

हिप्रभृतींस्तु§ सदा बहिरङ्गो ल्यम्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः ।

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

लुङ्गनोर्धसू ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घसूभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घसूभावे ऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्नोति प्रघसः ॥

* ३.१. १७*.

† ७.१. २७.

‡ ७.१. २७*.

§ ७.४. ४२.

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिव्यञ्जनान्त आहोस्विददन्तः । किं चातः । यदि व्यञ्जनान्तो

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । वध्यादेशे वृद्धित्वप्रतिषेध इङ्ङिधेति* । अयादन्तो न दोषो भ-
वति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इण्वदिकः ॥ १ ॥

इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् अध्यगाताम्
अध्यगुः ॥

गौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति अधिजिगमिषतः अधिजिगमिषन्ति ॥

गाङ्ङिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

ङित्करणं किमर्थम् ।

गाङ्ङ्यनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाङ्ङ्यनुबन्धकरणं क्रियते विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्ङुटादि-

भ्योऽङ्गिण्डित् [१.२.१] इति । गाकुटादिभ्यो ञ्ङिण्डिदिनीयत्युच्यमान इणादेशस्यापि प्रसज्येत* ॥

ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्यभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति ॥ किमेतस्व ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं चक्षिडः ख्याञ् ॥ ३ ॥

उितः इत्यात्मनेपदं न भवति ॥

[लटः शतृशप्नचौ ॥ ५ ॥]

लटः शतृशानचौऽ प्रयोजनम् । पचमानः यजमान इति । टित् इत्येत्वं न भवति ॥

युवोरनाकौ ॥ ६ ॥

युवोरनाकौ** च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणी डीन्मुमौ†† न भवतः ॥

मेथाननुबन्धकस्याम्बचनम् ॥ ६ ॥

मेथाननुबन्धकस्याम्बक्तव्यः‡‡ । अचिनवम् अकरवम् अम्वनवम्§§ ॥ अत्यल्प-मिदमुच्यते मेरिति । तिप्सिष्मिपाभिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्थ¶¶ ॥

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नाथोऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावच्चक्षिडः ख्याञिति अित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति*** । लटः शतृशानचाविति । वक्ष्यत्येतत्प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति††† । युवोरनाकाविति । वक्ष्यत्येतत्सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति‡‡‡ ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

किमयं कशादिराहोस्वित्स्वयादिः ।

* २.४. ४५ (३.४. ३३). † २.४. ५४. ‡ १.२. १२. § २.२. १२४. ¶ २. ४. ७२.
** ७.१. १. †† ४.१. ४; ७.१. ७०. ‡‡ २.४. १०१. §§ ७.२. ८४; (१.२. ४) १.२. ५.
¶¶ २.४. ८२. *** १.२. ७२. ††† २.४. ७२. ‡‡‡ ७.१. १.

चक्षिङः कशाञ्ख्याजौ ॥ १ ॥

चक्षिङः ख्याञ्कशादिः खंयादिश्च ॥

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं कशादिर्भविष्यति । चत्वेन* । अथ ख-
यादिः कथम् ।

असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥ ३ ॥

असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं सौप्रख्ये वृञ्चिधिः ॥ ४ ॥

सौप्रख्य इति योपधलक्षणोऽ वृञ्चिधिर्न भवति । सौप्रख्यीयः । वृद्धाच्छः
[४.२.११४] इति च्छो भवति ॥

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं^१ न भवति ॥

रुविधिः पुंख्याने ॥ ६ ॥

पुंख्यानमिति रुविधिर्न^२ भवति ॥

णत्वं पर्याख्याने ॥ ७ ॥

पर्याख्यानमिति णत्वं^३ न भवति ॥

सस्थानत्वं नमःख्यात्रे ॥ ८ ॥

नमःख्यात्र इति सस्थानत्वं^४ न भवति ॥

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः परिसंचक्ष्याः ॥

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

* ८.४. ९८. † ८.२. १. ‡ ४.२. १२१. § ८.२. ४१. ¶ ८.२. ९.
** ८.४. १८. †† ८.२. १७.

बहुलं तणि ॥ ११ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाञ्चसोर्भ्रहणम् । किं प्रयो-
जनम् ।

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥ १२ ॥

अन्न । अन्नम् । वधक । वधकम् । गात्र । गात्रं पश्य । विचक्षण । विच-
क्षणः । अजिर । अजिरे तिष्ठति* ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समजनं
समज्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् ।
अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्या-
हारः । अपो ङ्कारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्ने
सिध्यति † ॥ एवं तर्हि नार्थं उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति चक्षिडः
ख्याञ् वा लिटि [२.४.५४; ५५] इति । ततो वक्ष्यामि । अजेर्वी भवति वा व्यव-
स्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति प्रवेता प्रवेतुम् प्रवीतो रथः संवीतिरिति ।
इह च न भविष्यति समाजः उदाजः समजः उदजः समजनम् उदजनम् सम-
ज्येति । तत्रायमप्यर्थं इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति । किं च भो इष्यत एतद्रूपम् ।
वाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह । कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह ।
आयुष्मस्रहं प्राजितेति । वैयाकरण आह । अपशब्द इति । सूत आह । प्राप्तिज्ञो
देवानांप्रियो न स्त्रिष्टिञ्च इष्यत एतद्रूपमिति । वैयाकरण आह । आहो खल्वनेन
दुरुतेन वाध्यामह इति । सूत आह । न खलु वेअः सूतः इवतेरेव सूतो यदि इवतेः
कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःस्रतेनेति वक्तव्यम् ॥ न तर्हिदानीमिदं वा यौ [२.४.५७] इति
वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा । किं तर्हि । आदेशोऽयं
विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्वी परतः । वायुरिति ॥

* २.४.३६; ४२; ४३; ५४; ५५.

† २.२.५७-५८.

‡ २.२.५४.

ण्यक्षत्रियार्षचितो यूनि लुगणिजोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः* ॥

अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः† ॥

अपर आह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः† ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

* ४.१. १७१; १०१.

† ४.१. ९५ १०१.

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषां त इमे प्रियाङ्गाः । प्रियो वाङ्ग एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति ॥ किमुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति यदा तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् । भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो वक्तव्य इति ॥

अबहुत्वे च लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं च कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति† । न लुमता तस्मिन्निति‡ प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्य [१.१.६३] इति वक्ष्यामि । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति§ ॥

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् गर्गमयमिति ॥ इह च अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति¶ ॥

सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः ॥ यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते ऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आङ्ग-चः स्त्रियः वाङ्ग-चः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्येकारेण व्यवहितत्वात् भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम्** । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति†† स्थानिवद्भावाद्ब्यवधानमेव ॥

* २.४. ७१. † १.१. ६२. ‡ १.१. ६३*. § २.४. ७१; ५.१. २८; १.२. ४५; (२.४. ६४).
¶ ४.१. १२२; ६.१. ११५; २.४. ९५; (६.१. १११). ** ४.१. १७१; ७४. †† १.१. ५०*.

इन्द्रे ऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

इन्द्रे ऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् ॥ ६ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुग्वक्तव्यः । विदा-
जामपत्यं माणवको वैदः । वैदौ* ॥ किमर्थमिदं नाचीत्येवालुक्सिद्धः† । अची-
स्युच्यते न चात्राजार्दिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाभये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो
माणवका विदाः । वैदयोर्वा विदाः । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो‡ लुम
प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं
शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति§ ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । इन्द्रे ऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारो

न वा सर्वेषां इन्द्रे बह्वर्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । सर्वेषां इन्द्रे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि इन्द्रे बह्व-
र्थानि । कथम् । युगपदधिकरणविवक्षायां इन्द्रे भवति ॥

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि इन्द्रे बह्वर्थान्यहमपीद-
मचोषं चोषे इन्द्रे ऽबहुषु लुग्वचनमिति । ममापि सन्न सर्वत्र बहुवचनं परं भवति ।
लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्
पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् ।
पञ्चगर्गः दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ॥ तथेदमपरमचोषं चोषे गर्गरूप्यम् गर्गम-
यम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थान्त्तदित उत्पद्यते सा-
मर्थ्यं च सुबन्तेन ॥

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थान्त्तदित उत्पद्यते ऽहम्-
पीदमचोषं चोषे गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुगिति ।
कथम् । यस्यापि बहुवचने परतो लुक्तेनाप्यत्रालुग्वक्तव्यः । तस्यापि सन्न बहुव-

* ४.१. १०४; ९५; २.४. ५८; (६४). † ४.१. ८२. ‡ २.४. ९४. § ४.२. १०४; ५.२. ९५; ९९.

चर्न परं भवति ॥ न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक्सिद्धः* । अचीत्युच्यते न चात्रा-
 जार्दि पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति ।
 यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अ-
 थवाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि ॥ यथाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि
 नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः अत्राप्यलुक्प्राप्नोति । अस्तु ।
 पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्व लुग्भविष्यति† । पुनरलुक्स्मात् भवति । सम-
 र्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते‡ न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्यया-
 न्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमत्रिभरद्वा-
 जिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम्§ ॥ गर्गभार्ग-
 विकाग्रहणं॥ वा क्रियते** तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त-
 स्यालुग्भवति नान्यस्येति ॥ यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो
 यूनि वक्तव्य इति । मा भूदेवमञ्ज्यो बहुषु यञ्ज्यो बहुष्विति । अञ्जन्तं यद्बहुषु
 यञ्जन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्का-
 श्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्रां गोत्रस्य ग्रहणं
 न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥

यस्य बहुवचने परतो लुक्समासबहुत्वे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृतं ब-
 हुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनाख्यामिति वक्तव्यम् ।
 यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोषो ऽत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रा-
 प्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान् ॥

अथेह कथं भवितव्यम् । गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति । यदि तावदस्त्री वि-
 धिनाश्रीयते ऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते
 ऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थसतत्त्वम् । देवा एतज्ज्ञा-
 तुमर्हन्ति ॥

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । श-
 रद्बहुनकदर्भाद्भृगुवत्साम्रायणेषु [४. १. १०२] नोदात्तस्वरितोदयमगर्ग्यकार्ष-
 पगालवानाम् [८. ४. ६७] इति ॥

* ४.१. ८९. † २.४. ६४. ‡ ४.१. ८९; ८९. § ४.१. १२२; (११४); १०४; ९५;
 २.४. ५८; ६५; ६४; ४.२. १२५; ७.१. १; (४.१. ८९). ¶ ४.१. १०५; ११४; ९५; २.४. ५८;
 ४.२. १२५; ७.१. १; २.४. ६४; (३५); ६७. ** २.४. ६७, म०.

यञञोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं वैदकुलं विदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा ॥ यञादीनामिति किमर्थम् । आङ्गस्य कुलमाङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्* ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्† ॥ षष्ठ्या इति किमर्थम् । शोभनगार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥

बहुच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमयं समुच्चयः । प्राक्षु भरतेषु चेति । आहोस्विङ्गरतविशेषणं प्राग्ग्रहणम् । प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इञः प्राचाम् [२.४.६०] भरतग्रहणं न भवति । औहालकिः पिता औहालकायनः पुत्र इति ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो‡ द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु हरिताः ॥

* २.४.६२.

† २.२.२.

‡ ४.२.१०४, ग०.

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ ॥ ६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदास्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे । भ्रष्टककपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठलय इति ॥ अत उत्तरं पठति ।

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्ते ऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ।

लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधे † वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः‡ कौण्डिना§ इति ॥ यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ।

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति¶ ॥

तच्चर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्तादि भवान्घृष्टीमुच्चारयति** । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैष दोषः । यथा हि परि-

* २.४. ६८.

† ४.२. ८९.

‡ ४.२. ११४.

§ ४.२. ११९.

¶ २.४. ५८.

** १.१. ४९.

भाषितं प्रत्ययस्य लुक्प्रलुप्तुपो भवन्तीति* प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥

यङोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सनीस्रसः दनीध्वस इति† ॥ अथोत इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति । योयूयः रोरूयः‡ । विहितविशेषणमूकारान्तग्रहणम् । ऊकारान्ताथो विहित इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । सनीस्रसः दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम्§ ॥

गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इष्पिबत्योर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

गापोर्ग्रहण इष्पिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अगासीन्नटः । अपासीद्धनमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्दार्त्तम् । निर्देशादेवेदं व्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति । पाग्रहणे चापि वार्त्तम् । उक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे ऽलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति ॥

तन्नादिभ्यस्तथासोः ॥ २ । ४ । ७९ ॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् ॥

एकवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥

अथैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तन्नावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ।

* २.२. ६२.

† ६.४. २४; ४८; ४९; १.२. ६२.

‡ ७.४. २५.

§ १.२. ६२.

¶ २.४. ४५; ७.२. ७८.

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यूयमिति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तशब्दो वृष्टापचारोऽस्त्या-
त्मनेपदमस्त्येव परस्मैपदमस्त्येकवचनमस्ति बहुवचनमयं खलु यास्शब्दो ऽवृष्टाप-
चार आत्मनेपदमेकवचनमेव तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्म-
नेपदादेकवचनाच्च । तथाथा । अस्य गोर्हितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाथो न
गर्दभः ॥

आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तां वैजवापयो विदामक्रन् ।
अत्र भवन्तो विदां कुर्वन्तु ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिप्रहणं* निव-
र्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक्प्राप्नोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य ।
आतथेष्यत एवं स्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि [३.१.४०] इति यदि च प्रत्यय-
मात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तताम । वृद्धौ कृतायामाम
इति लुक्प्राप्नोति ॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रह-
णाण्णलोऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्स्माच्च भवति । शशाम
ततामेति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत् आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैवोऽर्थवान् ॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति † ॥

किं पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्वित्कृतेष्वादेशेषु ‡ भवति ।

लुगादेशापवादः ॥ ६ ॥

लुगादेशानामपवादः ॥

तिङ्कृताभावस्तु ॥ ६ ॥

तिङ्कृतस्य त्वभावः । कस्य । पदत्वस्य* ॥

सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

सुबन्तं पदमिति* पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्वाद्युत्पत्तिः ।

लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययाविधानम् ॥ ८ ॥

लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्राति-
पदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति† ॥ सुपः भ्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लु-
ग्भविष्यति‡ । कथमव्ययत्वम् ।

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ९ ॥

कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यव्ययसंज्ञा भविष्यति§ ॥ स्वरः कथम् । यत्प्र-
कारयांचकार ।

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ १० ॥

कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो¶ भविष्यति ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥ ११ ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयांचकार । तिङ्कृतिङ्कः
[८.१.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ॥

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम् । न हारयाम् । नञ्बन्तेन सह
समस्यत इति समासः प्राप्नोति** ॥

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति†† । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ।
तिङ्कृतेन । न चकार कारयाम् । न चकार हारयामिति ॥

* १.४. १४. † ३.१. ९३; १.२. ४६; ४.१.२. ‡ २.४. ८२. § १.१. ३९.
¶ ६.२. १३९. ** २.२. ६; (६.३. ७३). †† २.१.१*

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किमिदं भवान्सुपो लुकं मृष्यत्यापो लुकं न मृष्यति । यथैव हलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि । सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति । आपः पुनरस्य लुकि सति न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न त्रैषामेकत्वादयः सन्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयमव्ययादाप्सुप इति सुस्तुकं शास्ति ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुगभवति । ततोऽम्त्वपञ्चम्या इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।

पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

एकयोगे लुभयोः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सत्युभयोः प्रतिषेधः स्यादमोऽलुकश्च ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।

तुर्नियामकः ॥ ४ ॥

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति । अमेवापञ्चम्या इति ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् ॥ ६ ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते ऽप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत् । आपाटलिपुत्र† वृष्टो देवः ॥

न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा । आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति‡ ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि । छुम-
ब्रम् छुमगधम् । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । संख्यावयव । एकविं-
शतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद्वीतमभ्§ ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषेधम् ॥ १ ॥

टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः¶ । प-
चते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः । श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः । इहोभयं
प्राप्नोति । श्वो ऽध्येता श्वो ऽध्येतारौ श्वो ऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्ववि-
प्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

* २.३.२८. † २.३.१०. ‡ २.१.६; २.३.१०. § २.१.६; २.१.१०. ¶ २.४.७९.

तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो* यथा स्यात् ।
अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥

पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधायम् । डा-
रौरसः क्रियन्तां टेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वम् । नित्या डारौरसः ।
कृते ऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरसश्च
प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरसश्च प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः ।
अन्यस्य कृत एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भ-
वन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्डारौरसो भ-
विष्यन्ति ॥ समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेन† व्य-
वस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो ब-
ह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशात् ।
एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥ अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां इन्द्रः ।
डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रथ रथ रः । डा च रौ च रथ डारौर-
रस इति । आहोस्त्रित्कृतइन्द्रानामेकशेषः । डा च रौ च रथ डारौरसः । डारौर-
सथ डारौरसथ डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां इन्द्रो ऽनिष्टः स-
मसंख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति
द्विवचनबहुवचनयोश्च रस्माप्नोति । अथ कृतइन्द्रानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा
न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्यायः । उभयमित्याह । उभयं हि वृश्यते । बहु
शक्तिकिटकम् । बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम् । बहूनि स्थाली-
पिठराणि ॥

डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे‡ ।

समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धे स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥

आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।

टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥

डाविकारस्य शिक्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शिक्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शिक्त्वस्येति* सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ज्लोज्ज्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत† ॥

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः‡ प्राप्नोति§ ॥

यत्तावदुच्यते डाविकारस्य शिक्करणं सर्वादेशार्थमिति ।

सिद्धमलोञ्ज्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अलोञ्ज्यविकारात् । अस्त्वयमलोञ्ज्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता ।

डिति टेलोपाह्लोपः ॥ ७ ॥

डिति टेलोपेन¶ लोपो भविष्यति । अभत्वाच्च प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

अनिच्चाद्वा ॥ ८ ॥

अथवानिच्चादेतत्सिद्धम् । किमिदमनिच्चादिति । अन्त्यस्थायं स्थाने भवन्नप्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपे ज्ञेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा** । यदेत्संज्ञा तदा लोपः†† ॥

प्रश्निष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रश्निष्टनिर्देशोज्यम् । डा आ डा । सोज्ञेकाल्शिक्त्वस्य [१.१.५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ।

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥

स्वरः कथम् ।

* १.१. ५५.

† १.१. ५२.

‡ १.१. १८५.

§ १.४. ११३.

¶ १.४. १४३.

** १.२. ७.

†† १.२. ९.

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥

डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरसश्च प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरसश्च प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यथास्वरस्याकृतेऽस्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्डारौरसः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण* सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वाद्डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्डारौरसश्च कृतेष्वनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दिलोपेन भवितव्यम् ॥ एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति । यत्पिङ्गचनम्† । यदपिङ्गचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । इदमद्य लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः‡ । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्त उदात्तो लुप्यते ॥

प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् ।

तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥

प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः ।

तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

* ६.१.१६१.

† ३.१.४.

‡ ३.१.३.

॥ अथ पाठभेदः ॥

- ४० पं.
- १, १ Before अथ, G श्रीगणेशाय नमः; E श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरवे नमः; B श्रीगणेशाय नमः ॥ योगेन चित्तस्य परेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥१॥ ओं; C स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ ओम्, & in marg. अयेत्यतः पूर्वं योगेन चित्तस्येति पद्यं क्वचित्पठयते तच्छिष्यैः प्रक्षिप्तम् ।
- १ G अथ शब्दानुशासनं महाभाष्यं लिख्यते.
- ६ G किं यत्तर्हि सां...^०पाणरूपं; D^०विषापार्थं^०.
- ८ G D यत्तर्हि द्युहो; B यत्तर्हि (originally यत्तर्हि) द्युहो नीलः कृष्णकपिलः; E g om. कृष्णः; C om. कृष्णः कपिलः.
- ९ G D B यत्तर्हि निं^०.
- ११ G^०विषापानां.
- १३ G D कुर्वन्नुच्यते.
- १९ G B षडंगेषु.
- २३ G तस्याः.
- २, १ G^०अथवस्याति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरतोऽथवस्याति यदि पूर्वपदं^०.
- १७ D E C g B om. ^०विज्ञातार्थम्^०.
- २५ D E g B & C in marg. शरणम् । विषम उपन्यासः । नात्यंतायां^०.
- २७ G एवं हि सो.
- ३, २८ G om. शुहायां...नेक्यन्ति.
- ४, ६ जायेव; C g B तद्यथा जायेव; K तद्यथा जया.
- ७ G D & originally C विद्वन्पुत्रादित्यध्येयं.
- १३ G परिपवनं ति तद्वा तुनवद्वा.
- ५, २ G शोभना सूर्ये सुधिरामभिरतः प्रविशति.
- ५ G D व्याकरणमधि^०.
- ६ G पठति.
- ७ E g B तेभ्यस्तत्तस्यां^०.
- १० G D om. शब्दाः.
- ५० पं.
- ११ g^०अथेत्-थः सुहृत्वाचार्य; C सुहृत्वा in marg.
- २२ G गावीगोपीगोपोतलिकाद्यो; C गाव्याद्यो.
- २८ G D^०स्पातिश्च वक्त्रे^०.
- २९ G चक्षुभिः प्रं^०.
- ६, २ C पर्यवपन्नं.
- ३ G D येन येनाल्पेन.
- ६ G विशेषपवादः.
- १८ G सिद्धः ।
- ७, ६ G om. पश्यति.
- २२ G^०योगि तन्निं^०.
- ८, ८ G प्रयोक्तव्ये लौकिकं^०.
- १९ G E C धर्मस्य; in g the word is struck out.
- ९, ४ G D B बल्लोकेऽप्रं^०.
- ५ G D चाहं.
- १० G प्रयोगः स्वं^०.
- १६ G^०सहस्रकाणि.
- २३ G D इत्येतावन्तं.
- १०, २ E यद्वा रेवती रेवत्यात्तमूष; C तद्यथा । यद्वा रेवती रेवत्यं तमूष, & in marg. समास्ये रेवती रेवत्य; g तद्यथा । यद्वा रेवती रेवत्यत्तमूष; B तद्यथा । रेवत्यं तमूष.
- १२ G om. प्रयोगे.
- १८ G D om. वै.
- २६ G om. ननु चोक्तं.
- ११, १ G^०धर्म एव.
- ८ G D स दोषो.
- ९ G यद्यप्यशब्दं^०.
- १० G g भूयसाभ्युदयेन.
- ११ D E g B & C in marg. अन्यन्नानि-यमः, after नियमः.
- २१ G om. च.
- २६ E g B व्याक्रियंते शब्दा अने^०; C व्याक्रियंते अने^०, & शब्दा in marg.
- १२, ५ G आपिधिलं; B चाकलमिति, altered from काशकृत्स्नमिति.

पृ० पं०

- १२, १० G D यदप्युच्यते.
 १४ G om. इति.
 १६ D किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च; C किं पुनर्लक्ष्यं किं वा लक्षणं; E g किं पुनर्लक्ष्यं किं लक्षणं; B किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं.
 १७ E g B एवमप्यथ शेषः समुदाये; C has शेषः in marg.
 १८ G ०धीयमानः.
 १८ D E C g B समुदायेषु हि.
 २१ G ०वेवपि वर्त्तते; D B ०वेवपि वर्त्तते.
 १३, १३ G om. इष्टद्वयपर्यन्तम् ।
 १९ E C g B om. आकृष्ट्युपदेशात्सिद्धमेतत्.
 १९ G D ०पदिष्टा सा स०.
 २३ G ०म्बुकृतो.
 २५ G ०म्बुकृतं.
 २६ G संवृष्टं...वृत्तं; D वृत्तं.
 १४, १३ G D E वाक्यानि हि०.
 १८ G ०नार्ये उप०; C ०नार्यसुप०.
 १५, ६ G D सख्यमेतत्.
 १३ G om. विवृतस्व.
 १७ B om. वा; G ०ख्यायते...मानस्व विवृ-
 ताश्चोद्यतेति; D संवृतोपदिश्यमानस्व वि-
 वृतश्चोद्यतेति; C ०ख्यायते...स्व वा विवृ-
 त्तोपदेशाश्चोद्यते; E ०ख्यायते संवृतस्व वा
 उपदिश्यमानस्व विवृतश्चोद्यतेति.
 २६ G D ०हृदि अकारग्रहणं.
 १६, ३ G कोच विशेषः.
 ३ G सर्वत्र.
 ६ G D om. च.
 ८ G om. संवृतौ.
 १३ G वक्ष्यते.
 १८ G D यथा स्वान्; E g भवतीति.
 १७, १४ G om. one विषये.
 १८ E C g B जडिलो.
 २३ G D भविष्यतीति.
 २५ G D B & originally E ०वृत्तिकार्ये.
 २७ G D om. कथम्.
 १८, १ G D भवति instead of संपन्नाः ; E संप-
 न्ना भवति.
 २ G D E g B प्रागुच्यते.
 ३ G ०त्करोतीति; D ०त्करोति इति.
 १० G D ०पृथक्त्वेषु इ०.
 १३ G C उ इत्यत्र.
 २० G om. च.
 २६ G प्रत्याख्यायते हि त०.

पृ० पं०

- १९, ४ G om.
 ७ G अन्वस्मिन् रूप०.
 १० G D om. अथ.
 १० G D E g त्कारस्वोप०.
 १४ G भविष्यतीति.
 २० G ०श्चनुर्द्धा.
 २४ G D have प्रकृतवान् after प्रकृतः.
 २०, ७ G त्पिड इति । एषोपि हि क्फिडः क्फि-
 डश्च; D त्फिडश्चेति । एषो.
 ९ G D ०शब्दाः न संति बहृताशब्दा इति.
 १२ G D ०दिग्गदं.
 १५ G D om. हि.
 १५ G नैतदोपायः.
 १८ G D वेदे च.
 २२ G पिबति.
 २७ G om. स्वान्.
 २८ G ०न्वोऽपद्यकार्यकः.
 २१, ५ G भविष्यतीति.
 ६ G बर्ह्यसुप०.
 ११ G न चापद्यते न ह्य०; D न चापद्यतेः
 न ह्य०.
 १२ G D ०दिष्टा शास्त्रे प्रकृ०.
 १६ E C g B om. इति वक्ष्यामि.
 २० G D E g B om. लोपः.
 २१ G g B संप्रसारणे.
 २८ G ०द्वाकृष्यते; D ०द्वा निकृष्यते.
 २२, ११ G D सिध्यतीति.
 १३ G अतःपर; C अतपरस्व.
 १८ B ०वर्षो भूविति.
 २३, ६ G D have बौत्तरतमो before दीर्घश्च;
 C has the same originally in marg.
 २३ G अथ...ऽपि twice.
 २५ G स्वान् न वेति.
 २४, ३ G om. दीर्घः इति.
 १० G वक्ष्यतीति.
 १० G इतरथा दीर्घात्पदांतादित्येव.
 ११ G भिसिन्भावः.
 १२ G D ०र्द्धादेव न.
 १८ G कित्कारणत्वैतत्प०.
 २७ G D om. तत्त्व निमित्तं.
 २५, ३ G नाव्यपवृत्तत्वावयवत्व.
 ४ G अव्यपवृत्तं...विधिर्न भवति.
 ९ G D तैल न विक्रेतत्त्वं घृतं न विक्रेतत्त्व-
 मिति.
 १३ G विवृतस्यास्तंभकारेषु.

पृ० पं०

- २६, १ G °भयच...रभ्रुतिलं; D °भयच.
 ३ G क्ववर्णाघति.
 ५ G इत्येव तस्य सि°.
 ६ E यथाच रे°.
 ११ G D °काराण्णत्व°.
 १२ G D om. स्वात्.
 २७, २ G पूर्वश्च परश्च.
 २८, १२ G संतीति द्विर्वचनेपि हि ने°; D द्विर्वचनेपि हि ने°.
 १८ E g B °रानुनासिकबमाः; C om. °ानुनासिकम्; K °भानीवानुनासिकबमाः.
 २१ E उरःकेण उरःकेण उरःपेण उरःपेण; C has उरःकेण उरःपेण in marg.
 २१, २, ३ G D E g B K उरःकेणः.
 ३ G om. ततो.
 ४ G °तीति तहि व°.
 ४ G °देव तस्ति; C °देतस्ति°.
 ११ G कर्तृत्वं भवति.
 १५ G D संबोगसंज्ञा च प्र°.
 १८ G D भविष्यति.
 २२ G भवतीत्यस्य सत्त्वं.
 २४ उरःकः । उरःपः; D उर । कः । उर ७ पः; G in marg. उर × प्रकः उरः पः.
 २५ G D स्थानिवद्भावप्रतिषेधः; after °धेधश्च.
 ३०, ३ G अर्थवतो वर्णाः कुतः धानु...दर्शनान् धातव एकवर्णा.
 ३ G प्रातिपदिकान्वय्येक°.
 ५ G D उ अपक्राम; G in marg. अनिटः । उ उचित्ति पाठांतरं.
 ११ °पजने; G in marg. °पसंजने पाठांतरं.
 १३ G अकारस्य; तस्मादर्थवतो वर्णा इति; D अकारस्य.
 १८ G °च्यते ह्यनर्थगतैरिति न साधीबोचा-प्यर्थस्य; D न साधीबोऽभाप्यर्थस्य.
 २० G om. न तदर्थगतिः.
 ३२, ११ वक्ष्यति; G in marg. करिष्यति पाठांतरं.
 १५ G D भवतीति.
 १८ G आचार्याणां उपदेशान् तथा ह्याचार्याणा-मुपचारः नै°; in marg. उपचारान् पा-ठांतरं.
 २० G om.
 २१ D om. अप्रधानत्वाच्च.
 ३३, १ G D E g om. इस्वहीर्षद्भुतः.
 २ G D & originally C पूर्वं एव.
 १ G D तावत्पूर्वं भ°.
 १८ G विभाषा कथं.
 64 M

पृ० पं०

- ३३, २२ G in marg. नित्येपि हि लोपे पाठांतरं.
 ३४, २ G om. अनुवर्तते; D °धमाचार्याणां वर्तते विभाषा न वेति.
 ५ G कतरस्तास्मि°; C कतमस्मि°, originally कतरस्मि°.
 १८ G संदेहः स्वात्.
 २६ G D भवति च व°.
 ३५, १ भविष्यति; G in marg. भवतीति पाठांतरं.
 ३ G D जिहीर्षति.
 ८ G B सवर्णप्रहणं त°.
 ११ G D ट्वोरित्यश्च; D in marg. रन्वच पाठः.
 १५ G D प्रयत्नमा°.
 २० G & originally D एवानुबध्यते.
 ३६, १ G सरप्रत्ययः; D सरः प्रत्ययः.
 १६ G & originally D बोधम्°.
 १७ G वेदिब्रह्मराशिः । सर्वपुण्य°.
 २० G adds पक्ष्या धेवम् २ भयामंथ ८००; in marg. पक्ष्या नाम प्रयोजनाद्विकम्.
 ३७, १ D om. pag. 37, 1 up to pag. 106, 25.
 ५ G छंदसि.
 १२ एष विधिः; G in marg. स्वरविधिः पाठांतरं.
 १३ G अत्य स ता°.
 १९ G C भार्यात्व.
 २० G प्राप्नोति.
 २३ G °निमित्तं वृद्धिनिमित्तं किं च कृ°.
 ३८, १६ G संप्रवृत्ते; B संवृत्ते.
 १७ G °अस्मालमिति.
 २२ G om. इति.
 ३९, ४ G °स्वेतावद्भु°.
 ७ C ग संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याप्य स्वयं निवर्तते; E B the same without स्वयं.
 ११ E C g B प्रयत्नेन.
 १५ G वृद्धि°.
 २४ E g om. लोके.
 २७ E C g B om. बलघु.
 ४०, २ G वृद्धिश्चा°.
 ५ G om. इति.
 १० E g B संज्ञाः क्रियंते.
 १२ G °क्रियते ततो.
 १४ E C g B कृतस्तत्र पू°.
 १५ G om. पूर्वैरभिसंबन्धः.
 १६ G तस्याः कृत इति; E the same by alteration; C तस्याकृतः.
 २२ E नेतरचाप्याच्च.
 २३ G om. तद्यथा.

- ५० पं०
 ४०, २५ G तत्राप्बंगतः.
 ४१, १ E B चेत् न नि०.
 ३ G सृजेः प्रसंगे.
 ४२, ३ G स्वाक्यां.
 ६ ० रुदात्तमे०; G in marg. उदात्तगुणकं
 पाठांतरं.
 ९ G ० भेतेति वः.
 ११ G om. इति.
 २० G नियमात् तपरे गुणवृद्धी ननु.
 ४३, ८ G पररूपे.
 ४४, ५ E C B ० ज्ञा प्राप्नोति.
 ७ G अद्वैजदेहं; ६ आदिज्म०.
 १० C B ० करणाच्च प्र०.
 १० G in marg. प्रकृतस्थापवासे पाठांतरं.
 ११ वचनाच्च०; G in marg. करणान् पाठांतरं.
 १५ G C कथं वाचं; G in marg. चा पाठांतरं.
 १७ E वाक्ये; C B वाक्यं तच्छेदं च.
 २० E C g B भिदिसृजिपुग०.
 २२ E C g B भिदिसृजिपुग०.
 २३ E C g B after प्राप्नोति ॥, सृजेर्द्विः इक
 इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति.
 ४५, ३ E C g B स्थानपटी.
 ४ G ऽन्त्यस्य षष्ठ्य०.
 ६ E g B om. किं तर्हि.
 ७ E C g B भिदिसृजिपुग०.
 ९ E C B अलौक्यत्वेति.
 १३ G ० ह्रस्वाहचेषो०.
 ४६, १ G ० रिति भवेद्विह निबन्धो ऽनन्त्यस्य न स्यात्.
 ९ G om. स्यात्.
 २१ E C g B om. विप्रतिषेधः.
 २३ E C g B प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेयं बोग
 आरभ्यते । चावता च नाप्राप्ते.
 २४ E C g om. ऽतत्.
 २७ G om. गुणो भवति.
 ४७, १ E C g B भिदिसृजिपुग०.
 ५ G भिद एः; ६ भिद एः भिदेरिति.
 ९ G E B कृच्छति कृ कृताम्.
 १२ G ० परः; in marg. परं इत्यपि पाठः.
 २२ G किय०.
 २३ G om. तच्च.
 २५ G भूर्.
 ४८, १० E C g B om. परिसृजन्नु परिमार्जन्नु.
 १४ G B om. वा.
 २५ G नन्वस्ति पु०.
 ४९, ११ E C g B तद्वक्तव्यं न वक्तव्यं ऽपिन्धि०.
 २१ G ० स्तीति गमयति दर्शयति.

- ५० पं०
 ४९, २१ G B om. ऽवि.
 २२ G om.
 २४, २५ G स्थानेयोगात्; in marg. बोग-
 स्वान् पाठांतरं.
 ५१, २ G om. पुम्.
 ६ G om. इति.
 ७ G E C क्लोपयति भवापि.
 ८ G om. बधेच्छसि तथास्तु.
 १० G om. इह.
 १३ G has ज्ञापकास्तिद्धं after इति.
 १५ G om.
 १६ G ० क्लृपचवलोपे.
 १६ G & originally C मरीसृजकः.
 १७ G क्यच्.
 २० G नुम्लोपः । .
 २१ G अनुबंधलोपः.
 ५२, ५ G ज्ञेयानं; E C g om. लिखेः...लविता.
 ८ E C g B जीरदानुः.
 ९ E C g संप्रसारणं.
 १० E C g B संप्रसारणं; C g B add
 भवति.
 १३ G अज्ञादावपि वृद्ध्यते.
 १७ E C g B om. तस्मादि०...प्रतिषेधः.
 २४ G तत्राप्य०.
 ५३, १० G वाच्येत.
 १४ g B om. प्रत्यया०... सिद्धम्.
 १५ E C g B संप्रसारणं.
 १५ E C g B ० च्युक्तं किं सं०.
 २२ G गुणो भाव्य०; ६ गुणभावीगस्ति.
 २४ C g ० पधत्व चांगस्य; E B अंगत्व in
 marg.
 ५४, १ G पुर्गतं च.
 ४ g B & originally E अत्र न प्राप्नोति.
 ६ G ० पुपधत्वा०.
 ७ E C ० ग्रहणं न च क०.
 ५५, १ E C B स्थानिवत्प्रसंगः.
 १६ Kaiyata: केषांचित्पाठः सुपर्यायश्चैव
 हीति.
 २२ B छंदसः छंदस्यरी०.
 २३ G गुणस्य दर्श०.
 २४ E C g B हीधीवेच्योः छंदोविषयौ वृष्टानु-
 विधिश्च [g om. च] च्छंदसि भवति हीधी-
 वेच्योश्छंदोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छं-
 दसः.
 २४ G वृष्टानुविधित्वाच्छंदसः.
 ५६, ४ E C g B वाधेत । .

पृ० पं०

५६, ९ E C g B दीभ्यदिति च इयं°; Kaiyata: क्वचिन्नु द्वाभ्यस्येनेति पाठः.

१० g दीभ्यदिति च इयन् एष; E C दीभ्य-
दिति च इयन्व्य°; B originally दीभ्य-
दिति इयन् एष व्य°, afterwards एष
has been struck out.

११ G g B अंतरा एषा°; C K अंतरा
येषा°; E originally अंतरा येषा°,
altered to एषा°.

२१ G E g अंतरा एषा°; C K अंतरा येषा°;
B originally, अंतरा एषा°; altered to
येषा°.

५७, ७ G om. च.

९ G यदुच्यत.

१३ G om. च.

१८ G om. च.

१८ G om. संयोगा...इति.

१९ G om. सौऽबं; E C B have ऽसौ in-
stead.

२७ G om. किं.

५८, ६ G om. च.

७ E C & by alteration g संयोगसंज्ञा.

८ G द्वयोर्द्वयोः सं°.

१४ G B यथेवं.

१४ G संज्ञायवा द्व°.

१७ G यथा द्वयोस्त°.

१७ G g B अंतरा एषा°; C K अंतरा
येषा°; E originally येषा°, altered to
एषा°.

१९ G निर्दिशति; in marg. प्रतिनिर्दिशति
पाठांतरं.

२४ G प्रामोति.

२४ G संयोगादि.

२६ G संयोगं वि°.

२७ G om. इति.

५९, १ G प्रामोति.

१३ C in marg. उवाच.

१४ G तीयस्य व्य°.

१६ G भवति ।.

१७ G om. इति.

२१ G वाटकपरिक्षेपे.

२२, २३ G स्थंडिलके.

६०, २ G भवति.

९ G मुखग्रहणं पुनः श°.

१४ G om. ते, ते.

पृ० पं०

६०, १५ G om. ते.

१८ G B om. the first च.

१८ G तर्हि इतरे°; g B & by alteration E
तदेतदितरे°.

१८ G °अद्यापि न च प्रक°.

२० G °बसुक्तम्.

२१ G om. किमुक्तम्.

२१ G om. च द्वाभ्येषु.

२२ G न च संज्ञ°.

२४ G तत्तस्य सर्व°; E तत्र सर्व°.

२५ G B तस्यानेन; E तस्या अनेन.

२६ G B °र्भवति.

६१, ९ G नप्रत्ययः.

१५ E C g B सिद्धा भवति.

१६ G in marg. °द्व्योषवंता पाठांतरं.

२० E C g om. किं कारणम्.

२७ G कथं तर्हि प्रयतनं प्रयत्नः नायं भावसा-
धनः प्रयत्नः किं तर्हि.

६२, ४ G B प्रयत्नं इति किं तर्हि प्रयतन°.

२७, २८ G ऋकारल्कारयोः सवर्णसंज्ञाविधिः ॥
ऋकारल्कार°; E both times ऋकार-
ल्कार°; C thus only in l. 27.

६३, २ E C g B ऋति ऋवा...हति त्वा°.

४ G E लकारे च वा ल भ°, C लकारे परे
च वा ल भ°; g लकारे परत लकारो वा
भ°; B लकारे वा ल भ°.

६ G ऋकारः लकारो; E ऋकारः लकारो;
C B ऋकार लकारो; g लकार लकारो.

६ G ऋकारस्य लकारस्य अर्ध्वं; E ऋ-
कारस्य लकारस्य चार्ध्वं; C B ऋकार-
स्य लकारस्य चार्ध्वं; g ऋकारस्य ल-
कारस्यार्ध्वं.

६ G कर्त्तव्यं; B कर्त्तव्यं.

७ G होत ऋकारः होतृश्कारः होत लकारः
होतृश्कारः; E होतृ ऋकारः होतृकारः
होतृलकारः; C होत ऋकारः होतृश्कारः
होतृकारः होतृ लकारः होतृश्कारः होतृ-
कारः; g होतृ ऋकारः होतृकारः होतृ
कारः इति होतृ लकारः होतृकारः होतृ
कारः; B g, but om. इति, & has at
the end होतृश्कार इति.

१४ G कर्त्तव्यमसत्यां.

२३ G om. इति.

६४, ७ E C g स्पृष्टं करणं स्पर्शानां.

- ५० पं०
- ६४, ८ G स्वराणां विवृतत्वं; C g स्वराणां च विवृतं; B स्वराणां च विवृतत्वं.
 १५ G गृह्णातीति.
 १७ G om. कुमारीहते.
 २४ G प्राप्नोतीति.
 २६ G वा एतत्.
 ६५, १ G & originally B वा मा भूत्.
 २ G B प्राप्नोति.
 ६६, २ G किमर्थमिदानीं तं.
 ७ E C g B यदर्थं द्रुतः प्रकृत्येति द्रुतस्य.
 १२ G प्रगृह्यं प्रं.
 ६७, १६ G एतर्हीसाद्यं.
 २२ G E ० भवति.
 २३ E g B हीसादि च द्विवचनं; Kaiyata mentions the reading ईसाद्यन्तं च भूयते.
 ६८, ५ G विधेः प्रतिं.
 ६ G खल्वस्मिन्पक्ष; E खल्वप्यस्मिन्पक्ष.
 ६९, ३ G B सतो हि.
 १० G आहुपाप्रसिद्धिः.
 १० G E C तस्माद्भाभं.
 १३ G भवत्सः पर ईसां; E has परे in marg.; C has परे obliterated.
 २० G C त एवं.
 २० Nāgojibhaṭṭa assumes that Patanjali in the words l. 12 अथवा प्रगृह्यसंज्ञां, अथवा योगविभागः, l. 19 अथवाहाबनं is commenting on the three Vārttikas वचनसामर्थ्याद्वा, योगविभागाद्वा, मार्थादीसाद्यर्थानां वा, & he adds: अन्ये स्वयया वचनसामर्थ्यादित्वादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एव सांप्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकपाठ इत्याहुः। अन्ये स्वन्त्य उक्तं स्वस्व वार्त्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः ॥.
 ७०, १३ G एकाजित्युच्यमाने; B एकाजित्युच्यमाने हि.
 १८ E हि यथाखान्यच्च; g हि योषान्वय.
 ७१, ७ G विद्यां.
 ११ प्रतिविद्धार्यो; G in marg. ० धैर्यो पाठान्तरं.
 १२ G ब्रह्मती च शर्करा च; g B ब्रह्मती च शर्करा.
 १३ G ववृत्त्वा.
 १६ E C g B ० परोक्तस्वेत्येवं.
- ५० पं०
- ७१, १७ G अत्रापि प्राप्नोति.
 १८ G ० संप्रत्यय इति सिद्धम्.
 ७२, १ G न च उञ्जे; E न च उञ्जे, altered to नोञ्जे; C B नोञ्ज ए; g न उञ्जे.
 २ G E प्रतिषेधां.
 १२ G ऊं वा बया.
 ७३, ७ G भवति.
 २३ G ननु भूविं.
 २५ g प्रणिद्वयते प्रणिद्यति प्रणिवं.
 ७४, १ E कर्तव्यं for क्रियते.
 १३ G रातिलातिराभातिराद्यतिरासतिरासति राद्यतिं.
 १४ G तस्मात् न कर्तव्यं नैवं शक्यं.
 १४ G C B om. न कर्तव्यम्.
 २८ E C ० धीर्ग्रहणान् न चै.
 ७५, २ E C om. प्रादयः.
 २ E g B ० संज्ञा भवति.
 ७ G आगमो ह्यर्थं.
 ११ G प्रतीतिर्दुं.
 १६ G उपादास्त स्व.
 २२ G न वक्तव्यं.
 २५ G वैपप्रतिषेधो.
 ७६, २ G अनेकांतो हि अनुबंधः; C अनेकांतो-नुबंधः; B अनुबंधा अनेकांताः.
 ४ G ० इयं कर्त्तव्यं.
 १२ G g व्यतिहारे.
 १७ Kaiyata: कृषिसाद्यन्तभावादिषु पाठः.
 २० G ० न्तापदिष्टानि.
 २० G च तानि स्युरिति.
 ७७, ६ G करिष्यतीति; E g करिष्यति हरिष्यतीति.
 १५ G स्थंडिलके.
 १६ G B स्थंडिलके.
 २० E C g B om. पुत्रो.
 ७८, १ ० न्तापदिष्टानि; G in marg. तोप-पाठः.
 ६ G आहिबुंबकायनिः.
 ८ None of the MSS. compared have the words in brackets here & below.
 १७ ऐत्; C g ऐट; B reads ऐट, but appears originally to have read ऐत्.
 २० G ० वचनांतं प्रं; in marg. अंतवस्वे द्विवचनांतप्रगृह्यत्वे पाठः.
 ७९, १९ ० G निग्रहश्च.
 २२ G प्रसज्यते.

- ५० पं०
 ८०, ४ B संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं संख्यासंप्र-
 त्ख्यार्ये.
 १ G प्रतीयते; in marg. प्रतीता इति वा पाठः.
 १० E C B कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
 १६ C g कृत्रिमे कार्थेसंप्रत्ययो.
 १८ G अत्रापि instead of एवं सहि.
 २२ G om. च.
 २४ G om. च.
 ८३, ४ E C g B पांशुलं.
 १८ g न कर्तव्यः after कर्तव्यो; E B the
 same in marg.
 ८२, ४ G E प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यार्ये.
 ६ G E खल्वन्यं.
 ७ G भवति भं.
 ७ G om. one येन.
 ९ तेन; G E g ते; B. om.
 १९ G लुकि च मं.
 ८३, १३ G B शताद्यष्टनो नुं.
 २२ G द्युध्य इति एका.
 ८४, १ G द्युम्व.
 १४, १९ G om. निष्ठासंज्ञायां!
 २३ G काक उत्पतति उत्पतिते.
 ८५, १ G सानुबंधस्वे.
 २ G काक उत्पतति उत्पतिते.
 १२ G प्राकार्थे.
 ८६, ७ G om. ऋत्विजः.
 १६ G विधीयो.
 १७ G श्रूयते; in marg. श्रूयेत पाठांतरं.
 १८ G निर्वर्त्तयति.
 २० G ष्याप्राप्तं च.
 २२ G षष्ठीनिर्देशेन.
 ८७, ४ G नाच्च म्लो; C नाच्च लो; g B
 नाच्चो.
 १ G वक्तव्यः; C originally कर्तव्यः; al-
 tered to वक्तव्यः.
 १२ G & originally C नि च न सर्वादीनि.
 १७, १८ G g मद्भावे; C मद्भावे; E C
 om. उत्तरादीनामङ्गावे प्रयोजनम्; B om.
 l. 17 and प्रयोजनम् in l. 18.
 २० E om.
 ८८, २ Nāgajibhatta : प्रायेण भाष्येऽपि अ-
 काराकाराकारावित्येव पाठः.
 ९ G ब्राह्मणकुलेन.
 ७ G सप्तमीनिर्दिष्टे द्रुच्यते before तत्रापि.
 ७ G तावद्दुत; E C तावद्दुत; g ता-
 वद्दुत.

- ५० पं०
 ८८, ८ G स्वेति स्थानषष्ठी.
 ८ G शक्यं विभक्तिं.
 ८९, २ G भवतीति.
 १० G C वचनविषयेषु.
 १३ G शब्दीन्यत्र.
 ९०, २ G द्वितीयापी हीयते; C ऽपि वृद्ध्यते.
 ३ G after हेतोरिति, उभस्याप्येषा उभाभ्यां
 हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति.
 ९३, १५ प्रियविश्वाव; G in marg. प्रियसर्वायेति
 पाठांतरं.
 १८ E तद्यच्च तादं.
 २२ B om.
 ९२, १ E तद्यच्च तादं.
 ११ E C g यथा विज्ञायेत.
 १२ G om. न.
 १३ G om. सर्वादीनि.
 २१ G पूर्वपाठो.
 २२ G पूर्वपाठो.
 २३ G अद् पूर्वार्थिभ्यो नवमं.
 ९३, ११ G in marg. ग्रहणानर्थक्यं पाठं.
 १७ G प्रेक्ष्यपू.
 १८ G वसंतितः; C g B वसति.
 १९ B om.
 ९४, ९ G om. सा.
 ९ G प्रसज्येत अ इव एव ॥.
 ६ G एतष्ठां.
 १४ C सर्वा विभक्तिर्ह्येषां भवति.
 १६ G om. यतः.
 १६ G E विशेष एते.
 १८ G भक्तिशब्दो.
 २३ G भ्यापि कार्यापि न कं.
 ९९, २ G om. अथवा.
 ९ G संख्यता वा.
 ६ G om. तत्र...मेतत्.
 १० G सिद्धमेतत् कथं पाठाद् पाठः कं.
 १२ G भवति।
 १४ G C वे स्वेतेभ्यो वै.
 १९ G g B om. इति.
 १७ G तदेव सं.
 १८ G om. वैतदे.
 १८ G भवति.
 ९६, २ G चापि मता.
 २ G योगः.
 ३ G निम्बिता.
 ७ G अत्युच्चैरसौ अत्युच्चैः स; B अत्युच्चै-
 सौ अत्युच्चैः स.

- पृ० पं०
 १६, १ G प्रकृतप्रतिषेध.
 २१ G om. अथ विज्ञाबते.
 १७, १ G om. इति.
 १० G तद्विधातस्व ॥.
 १८, ५ G दीर्घस्या०.
 ११ ०त्स्वं; E ०त्ति कित्स्वं; Nāgojibhāṭṭa mentions this reading.
 १५ G ०सृत्वमनिमित्तं कस्व ङीठिवधेः तिस्र०.
 २० G ष्णान्ताः.
 २३ उवोष; Nāgojibhāṭṭa mentions the reading उवोष.
 ११, ८ G om. क.
 २२ G om. कि कारणम्.
 २३ Nāgojibhāṭṭa: आदेशो दीर्घत्वस्येति मन्यो भाष्यपुस्तकेषु भ्रष्टः.
 १००, १ G न हि घृगाः; B नापि घृगाः.
 ६ E अच्ययीभावस्याच्ययत्वे किं प्रयोजनं अच्ययीभावस्याच्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुख-स्वरोपचाराः। लृक् ।
 १३ G B अपि खल्वप्याहुः.
 १३ G यदच्ययी०.
 १४ G om. इति.
 १४ G कि च पुन०.
 १७, ११ G B ०वेधश्चोद्यते.
 २५ G ०त्तत्र वाचं.
 १०१, १ G here & below शिः सर्व०.
 २ G शोः प्रति०.
 ३ E G B शिप्रति०.
 ६ G शोः प्रति०.
 १ G B न व्यापारः.
 १४ C G वाधेत.
 २२ G om. one अन्यत्र.
 १०२, ४ G गतमितिना०.
 ७ G शब्दपरार्थकता; in marg. परार्थकः वा पाठः.
 १७ G तेन लोके प्रति०.
 २३ G C भुजिना सं०.
 १०३, ८ G om. प्रसज्यप्रतिषेधात्; C in marg. विधाव for प्रसज्य in the text; B कथं । विधाव; E originally कथं । प्रसज्यप्रतिषेधात् । विधाव, but प्रसज्यप्रतिषेधात् struck out.
 १० C om.
 १५ G ०सामर्थ्यात्प्राति०.
 २० G B विज्ञाबते; G स्यात्.

- पृ० पं०
 १०४, ८ E G B ऽस्मिन् शास्त्रे यत्स्व.
 १६ G यत्स्वापि नु नि०.
 २० E B कार्त्तुषु.
 २१ G ०चयेन यदुच्यते तत्स्व च बु०.
 २५ G नैव दोषः before नापि.
 १०५, ४ G ०ने तद्विषयता; in marg. ०ने याति पा-टांतरं; G तद्विषयत्वं; B ०नेन च तद्विषयत्वं.
 ५ G in marg. शीलने च, इत्थापि; C G B. आचार्यशीलनेन देशशीलनेन च; E originally ०शीलने च; in marg. न देशशीलनेन.
 ८ G पंचावर्त्तुः; G पंचावर्त्त.
 ११ G B om. च; in E it is struck out.
 १२ G ०ग्रहणेषु च देश०.
 २० G प्रत्याबयति.
 १०६, ३ G & originally E प्रत्याहारः, instead of प्रत्याहारग्रहणम्.
 ५ G अनुवर्त्तते.
 ५ G ०नाचापि.
 ६ G प्रत्याहारम०; E B प्रत्याहारे म०.
 ७ E C B ऊर्णोतिविभाषा.
 ८ G B om. च.
 १२ G om. हि.
 १३ G प्रोर्त्तु०.
 १०७, ३ G प्रत्यबांतादिति निम्बे.
 ३ G D प्रत्यबांतानि.
 ८ G D om. हि; E has it in marg.
 १०८, २४ G D C अधिरीश्वर इति वा.
 १०९, ३ G D E दिवस्तदर्थत्वेति हि.
 १७ G everywhere काश्मीर० and तत्रोदन०;
 C G B everywhere तत्रोदनम्; E बल्क-शमीरान्गनिष्यामः बल्कशमीरानगछाम.
 १११, ५, ६ E C G B वाक्यस्व सं०.
 ८ उपपद्यते; D & G in marg. उपपन्नः.
 १३ G D om. कार्त्तापि; G G ०कल्प्यते.
 १४ G ज्ञापकसुभ०.
 १६ G D दीर्घो भवतीति प्बद्धः.
 २३ G पिंडा; in marg. पिंडी पाठां०.
 ११२, ११ G om. बहि.
 १७ E C G B साधुत्वमन्वाख्याबते.
 २१ E G B & C in marg. घृष्टांतस्वापि नु पु०.
 २१ E अस्ति देह; Nāgojibhāṭṭa reads this and says चपाठस्त्वयुक्तस्तस्व प्रमे ऽ युक्तत्वात्.
 २३ G पुनर्निस्त्रेषु.
 ११३, १ G D ककारदकारौ च इता०.

पृ० पं०

- ११३, ३ G °पस्थितं भव°.
 ६ E C g B °निह तु कथं.
 १० E C g B °नोपवेष्टुं शक्नोति.
 १२ D g B °बुधुं°.
 १३ g B & by alteration C कंकटवा°.
 १४ D शब्दानुपदि°.
 १६ G प्रत्ययस्य प्र°.
 २४ E C g B इह तु पु°.
- ११४, ३ G अस्वरः स्वा°.
 ११ G °प्रत्ययः स्यात्.
 १२ G B om. षष्ठ्या भभावे.
 १६ D E g B & by alteration C ते मन्वा°.
 १९ B °स्परः स्थानपरप्रत्ययस्थापवाहः.
 २४ E C g B अद्यमचो.
- ११५, १ Nāgōjibhāṭṭa : अपवाहैरित्यस्यासंभव इ-
 न्यासिः । कश्चित्तथैव पाठः ।
 ३ G om. भवति.
 ५ G D °स्युर्वै; g मत्जोर्मिक्नु°.
 ६ D °स्युर्वै.
 ७ G °लोपार्थं च संयोगा°.
 १४ G D om. स्यात्.
 २० G om. स्वर.
 २१ G °स्युस्तत्°.
 २२ G om. च.
 २४ E B क्रियत एतच्चा°.
- ११६, ४ C by alteration विधाः; D °रः प्रतिषेधः.
 १७ G om. घीभावेनकारप्रतिषेधः.
 २२ G om. द्विगुं... इत्स्वत्वम्.
 २४ C कृते अनजंतत्वादेते.
- ११७, २ G विज्ञानुमिति.
 ५ g एष इण्वचनं सव°.
 १४ G निवर्त्तते.
 १५ G तत्रानेको निवर्त्तते.
 १९ G D E om. इकारोकारौ भविष्यतो; C
 has the words in marg.
 २० D °री अर्द्धं एकारार्द्धं भोकारो; C. °राव-
 र्द्धं कारोकारौ; G E B °रावर्द्धं एकारोर्द्धं
 भोकारो.
 २३ G om. पार्ष्व... नार्थः.
- ११८, १ D om.
 ६ G सेवं स्थानेबोगीतिः.
 ९ C षष्ठीस्थाने°.
 १० E C B & g in marg. बावलो वा संति ते.
 ११ G om. च.
 ११९, ३ G °वतीति.

पृ० पं०

- ११९, १० G वेदमाभिज्वाल°.
 १२ G उपतिष्ठति.
 १४ G °नाच एत°.
 १५ G तत्प्रकृतमा°.
 २१ G लौनाश्चेति; in marg. श्रोचाश्चेति
 पाठ°; D लौवाश्चेति.
- १२०, ६ E B मधूष्ण.
 ८ D E C g बचानेकमा°.
 १० G °विकारा भ°.
 १६ E g B & C in marg. °वचनं नियमार्थम्.
 २४ D E C B उभयथा हि तु°.
 २५ G बभौ जे; in marg. बपां पाठ°.
 २६ E C g B कुमार्चयं°.
- १२१, १ G भवतीति.
 १० E om. °तैव्यः। up to pag. 204, 19 इत्स्वः.
 १५ G om. इति before एतन्नि°.
 २१ Nāgōjibhāṭṭa reads: रा वि च्छा°.
 २५ D C g क्रियते न्यास एव.
 २६ G D g इत्स्वादिघातो.
 २८ C g °न्तरेणापि तका°.
- १२२, ३ C °ने निर्वर्त्तके सर्वस्या°; g °न्तरतमे नि°;
 B °के सर्वस्या°.
 ४ C g °तमे नि°.
 १३ G सिद्धा न भवति.
 १७ G भुंकथा.
- १२३, ८ G D g तद्यथा गावो.
 १० C g B °न्धोन्धमपद्यव°.
 ११ G वहुं; D बहुं°.
 १४ C g & originally B नार्वाग°.
 १५ D C ह्यप्रज्वलितं.
 १६ C g नार्वाग°.
 २१ C कुमार्चयं°.
 २१ C g B मात्रिकस्य द्वि°.
- १२४, १ B om. च.
 १० G टि एउभावे.
 ११ C g B एच् प्रा°.
 १२ C B एकास्ति; g एनस्ति.
 १३ G om. सर्वे.
 १४ C om. ऋवर्ण... प्रसङ्गः.
 १९ G रेफवानकारोऽन्तर°; in marg. °कार
 एवां पाठ°.
 २२ G सर्वैश्चप्रसंगस्तु.
- १२५, १ G भविष्यतीति.
 ५ C B & g in marg. °वस्तह संप्र°.
 ११ G D मालैलका for मालौपगवः.

पृ० पं०

- १२६, १७ Kaiyata mentions the reading ऽन्
भवति रपरश्च.
१८ C g °रपरत्वमात्रमनेन.
२० C °र्धमिति चेत्°.
१२६, १, २ C g B य उः स्थानेण स.
६ C g B शेष इति स इह शेषो.
८ g B यद्यप्यणोऽपि प्रति°.
११ G B अत एव शेषो.
१४, १९ C प्रसंगेणपर°.
१८ G द्वितीयं स्थानं प्र°.
१२७, २ C & by alteration g उशान्तादिषु रपर-
त्वस्य.
१० B चेसादेशेषु रा°.
१३ C g B इह न प्रसज्येत कर्ता.
१७ G om. यो.
२२ G D लुप्यते तत्र; C लुप्यतेत्र प्रत्ययविस-
र्जनीयो रास्त्°.
१२८, १ G om. स्वात्; in marg. पूर्वतः स्वात्
पाठा°.
२ G निर्वृत्तं.
१८ G D भवतीत्यजा°; g भवतीति अजा°.
२२ C g B om. च.
२४ B & C in marg. प्रत्यये च च्यव°.
२४ g प्रकल्पेत.
१२९, १ D C g B om. रेफस्य.
३ G g. om. इति विसर्जनीयः.
५ Kaiyata mentions the reading कल्पपर°
६ C g B om. कृत्वा.
६ G D तीर्षते.
९ G °लोप औत्स्यु°; D g B° लोप औत्स्यं पु°.
१२ G om. the second वर्तते.
१७ G D अत्तर्हि.
१८ G D om. च.
१८ G आतो यु°.
२१ G om. इटोऽच्यवस्था.
२३ G D अभ्यासलोपश्च । अभ्यासलो°.
२४ G C om. अभ्यस्तस्वर.
२५ G D g & originally C भवतीत्यजा°.
१३०, १ G C g B om. शीर्षत्वम्; D has शीर्षत्व.
१ G D om. च.
६ G D तत्रायमर्थो.
१३ G D have इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः imme-
diately after °संहारः°.
१६ G ऽप्यंतस्त्व.
१३१, ५ G D & C in marg. कुतो नु खल्वेत°.

पृ० पं०

- १३१, ६ G °तदेवं ज्ञा°.
७ G om. एव.
१० G °स्वेत्वेतत्पवा°.
१४ G °इविष्यति.
१६ G °स्वैतइवति.
२३ g B विशेषणार्थः शकारः.
२३ G क् विशेषणार्थः.
१३३, २ G °धावितीत्युच्य°.
५ G C आदेशम्°.
१३ G विज्ञायते.
१८ B °सादेशेषु.
२३ G °पुत्रे निर्दिश्यते.
१३४, ३ D g इत्यादेशे प्र°.
५ G D भवति अतः.
७ G D स इममिति.
१४ G बलादिः.
१६ C सामान्यातिदेशे हि वि°.
२३ G D g अभहीत्.
१३५, १२ g & B in marg. °वधकपिर्वा°.
१४ G & originally D C चाहुपधत्वं°.
१९ G D स्थानिवद्भावादेव संज्ञा लुप्यं च स्वाश°.
२१ G कृत् कृत्तिदि°.
२३ G D इत्येतद्भव; C इत्येतत्.
२४ G विशिष्टस्या°; D om. विशिष्टं.
१३६, २ G °मादेशिन्वत्त्वि°.
१० G छिन्नः.
११ G नु भवति तस्मा°; D B om. तस्माहुपसं-
ख्यानम्.
२० G चेन्न ।
२३ आश्रय इति; G in marg. आ(?)श्रित
इति पाठांतरं.
१३७, ३ D & G in marg. नित्यश्चस्त्वान्.
५ G स्थानी नाम.
७ G om. बया; D g °पूर्वेष्वपि.
१० G om. च.
१८ G °पूर्व स्थानिद्य°...स्थानिद्य°.
२१ G D g B बुद्ध्या आश्रय°.
२४ After प्रसक्ता; G ततः पश्चाद्वाह आर्षधा-
नुक्ते अस्तेर्भू भवतीत्यस्तिबुद्ध्या; C अस्ते-
र्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या; B सोस्तेर्भूरित्यनेना-
स्तिबुद्ध्या.
२४ B बुद्ध्या अस्ति.
२६ G भवति बु°.
१३८, ११, १२ C g B उभयप्रतिषेधः.
१४ G मात्रजित्वेव; C मात्रच इत्येवं.

- ५० पं०
- १३८, १८ G तैलमात्रा २ घृतमात्रा २.
 २० B वचनान्देशः ; C by alteration बहुवच-
 नातिदेशः.
 २५ G नास्थानि°.
 १३९, ५ G पूर्वभूत.
 ७ D g B न तर्हीशानीं.
 ८ K om. प्रसिद्धनिर्देशास्तिख्यम्.
 ९ G आ आप.
 २० C om. किनु.
 २१ G रुचकमिति.
 २६ Kaiyāṭa: क्वचिन्नु यदावधिषीष्टेति पाठः.
 १४०, ४ G भाषयति.
 १४ G om. कृते.
 १९ G om.
 २० G आम्बिधौ चतल°.
 २४ G om. विप्रतिषेधे.
 १४१, १ g स्वरे च वत्सविधेः ; C adds प्रतिषेधः
 in marg.
 ९ G °स्वरेषु प्रतिषेधः.
 १८; १९ C g B करोतिपिबन्धोः.
 १९ G पिबति ; C पिव इति.
 १९ G °वज्ञावाभावान्°.
 २१ C उक्तं च.
 २२ G D B तपरनि° ; g तपरकरणास्ति°.
 २३ B om. the Bhāshya on I, l. 57.
 २४ G C g प्रभो विभ्रः द्यूत्वा.
 २४ C g द्यूत्वा स्यूत्वा.
 १४२, ९ G एवं तर्हि.
 ९ अभिगत्य; D अतिगत्य; G has this in
 marg.; g om.
 २१ D °द्यिवर्ण°.
 १४३, ६ G प्रामोतीति.
 ८ G om. पूर्वविधिः.
 ९ °वज्ञावस्य; G in marg. °ज्ञाषे पाठां-
 तरं.
 १२ G प्रामोतीति.
 १४ G °अयंते.
 १४४, ६ G om. कुतः.....स्थानिवद्भवति.
 २० G नेतरा°.
 २०; २१ G धारणिं पारणिं.
 २५ G इत्यनेनापि सि°.
 १४५, ८ G हृद्यो उदात्त°.
 १७ D C g om. कथं च सिध्यति.
 १९ G तर्हि अत्रोदात्त°.

- ५० पं०
- १४५, २२ G om. ननु चेयमपि कर्तव्या.
 २७ G C अथैव...C तथैव.
 १४७, ३ G D g तस्मात्स्थानिवद्भवनम्.
 ४ G असिद्धत्वं च असिद्धत्वं च वक्तव्यं.
 १५ G माद्वदस्य.
 १७ G D भवतीति एवमा°.
 २०; २१ G °कानुदात्त°; in marg. एका-
 ननुदात्त पाठांतरं.
 १४८, १६ C g सिध्यति.
 २१ C ऽन्यतरतो व्य°.
 २२ D C g om. ग्रामे.
 २२ G °निमित्तं च वसाम इति.
 १४९, ४ C K om. विद्याः; in g it is struck
 out; Nāgojibhaṭṭa: विद्या इति तु
 प्रक्षिप्तं घातसहस्रयोरेव उच्यतेत्यात्.
 १३ G °यद्भुवद्.
 २१ G °णादेशोद्योगु°.
 १५०, १ C om. प्रतिषेधे.
 १२ D °कात्वनिषेधः.
 १३ G D g om. यलोप.
 १४ G D उलोपः.
 १६ G g ईत्वं.
 १७ G अनुनासिकात्वं.
 २० G राया आत्वं°; D C रायात्वं°.
 १५१, १४ G न पशंतविधिं प्रति स्था°.
 १९ G om. च.
 २१ G कानि सति यानि कौ.
 २२ G D वा श्रूयते स.
 १५२, ७ G om. न.
 ८ G अवर्णलोपविधिं प्रतीति यलो°.
 १४ क्तिच् ; G in marg. क्तिन् पाठां°.
 १६ G °लोपि लो°; g °लोपविधिषु लो°.
 १९ G प्रतिदीप्तः प्र°.
 २३ g प्रतिनिधि°.
 १५३, १ G °मप्राप्ती°.
 ४ B om.
 ६ G कंबूतिरिति.
 २२ B घतंत्रः...घताभिः.
 १५४, ३ G g विशेष एत°.
 ५ कशब्द°; G शब्द°; B कप्रत्यय°.
 ९ g B om. प्रयोजनं.
 १२; १३ D क्व भाकारलोप आशिचतु-
 र्यत्वे २; G C g B om. l. 12.
 १५; १६ G D हलो अमां यमि लोपे २; C g B
 om. l. 15.

- ५० पं०
- १५४, १८, १९ G D अहो...तिषु २; C g Bom. 117.
 २२ C °सीनि च प्रबोजनानि न; B °सीनि च नारब्धञ्चानि भ°.
- १५५, १४ g अज्महर्णं च ज्ञा°.
 १९ G गाढः प्रति°.
 २२ G here and below, कृत्वे°.
- १५६, ८ °नपुसं; Nāgojibhatta : ढपसमिति पा-
 गन्सरं ढपसमिति च.
 १५७, ७ G औशोरा°; g औशोरा°.
 १५८, ३ D तदितरे°.
 ८ G विभाव्यते.
 २१ C लोपसंज्ञत्वात्.
 २४ D भवतीति षष्ठी°; G भवतीत्युच्यमाने
 कथमेवैतस्तिभ्यति को हि शब्दस्य प्रसंगः
 बन् गन्वते चार्थो न च प्रयुज्यते अस्तु
 तर्हि प्रसक्तार्थेन लोपसंज्ञं भवतीति ष-
 ष्ठीनिर्दिष्टस्य बहि.
- १५९, १ G D °धारणे.
 २ B कथमिवै°.
 ७ B °प्रत्यये स°; g °ज्ञानिषे°.
 १० G D om. कंसी... इत्यर्थम्.
 २० G om. ऽपि.
 १६०, २१ D C g B om. न कर्तव्यम्.
 २३ G राबस्पोषेण संग्मीचेति.
 १६१, २ कथं तर्हि; G D g B किं तर्हि.
 ८ C g B °कालं.
 १६२, १ D न चार्ह°.
 ३ G क्रियते.
 ६ G om.
 १० G om. पृथक्संज्ञाकरणात्.
 ११ G °नस्व सामान्वा लो°.
 १४ G om. न वा.
 १६ G लोपसंज्ञा लु°.
 २४ G अनिमित्तत्वं.
- १६३, ७ G om. कार्वापि.
 ७ G g पर्यवसानानि.
 ८ G D भवतीति.
 ८ G om. the second च.
 १६४, ५ G वचनान्न भवति.
 १२ B नुमामौ; C °बृद्धी°.
 १५ G हे अनङ्गान्.
 २३ G बन् तर्हि न स्या°.
 १६५, १ D g B om.
 १९ G सर्वस्वरं.
 २० G इत्याद्युदात्तं.
- ५० पं०
- १६५, २४ G B om. प्रबोजनं; C भ्रिकि°.
 २५ G लुकि प्रबोजनं.
 २५ C B उद्ग्रीवा.
 १६६, ३ D C g B °स्थाने लुकि.
 ४ D C g B after प्रबोजनम्, लुमता लुवे
 प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यं.
 १६ G C °त्युच्चेत.
 १९ C g B कतरस्मिन्.
 १६७, २ G D om. पूर्वे.
 ३ G तर्हि वाक् पर°.
 ११ G D सा प्राप्तिः प्रति°.
 १३ G C B वाधेत.
 १८ G °बोरंतत्वे°.
 २२ g B & by alteration C स्वादिपरस्वेन.
 २६ G om. च; C बहुच्यूर्वस्व च twice,
 once in marg.; g बहुच्यूर्वस्व बहुच्यूर्व-
 स्व च.
 १६८, १ G इह मा भू°.
 २ C g B सिषि जुसोऽप्र°.
 ३ C B सिषि जुसोऽप्र°; g सिषि सिग्नि-
 मित्स्व जुसः अप्र°.
 ३ G D °प्रकरणत्वात्.
 ३ C आत इति षत्ते तन्नि°.
 ५ G लक्षणत्वेन.
 ६ G °वाच्य आदेशाः प्रा°.
 १९ G सविभक्तिकत्वं भ°.
 १२ C B om. जनपदो...नौ शीबले.
 १६ G D C B om.
 १६९, १ D g B °त्युच्चेत.
 १९ C शिष्टान् शिष्टः; g शिष्टः शिष्टवान्;
 B शिष्टः शिष्टान्.
 १७०, १ C g om.; G om. अन्त्व°...चेन्; D
 has अन्त्व°...चेन् in marg.
 २ G अलोन्वयि°, & om. नानर्थके...°वि-
 कारे; D has अन्वयविज्ञानास्तिङ्गम् in
 marg., & om. इति...°विकारे; C has
 अन्वयि°...कारणम् in marg.; B om.
 अन्वयि°...°विकारे.
 १३ G शिलो°.
 २० G इत्यत्र.
 १७१, ८ D om. कथम्...भविष्यति.
 १७२, ११ G °कवात्तार्थो°.
 १६ g om. आनन्तर्बाध्यम्.
 १९ g °बोर्वागावि°.

१० पं०

- १७२, २२ C om. इको वचन्वि.
 २४ G इष्यतेष्वि; D इष्यते चाचापि; C इ-
 ष्यते चाचि.
 २५ G वचनं निबन्धार्थम्; B om. वचनम्.
 १७३, २३ G भा उत्त°.
 १७४, ४ G सर्वथैव कृ°.
 १७ G D तत्र इत्संज्ञा.
 २१ B पञ्चमीसप्तम्बो°.
 २२ G D इति प°; G एषा प°.
 २५ G उभयकार्ये तत्र; C G तत्र उभयोः कार्ये.
 १७५, ७ G D C B भविष्यति.
 ८ G D C om. इति.
 ८ G °त्संज्ञा शेषं प्र°.
 ८ D तत्र नु खलु.
 ११ C भवापि प्रकृतौ.
 १३ C g B तावदिको वपिति.
 १३ G वच च नाम.
 २० G न शब्दस्त्वा°; B न शब्दस्त्व स्वमित्थेव.
 २५ C originally स्वरूप°, altered to स्व-
 रूप°; G स्वं रूपं व°; B स्वरूप°.
 २६ C अर्थे कार्यस्त्वासं°.
 १७६, १ C B °रथे कार्यस्त्वासं°.
 ३ G C B स्वरूप°; G स्वं रूपं व°.
 ५ C g B om. शब्दपूर्वको ह्यर्थस्व सं-
 प्रत्ययः.
 ६ g B & added in C नाम च व°.
 ६ G बहा तेन.
 ८ D g om. & C adds in marg. अर्थे
 ऽसंभवः.
 ११ C g B शब्दसंज्ञा°.
 १२ C B शब्दसंज्ञायां प्रतिषेधोऽनर्थकः;
 G शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः; D
 appears to read शब्दसंज्ञा°.
 १३ G om. च.
 १५ G ष्यान्ताः.
 २५ B °शेषाणां च वृ°.
 १७७, ६ G D विद्यापोषंरैपोषं; G रै° घन° विद्या°
 अन्व° गो°; B = G, but om. अन्व°;
 C has only रै° विद्या°.
 १० C g B पुष्पमिषसभा चन्द्रगुप्तसभा; K
 पुष्पमिषसभा चन्द्रगुप्तसभा.
 १२ G om. कर्तृष्वः.
 १३ C g मात्स्विकः.
 १४ G शाष्कलिकः.
 १४ G तत्र भवतीति.

१० पं०

- १७७, १५ D हति; C अजिह्वान्हंति अनिमिषान्हं-
 तीति; g B the same without इति.
 १७ G अः सां°.
 २१ G °लिटि इति शी°; G°लिटि शीर्ष इति शी°.
 २३ g B & G in marg. सर्वेषामेव.
 १७८, ४ G & originally C किं पु°.
 १४ G शीर्षः सह इति.
 १८ C g °भाणशब्दसंज्ञ°.
 २२ B वर्णपाठक्रम उप°.
 २३ g B & C in marg.° पाठक्रम उ°.
 १७९, १ g °वरकाला भवरकाला सती; B om.
 °वरकाला सती; C सैषावरकाला उपदे-
 शोत्तरकाला वर्णा°.
 ३ B om.
 १८ G °मन्वस्वकारः.
 १८०, १ G तद्द्वन्द्वम्°.
 २ G om. च.
 ५ g om.
 १० D om.
 ११ G क्रियते इत्ये°; D C क्रियते न्या°.
 १८ G उद्भूत्य वृ°.
 १९ G in marg. तत्कालः कालोऽस्य सो
 ऽयं तत्कालः तत्कालस्येति पाठ°.
 २४ B °भिन्नानामभ°.
 २६ g has नुनासिका in marg.; Nāgoji-
 bhāṭṭa: उदात्तानुदात्तस्वरितानामित्थेव
 पाठः; k°तानुदात्तानुनासिकानाम्.
 १८१, १० G सिध्मंति.
 १३ D B & by alteration in C विंशिष्वन्ते.
 १४ G °मध्ववि°.
 १५ D B & by alteration in C विंशिष्वन्ते.
 २३ C g B स्फोटस्तावा°.
 १८२, ४ G निर्दिश्यते. [पाठः.
 ७ G in marg. तन्मध्यपतितानामित्थेव
 १ G om. संबन्धिशाब्दाः.
 ११ G D °रत इति.
 १२ C g B वं प्रति व आदि°.
 १९ D g यदि चैव.
 १९ G कृषिद् रै°.
 १९ After स्वात्, C ब्रह्मैत्रः ब्रह्मोदकं, in
 marg. ब्रह्मोदनः; G ब्रह्मैत्रः ब्रह्मोदनः; B
 ब्रह्मैत्रः ब्रह्मोदनः°.
 २१ D C g B ऊनशब्दमात्रि°.
 २४ G चान्वस्व च विधिर्न भ°; D चान्वस्व
 च विधिर्न°.

- १८३, ४ G om. येन...^०पाधिताप्रसङ्गः; D^०पा-
धिप्रसंगः.
१७; १८ G समासप्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो
२ वक्तव्यः.
१८४, १ g अकञ्च...^०पसंख्यानं २ कर्तव्यं.
३ g सर्वके स्वके.
७ G om. & C has in marg. सिद्धमेतन् ।
कथम् । तदन्तान्तवचनात् ।
१२ C om.
१८ G यावद्भवति.
२२ G D om. इति.
२३ G^०स्य प्रयोगस्य प्र.
१८५, २ D C g B om. सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्र-
योजनम्.
४ C g B om.; B^०दृष्ट्यादिषु प्र.
७ G C g B om.
९ G C g B om.
११ C g B om.
१३ g om. दृष्ट्यादिता द्विपरमादिता; B om.
त्रिविस्ता...द्विपरमादिता.
१५ C g B om.
१९ C g B सैहिकरोणः.
२१ g B & C in marg. न तदन्ताच्च.
२२ G सिद्धं भवति के^०.
१८६, १० C g B om.; B रथासीता.
१३ C g B om.
१४ C om. सु सर्वे; G B om. सर्वे.
१६ C adds अपरपाञ्चालकः अपरमागधकः
१७ C g B om.; B कृतोद्दिष्टिमद्वय^०.
२० C g B om.
२१ G द्विषाष्टिकं त्रिषाष्टिकं.
२२ C g B om.
२३ G अधर्मे चरति अधार्मिकः.
२४ G न वक्तव्यं भवति twice.
१८७, १ B तस्य तदु^०.
७ G प्रयोजनं मह^०... विधौ २; C g B the
same without २.
९ G आपः स्वा^०.
१० G D C g B om. स्वसृ.
१२ G D पद्यु...नुम् २.
२३ C g B om.; G^०चतुरतङ्गि^०.
२४ B^०पुंसोऽसुहृ गो^०.
२५ G D after सुपन्थाः, परमपंथाः; D in
marg. अपप्रयोगः.
२६ D C g B om. सुमन्थाः.

- १८७, २५ G D C in marg. after सुगौः, परम-
गौः; D in marg. अपपाठोऽर्थ.
१८८, ३ C g B om.
४ C om. च.
७ G C B om.
८ B वर्षप्रहणं च प्रयोजनं.
११ C B om.
१३ C adds दक्षायणः परमदक्षायणः.
२० g B^०ग्रहणान्बर्थ^०; D चानर्थकेन च
२ तद^०.
२१ G D C g B om. the second अन्.
२२ G सुपयासा इ^०.
२५ C g B om. अन्महणेषु.
१८९, ७ D B om. ऐतिकाद्यनीचाः.
१३ D C g B ऽजेवाशिरिति.
१५ G सर्वत्र प्रसंगः.
१८ C अच आकु^०.
२० B^०विद्यमानवस्व^०.
२३ C B om.
१९०, १ g B om.
२ g om. च.
४ B om.
१० B after^०काष्वाः, एतानि इद्वसंज्ञानि स्तुः.
१३ C om. मात्पुत्राः.
१८ C निष्कृतकांतारो भवति.
२० G D सौपु^० सौपु^०.
१९१, २ G^०इचन त^०.
३ G D तयोर्दकारककारयोरभावाच्च कि-
न्त्वडित्वयोः प्रसिद्धिः.
४ G शक्यः क^०.
५ G & C in marg. स ताभ्यां शब्दाभ्यां;
C originally स एताभिः शक्यते.
८ G om.
९ G^०शप्रतिषेधो.
९ G^०कारादेवादेशादितौ प्रा^०; D^०बादेशा-
दितौ प्रा^०.
१३ G D^०छिद्रिसिति किस्सं^०.
१९ C कर्तव्यः । न कर्तव्यः । न ह्य^०.
२० G D गन्वते यथा एष.
२१ G D C g ते मन्या^०.
२२ G D डिद्वसवतीति गन्वते अकितं कि-
रित्याह किद्वसवतीति.
१९२, ४ G प्रसज्यनिषे^०.
७ B^०ति । चुङ्क^०.
७ G D^०पति इति कित आ^०.

- ११२, ११ G D ति यथा म०.
 ११ C B मधुरायामिव मधु०.
 १२ G D add कितीव किहत्.
 १९ G ०ङ्ङ्.
 १९ G D घूनवान् एव०.
 २१ G सुतः सुमगना०.
 २२ G D B थ इति अत्रापि.
 २३ G D B वत् इत्यत्रा०.
 १९३, २ G जागृथः अत्रा०.
 ३ D om.
 ४ G कितीदप्र०.
 ७ D C g B om. क्त्वायां...प्रयोजनम्.
 ९ G युटिस्वा.
 १० C g B उराहृतः.
 १३ G धृत्वेति भ०.
 १५ C g B अपिन्डिद्वितीय०.
 २० C B आर्धधातुकं; g ०कीयाः.
 २६ G D ०केकादेशप्र०.
 १९४, ४ C g B न पिन्डिद्वितीये०.
 ४ G ०देशप्र०.
 ५ G D आदिवस्वान्.
 ६ D शेष इति । सिद्धं तु स्थानिवस्वादुभ-
 यथापि न.
 १३ G D वाधेत इह.
 १४ C g B वर्तिता वर्धिता.
 २० g ताभ्यां लिटः किं; B नित्यत्वाच्च
 ताभ्यां लिटः किं०.
 १९५, १ G D ताभ्यां किस्ववच०.
 ४ G किमुच्यते.
 ९ G यथाजातीया; D B ०जातीयो.
 १० G D B ०जातीयश्च.
 १९६, २ G नानर्थक्यं.
 ४ G ०ङ्ङ्स्वारीनां.
 ७ G om. खलु.
 १० G कृतदमभ्युः पु०.
 १२ g B and Nāgojibhatta शिल्पावि०.
 १५ G D ०वत् यथा प०.
 २५ G om. इदं तर्हि प्रयोजनं.
 १९७, ५ B प्रनिमित्साति.
 ७ G वाधते.
 १९८, ६ G D om. यौ.
 ७ G सिञ्जिरोषित इति लिङ्गविशेषितः
 कथं.
 १९ g B & originally C अवाप्सीत्.
 २१ G om. सीर्षो मा भूदिति.

- १९९, ९ B om. निष्ठायामवधारणात्.
 १८ G ०शिकस्व.
 २१ G D ०थो नातिदेशिकस्य किस्वस्य भव-
 ति प्रतिषेध औपदेशिकस्य भवतीति.
 २००, ८ G D g किरतिदेशान्; B वस्वर्थं किर-
 तिदेशान्.
 ११ G ०नुकमपिन् भ०.
 ११ G ०ङ्ङ्वतीत्युपधां; B ०ङ्ङ्वत्युपधां.
 १३, १४ G निगृहीतिः २ प्र०; D C g B
 निगृहीतिः प्रयोजनं.
 १९ G सेष्ण भवति.
 २४ G D किरतिदेशान्निगृहीतिः; C g B
 किरतीदेशान्निगृहीतिः.
 २०२, ३ G om. हि.
 ५ B om.; C originally om.; afterwards
 by alteration रल्: क्त्वासनोः किस्वा-
 रम्भः । क्त्वासनोः किस्वं वि०.
 ६ G D ननुक्तं.
 २०३, १ G D कुतश्चेतदे०.
 १ D C g B भविष्यतीति.
 २ G D द्विमात्रिक...त्रिमात्रिक.
 ३ G D वांस्थे; द्विमात्रिक; त्रिमात्रिक.
 ४ G D ०मात्रिकस्त्वश्चाक्य.
 ६ G अयं त्रिमात्रिको; D अयं तावत्त्रिमा-
 त्रिको.
 ७ G D B om. हि.
 ८ G D ०संज्ञैव न.
 ११ G वांतो.
 १२ g एवमेषां.
 १८ G मध्यः.
 १९ G द्विमात्रिकस्त०.
 २४ G D g एवमेषां.
 २६ G om. कि कारणम्.
 २०४, ५ C B विशिष्य०.
 ६ G om. तर्हि.
 ९ G D भवतीति.
 १४ G D om. इस्वसंज्ञया...स्वाशिति.
 २०५, ११ G ०नस्वस्य प्र०.
 १५ C B सूयते.
 २५ G नपुंसकस्याकृ०.
 २०६, ९ G D ०थं च क्रियते.
 १४ G हलः स्व०.
 १८ G ०लभ्यते.
 २२ G B om. इति.
 २०७, १ B ०चकत्वाद्यवस्थि०.

- ५० पं०
- २०७, २ G भवेद्विह कं.
३ E C B बसे घनैर्वं.
१२ E B प्रक्रमे वं.
२४ E C कुपसंप्रं.
- २०८, २ तद्यथा; G D g तथा च.
२ G पुष्यका एतेषां पुष्यकाः; D E g पुष्यका एषां ते पुष्यकाः.
२ G कालका एतेषां ते.
३ तद्यथा; G D g जया.
५ G त्रिः प्रं.
११ G D & E in marg. तत्र ते दीर्घं.
१२ G D om. ऽत्र.
१९ G छंदशां.
२३ E C B & g in marg. तोदयमगार्ध-
काद्वयपगालवानामिति एतदपि नास्ति
प्रयोजनं संज्ञां.
२०९, २ E B कथं अन्यर्थमहणान् अन्यर्थं.
३ G ऊर्ध्वमनुवाचं; D ऊर्ध्वसुवाचं.
४ G ततः स्वदि.
५ G ह्रस्वीवाचानुवाचं... सुवाचानुवाचत्स्व.
१३ G वक्तव्यम्.
१५ D C निद्रागं.
१७ C इंद्रागं.
१९ G D om. च.
२२ C B om.
- २१०, ११ G D om. ज्ञाबते.
१२ G D om. वा वषट्कार.
२१ E B om. ; C in marg; D om. but
has in l. 22 परादिश्च ऽ उदां.
२२ E om. हरिव भागच्छ.
२३ G D E g B om. ; C in marg.
२४ g om. one द्वे.
- २११, ६ G D om. भवति.
७, ८ G D असुञ्चेतः.
८ G D om. भवति.
९ G D g स्वांतोपो.
१० D C B त्वंस्वश्च.
१२ B om. ; C in marg.
१३ g has देवदत्तस्व... बजते only once ;
G देवदत्तस्व पिता बजते वात्सस्व पिता
बजते देवदत्तस्व पिता बजते वात्सस्व
पिता बजते.
१६ G om.
१९ B om. चैव.
२० G D भ्रुत्वं च वं.
२१२, २ G बहुवचननिं.

- ५० पं०
- २१२, ३ तद्यथा; G D g जया.
५ G हरतीति.
६ G D E हुवचननिं.
१२ G g & originally E भ्रुतिर्भं.
१३ G D ननुक्तं.
१४ G घोषे च्वं.
१६ G तीनामपि प्रां.
२३ D C om. अपि... हणम्.
२५ G त्वेवं सिद्धम्.
२१३, ७ G पैलादिषु वा पां; C B & by altera-
tion in E पैलादिष्वेवास्व पां.
८ G D g भैविष्यति.
११ G before अल्पं, अपुक्तमहणं कर्तव्यम्.
२० G D हल्वान्वयश्च.
२० G अस्त्वन्वं.
२१४, १० D तद्यत्तार्.
१८ G D g पसर्जनं भवं.
२१५, १ E C B त्ततोऽन्वचोपं.
१० G D g तत्र प्रधां.
११ G D g बत्यति.
१४ G जैनस्वमुक्तम्.
१६ E C g B भवति उपं.
१६ G D g प्रधानस्व उपसर्जनसंज्ञा पूर्वं;
g प्रधानस्वोपसर्जनसंज्ञा न; E originally
पूर्वनिपातो, in marg. instead उपस-
र्जनसंज्ञा.
१८ G जैनस्व इत्येति इस्त्वन्.
२४ G D प्रतिषेध इति.
२१६, १४ g B add द्वागुः, E ससगुः.
१४ G D B om. प्रासापन्न.
२१७, २ Kaiyata वर्णानां मा; but mentions the
reading वर्णानां च मा.
७ G D नैतद्भवति.
७ G om. इति after इजेनाबते.
१० G & originally D E भवतीति.
१२ E C g B अर्यवदिति प्रातिं.
१२ G D स्वान् for प्राप्नोति.
१५ D adds in marg. नाम after चैवद्वया.
१६ E C g B चैवद्वयार्थवत्स्वात्सुवाचार्थ-
वत्स्वम् अवबधे.
१७ G D नगरमित्युच्यते गोमं;
२२ G & originally E तावदाहं नगं;
C B तावदाहमित्यकारो.
२५ G D द्युक्तां इडेन.
२१८, ३ E & g in marg. लब्धिसमाप्त्यतिषेधः.

पृ० पं०

- २१८, ४ G D चत् एवमुच्यते.
 ८ G गामभ्याजे.
 ९ E C g B गामेव...अभ्याजेव.
 १६ E C B उच्यते: नीचकैरिति.
 २१ G ० हायां चान्वा.
 २५ E g ननु चावद्वं प्रा०.
 २१९, ५ E C g B ० सुदाबस्वापि प्रा०.
 ५ G D ० ते । हि क०.
 ६ G एवं तजि० ; D E एतजि०.
 ७ G D E भवतीति ना०.
 २० E कथम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अन्वया०.
 २२०, १ G छुक्तः.
 १ C B om. & E in marg. पुरुहूतः.
 १० G D ० र्थकत्वसुक्तम्.
 १२ G संपालस्वार्थवत्वाच्च० ; g ० स्वैकार्यत्वाच्च० ; B ० स्वै कैकाटर्वाच्च० ; C ० स्वै कैकाटर्वाच्च०.
 १४ G ० र्थवत्वाच्चैतत्त्वं प०.
 २० D B कंचित्प०.
 २२१, ११ E अथाप्रत्यय इति किं पठ्युदासो.
 ११ G ० त्तिकेकारेद्यप्र०.
 १७, १८ G ० केकारेद्यप्र०.
 १८ After ब्रह्मबन्धुः, D वीरबन्धुः, E जीवबन्धुः.
 १९ G ऊढ आदिवत्त्वात्.
 २२२, १० G om. समासग्रहण.
 १७ G C B & originally E ० प्रतिषेधश्च.
 १८ g in marg. च after अव्ययानां.
 १९ G अधिकरणमात्रा०.
 २२३, ७ G तच्चैतयो०.
 ८ G om. हि; E om. उपि.
 १० E ० भाभ्यामेव; g ० भाभ्यामिति.
 १० वक्तव्यं; G D कर्तव्यं.
 १३ जुगवरत्राय; G in marg. जुगवरत्राभ्यामित्यपि पाठः.
 १८; १९ G D उपसर्जनह्रस्वत्वे च २; E C g B only once उपसर्जनह्रस्वत्वे च.
 २० G उपसर्जनह्रस्वत्वे च २.
 २२४, १ E अतितंभीः अतिलक्ष्मीः अतिभूः अतिश्रीः.
 २ C B. स्वरविच्यते; g om. तत्र.
 २ E ० र्भवतीति.
 ४ G ० र्भवति.

पृ० पं०

- २२४, १० G D & originally E ० वृत्त्यर्थः.
 ११ G D om. च.
 १२ C. om. गीक्षीरम्; C B ० पालकमिति.
 १३ G D सेनानिकु०.
 १६ C B ० उन्तवद्वा०.
 २१ C B अप्रधानसु०.
 २१ G D om. च.
 २२ C B वत्प्रति.
 २३ G C B om. हि.
 २५ C om.
 २२५, १ g om.
 ७ G om. यावती.
 ७ G प्रतिषेध इहा०.
 ९ C B भविष्यतीति.
 १२ G ० मन्यवद्भवति.
 १२ G कथं तां ; D कथ तां.
 १२ E प्रतीक्षंते.
 १६; १७ G प्रतिषेधो २ वक्तव्यः; D E C g B om. l. 16.
 २२६, २ G गोण्या नेति नु वक्तव्यं; D गोण्या नेति वक्तव्यं.
 ५ G om. ह्रस्वत्वमत्र विधीयते.
 १३ C g B न नु सूच्याः.
 १६ G गोण्या नेति च वक्तव्यं.
 २३ C B & g in marg. कदुकवर्षां.
 २२७, ८ G ० संख्ये ते शब्देते अतिरिष्टुं.
 १० g in marg. after प्राग्बुत्तेर्बे, अथवा प्राग्बुत्तेर्बे लिङ्गसंख्ये ते अतिरेक्ष्येते । षष्ठी कस्मात् भवति । सामान्यातिरेक्ष्ये विशेषानतिरेक्ष्यः; Kaiyata mentions this reading.
 १२ E C g B अन्वयाभिधेयत्वम् ०.
 २० G ० संज्ञत्वात् ०.
 २५ E & g in marg. अन्वयस्वार्थानेन; g om. च.
 २२८, २; ३ E मधुरा ०... ० मधुरे.
 १७ G मधुरां.
 २१ G E भवति.
 २२९, १ C B om.
 ७ C g B om. च; E in marg.
 १६ G सिध्यति ना०.
 १७ G D तर्हि.
 १८ G उक्तम् २.
 १९ G D E g प्रामोति.
 २३०, ३ C om.

- ५० पं०
२३०, ४ E C g B...करोति। एको यवः संपन्नः
सुनिक्षं करोति।
२० G तद्यथा।
२३१, १५ G om. च.
१९ E °स्थमपि वृत्तिष्य°.
२१ G पुनर्निक्षत्रस्यैत°.
२३२, १ G D पुष्यपु°; g तिष्यपु°; E तिष्यपु°,
in marg. पु°; C B यथा स्वाप्यपु°.
२३३, ६; ७ G °वितीत्युच्य°.
१४ G om. the first च; D om. the second च.
२० G तत्र नैका°.
२१ G °धानं अने°.
२५ G इत्येतद्दृष्टांतमवस्थाय; D इत्येतद्दृ°;
E इत्येवं दृ°.
२३४, १ G D इत्येतद्दृ°; E इत्येवं दृ°.
४ g सुकरं मन्यते; E originally सुकर-
कं मते, altered to सुकरतरकं मन्यते;
C B k सुकरतरकं मन्यते, but obliterated
in B; G D om.
१५ G D यावता समयः.
१८ G om. च.
२१ G सत्यं संयो°.
२१ G सककारयोः.
२३५, ५ G D समासांतः.
१३ G °मनर्थम्.
२० G ननु चोच्येत नैव व°; in marg. चोत्प-
त्तैवेति पाठां°.
२३ G om. वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ।
२३६, ६ E om. पृथक्.
८; ९ B विभक्त्यंतानामेकशेषे विभक्त्यंतानामे-
कशेषे वि°; G D विभक्त्यंतानामेकशेषे।
वि°; E C g k विभक्त्यंतानामेकशेषे वि°.
९ G °भविष्यति.
१२ G D E च रेहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम्.
१४ कर्ता; G D E करणं.
२१ G D E C B उच्येत.
२३७, ६ G om.
९ G om. स्त्री।
१० G रोहितस्त्वापि।
१३ G रूपनिम°.
१७ G g रूपनिम°.
२२ G वानि रूपाणि।
- ५० पं०
२३७, २५ G in marg. after कथम्, विभक्तिः सा-
रूप्येणाश्रीयंते।
२६ G वानि रूपाणि।
२३८, ६ C B & originally E नैव शेषः परिह-
तमेतत् भनवकाद्य।
८ G g प्रयोगसा°.
१० E क्रिबा। तस्या एके°.
१० G E द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगेण।
२३९, ९ D बस्योत्तरवि°; E बस्योत्तरः स्व°.
१२ G D एकश्रेकश्च एकी°.
१२ G द्वी च द्वी च द्वे, in marg. चेति पाठां°;
D द्वी च द्वी च द्वी चेति।
१३ G °र्थकत्वात्तानेकशः; D °र्थकत्वात्ता°.
२३ G g भवति।
२४ तद्यथा; G D B यथा; g om.
२४०, २ g om. पिता।
११ °क्षास्तु; G in marg. क्षाः स्तुः।
१६ E g B °प्रसिद्धिरेकार्थ°.
२२ G °द्वाचनिकी च।
२६ G °श्चेति वक्तव्यम्। न व°.
२४१, ३ G तेन मन्या°.
४ G D °कृतं येना°.
५ Nāgajibhatta mentions the read-
ing बह्वर्थता च।
१३; १५ E g B k °निवेशात्त्रैकेनाने°.
१५ G °प्रत्यर्थं चे°.
२३ G D एकेनोक्तत्वात्तस्यापरस्व।
२७ G om. न्यमोषार्थं।
२४२, ८ G D & originally E व्यापाक्षाना।
८ G °वी संनमेते।
११ G एकशब्द°.
१५ G om. एका।
१८ g B कपोतेति।
२५ G D om. च।
२४३, ५ G D E °लभ्यते। अस्तीत्याह। किम्।
९ G नैकास्मि°.
१२ g B °त्तथैकशेषे शेषः।
२१ G ननु बत्वाप्याकृतिस्तत्त्वापि।
२५ G D g B च समाप्यते।
२४४, ५; ६ G D g B निरु°.
६ G g B om. च।
१५ G आरम्भप्रोक्ष°, in marg. आरम्भणा-
लम्भनप्रो° पाठां°।
११ D मधुरा°; G in marg. धु पाठां°।
२४५, ३; ४ G om. च।

- ५० पं०
 २४५, १२ G D E कृतिरिति च प्र०.
 २४६, १ G स्त्याजतेऽस्थां.
 १ G सूतेः.
 ७ G om. बद्युभयं सर्वत्र.
 २० g om. शुद्धं वस्त्रम्.
 २० G D पटी.
 २२ G om. the first च; G g om. the second च.
 २७ g B युगपसादित्वं.
 २४७, ४ g B भवेदिति.
 १३ g B om. च.
 १४ G भिन्नार्थे.
 १६ G कर्पां.
 १६ G संवटघः; D संवटघः; E. संवटघः; in marg. टी जस्; g संवटघस्तत्र; g Kaiy. माघसंवटघ इति; B संवटघस्तत्र; B Kaiy. माघसंवटघ इति; my MS. of Kaiy. माघशब्द इति; Nāgojibhatta in T. O. MS. & in my own MS. माघसंवटघांमाघःषो...
 १९ G विशेष उच्यते.
 २० G अतः सामानां.
 २३ G om. शब्दग्रहणं वा.
 २४८, १ G केन च यं...भूयते.
 ८ E g B डुलिश्च.
 ९ G D कृष्णो होव वि.
 १२ G त्येतिस्तद्धम्.
 १६ E डुलिश्च.
 २० B om. च.
 २४९, ३; ५ B लिङ्गस्यावि.
 ९ G वाचकम् । किं तर्हि । इत्यमपि । कथं.
 १४ G इह तु न.
 १६ g B & originally E स्त्री सङ्गावेन; E altered to सङ्गावेन.
 २५०, ४ इयं; G in marg. इयं इयं पाठं.
 ५ E originally अव्यक्तं रूपं.
 ८ G om.
 १३ G om. न...सिद्धम्.
 १५ G शब्दाभिव्यक्तौ.
 १६ G कारणास्ति; g कारणात्वां.
 २० G इवागसं.
 २४ G D न वैष.
 २४ G om. हि.
 २५१, १० E भवतीति वक्तव्यम्.
 २५२, १; २ G om. च.

- ५० पं०
 २५२ ४ G B अभीरा.
 २१ G D तरुणका इमे; E originally तरुणा इमे, altered to उरुणका इमे.
 २१ G वर्करका इति.
 २३ B om. गर्दभाश्चरन्तीति.
 २५३, ३ G पठंति.
 ६; ७ E पुरुषकाणि.
 २५४, २ G D तत्र अचि सुधातुरिति सु.
 ६ E g B यः प्राति.
 १० D om.
 १२ E g B भवेद्यं.
 १३ E originally क्रियते; K क्रियते.
 १५ B जातीयका.
 १६ Nāgojibhatta परवृष्टा.
 १६ g B अद्यक्या पिडी; E originally अद्यक्या च नाम पिडी.
 १८ g B om. साधने.
 २१ G करिष्यते.
 २५५, ३ निर्वर्षितं; G D B वर्षितं; g प्रवर्षितं.
 ३ G D g निर्वर्षयते; B निर्वर्षते.
 ९ g पक्तिः; E originally पक्ता, altered to पक्तिः.
 १२ E g B. K om. सिद्धं तु.
 १८ G ते नन्वां.
 २० G D om. तद्यथा.
 २१ G शुक्रः.
 २१ B om. पुरंदरः.
 २३ G D ऽर्थवत्तापि न.
 २५ E विशेषं वा; K विशेषं प्रकरणं वि.
 २५६, १ g B पच्छादो; E originally पचतिश्च, altered to पच्छा.
 १३ G D मीहि मे मरुं.
 १८ B क्रियेत; E originally क्रियते, altered to क्रियेत.
 २१ G D विप्रतिषिद्धार्थानां.
 २५ G D निर्वर्षयते; B निर्वृषयते.
 २७ G D पश्यति च अं.
 २७ G D एषा वाचो.
 २५७, २ G अथाप्यन्व; D अथवान्व.
 ७ g B & added in E कानामपि तु प्रां.
 १२ E g B णवयं.
 १२ G त्वादिपाठनिवृ.
 १६ g B & added in E भाववचने धातौ तदर्थं.
 २० G D अभं भवति.

- १० पं
- २५७, २५ G D & originally E उपपद्यते.
- २५८, २ प्राथम्यं; G प्रथमं; D प्राथमं.
- ४ G वञ्चोयति.
- ६ E B किं तर्हि । अभिधानतः.
- ९ G किमिदं अत्त.
- १० E कांस्यपा०.
- १६ G D °त्किंचित्पृ०.
- २२ G g अयेव; D अयेत.
- २७ G D मन्थते.
- २५९, ४ E g B here & below °नदवत्त्वा०.
- D वदति वहतीति; g वहति वदयति; B वदयति वहयति; E originally वदति वन्थति वदतीति, altered to वदति वहतीति.
- ९ E ज्ञापयिष्यामीति.
- १० G स्वरानुबन्धा वा.
- १४ B कित्तिं.
- १४ g विसिं; B विसि; E originally विसिं, altered to विसिं; G. D. K. विसिं.
- १७ Kaiyata mentions the reading प्रस्व-क्षमाख्यात०.
- १९ G D g °माख्यानमाह.
- २० G D g °वत्तं मम भ०.
- २१ g om. किरिटी.
- २५ G सर्वस्य प्र०.
- २६०, ४ g & originally E लक्षणेनापि ह्युप०; B लक्षणेनाप्युप०.
- ४ E B °क्षमप्याख्या०.
- ६ g B & added in E °देवीयकम०.
- G °माख्यानमाह.
- १४ g इह अभ.
- १६ B °देवाने ऽजनुना०.
- १७ B योजनुना०.
- २२ G D न प्रायवचना०.
- २६१, २ G न कश्चि०.
- ५ G हलन्ते.
- G सर्वोपि; D सर्वोपि हि.
- g तं तमवधिं कृत्वांत्यो; Nāgojibhatta reads सर्वो हि हलन्त्यो भवति, & mentions the readings तं तमवधिं प्रति. and तं तमवधीकृत्य.
- ९ G °तांतत्वात्.
- १२ G °मिस्संज्ञो भ०.
- १५ E g B व्यवसितानेवा०.
- १६ G °बंधज्ञापित०.
- १० पं
- २६१, २० E कथम् । लकारनिर्देशान् । लकार-निर्देशः क०.
- २३ G भवति.
- २६२, ८ g °भावादेवेत्स०.
- ८ G °स्वरित इति.
- ९ D g B इह तर्हि.
- १२ G D इह तर्हि.
- १६ E g B भविष्यति instead of भवति भवति.
- २१ G क प्रेप्सं शीष्यसे; in marg. का प्रप्स पाठां; D E g B क प्रेप्सन्शीष्यसे.
- २६३, ५ Nāgojibhatta says with regard to किं...°त्पत्तिः, वस्तुतो ऽयमपाठः.
- G तर्हि अत्वं.
- ११ G here & below चञु०; in marg. चु० पाठां.
- १२ G om. केशचपः.
- २३ g चैशिद्दिधि०.
- २६४, १ D g विज्ञायेत.
- २ G श्रोत्रियपुत्र इ०; in marg. श्रोत्रिय इत्युच्यते पाठां.
- ६ D E g °मित्त्वभू०; B °मित्त्वावेदभू०.
- ८ G °मिदितः.
- ८ G पठति.
- ८ G उच्चिरि; D उच्चु०; E उच्चिरि निशानने स्तन्विर, इति B उच्चिरि.
- १६ Nāgojibhatta reads वैधेयः (मूर्खः).
- १९ B भाषेपि वै; in E वै is added; g °भाषेपि.
- २५ G om. & D adds in marg. निष्ठा सेष्ण किञ्चवति.
- २६५, २ G णिद्रूपेण न गृ०; E न णिद्रूपेण गृ०.
- ४ G g om.
- ५ E निर्दिष्टलोपाहा सिद्धमेतत् in marg.
- ११ G °विधिप्रति०.
- १३ G D केनाभिप्रायेण नि०.
- २१ E °स्थाः शाखा वृक्षैकांता उपलभ्यन्ते; G D g B °कांता उपलभ्यन्ते; K °कान्त उपलभ्यन्ते.
- २२ D here & below °शप्रति०.
- २६६, २ वक्तव्यम्; G D कर्त्तव्यं.
- ८ B चेत्युर्वोत्तर०.
- ११ D E g व्यवसितः पा०.
- १२ G व्यवसितः पा०; g B om. व्यवसित-पाठः; in E it is struck out.

पृ० पं०

- २६६, १४ G om. अक्रियं...संदेहः.
 २२ G एकांता एतन्नाप्यं; D एकांता एत-
 न्नाप्यं.
 २६७, ९ G ऽन्तरतम इत्यनेनाप्ये; B ऽन्तरतम
 इत्येव.
 ९ G D आंतर्यतः.
 १२ D E g B here & below °सलानुर°.
 २० G सर्वतोनुदेशः; E g सर्वानुदेशः.
 २६८, ४ D g संख्यासाम्य... द्वैद्यः twice.
 १६ G D °शिलाविभ्यामप्यौ.
 १९ g आत्मनेपदनिष्ठाविधि°.
 २० G g om. विधि.
 २१ G अनुशासकितो द्वौ°.
 २६९, १ B पूर्वरूपत्वे.
 ६ G D आंतर्यतः.
 १० G तत्तर्हि गकार°.
 १२ G D किति गिति.
 १७ G धातुषु त्रिम्°.
 १८ G D g B om. तत्र.
 १९ B घञादिमह°.
 २२ G अकर्तरि च कारके twice.
 २७०, ४ G °वृत्तौ द्वौ.
 ८ G D om. तत्र.
 १३ G °व्याख्यातो; E °व्याख्यात इति.
 १४ B om.
 १७ G °द्यञ्चौ.
 २७१, ४ E om.
 ९ G अत्र संख्या°.
 १० E om.
 १२ G अथैव.
 १४ G D g स्वरितत्वं. [पाठां°.
 २२ G प्रतियोगं तस्य; in marg. योगे योगे
 २२ G गतमित्यता.
 २७२, ८ G वेति; E g B विष्णुमित्राय कंबल इति.
 ८ G गोनि°.
 १५ G D °र्थ एव; B °र्थ एव.
 १९ D in marg. लौकिकोधिकार इति चे-
 वुक्तं पाठः.
 २० G D °र्थमेवं.
 २१ G °ज्ञानं चैति.
 २४ G तत्र वक्तव्यं.
 २५ B om.
 २६ G °चनं वक्तव्यं.
 २६ तत्तर्हि; G तर्हि.
 २७३, ४ E K° लक्षणमिति इनुष्य°.

पृ० पं०

- २७३, ७ G B विज्ञायते.
 ७, ८ G अधिकं कार्यं अधिकःकारः अधि-
 कारः; D the same, and अधिकार-
 गतिः; E अधिकारगतिरधिकःकारः
 अधिकारः अधिकं कार्यं, but धिका-
 रगति struck out; g अधिकारगतिः
 अधिकं कार्यं अधिकःकारः; B the
 same, but अधिकं कार्यं twice.
 ९ G स्त्रियामेवं.
 १० g B om. प्रत्यया; in E struck out.
 १९ G स्वरयिष्यते.
 २२ G om. ऽर्थ.
 २५ G अयान्यौ यो.
 २५ D पूर्वप्रतिषे°.
 २७४, ७ G षष्ठीनिर्दिष्टेन.
 ९ G D om. च; E in marg.
 १० E द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च.
 १५ G °धानाच्च वि°; in marg. °नाद्विहितं
 पाठां°.
 १६ G °धानाच्चात्म्; in marg. °द्वेषां पा°.
 २६ G om. परस्मैपद.
 २७५, २६ G D तद्गणम्.
 २६ G उच्यते न च.
 २७६, ५ G g तच्च्यसादयस्तु तर्हि; B तच्च्यसादयस्तु.
 ९ G न खल्वन्य°.
 ११ G भवतीति.
 १९ G D परस्मैपदमिति ना°.
 २० g B om.; in E struck out.
 २३ G g om. प्रकृत्यर्थनियमे; B प्रकृत्यर्थ-
 नियमपक्षे.
 २७७, १ G चान्यच्च न प्रा°.
 २ G यत्तर्हि.
 ४ G D भवतीति.
 ५ G कर्तरि कर्मणि.
 ६ G रुज्जतीति रोग द्वि°; E originally रु-
 ज्जति रोग इति.
 ८ G भवतीति.
 ९ G D & originally E कर्मणीत्यपि नि°
 ११ G °भागात्सि°.
 १२ G & originally E प्राप्तिः शोषापिति
 सा यो°.
 १६ G om. one कर्तरि both times.
 २० G क्रियाप्यतिहारे २ इति.
 २६ G & originally E क्रियाया ईप्सि°;
 B क्रियेप्सि°.

- ५० पं०
 २७८, १ वा; E g B च.
 ३ G निवृत्तिः निवृत्तौ.
 ५ G व्यतीहारे.
 ११ G D & originally E इतरथा श्चक्रियं.
 १२ G भावकर्मणोरनेनां.
 २३ B om.
 २७९, १ g & originally E ह्रवद्यो.
 २ g B om. हरिं...वक्तव्यम्; E originally ह्रव.
 ५ g B K om.
 ७ G लुनन्ति.
 ११ E स्यादिति.
 २० G D & originally E °यका भत्रापि.
 २८०, ६ G माणवकं; E g B माणवक आगम-
 यस्व तावन्.
 ८ g om. धनुषि शिक्षते.
 १० D E g वृषभो.
 ११ E g B भक्षार्थी; D निक्षार्थी.
 १५ G D B °पृष्ठपोः.
 १६ G D E B °पृष्ठपोः. [1. 15.
 १७; १८ B has आशिषि...नायते before
 २४ G om. विकारौ...°ष्ठते; E in marg.
 २८१, ५; ६; ७ G & originally E °संगतिं.
 १२ E देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतं.
 २० K om.
 २८२, ४ G D भवतीति.
 ८ K om.
 ११ E गम्यादिषु.
 ११; १२ D g B °युष्ठिं.
 २१ E D उद्योतिषामुद्गमन.
 २१ B °तलादिति; Nāgojibhatta तलादि-
 त्येव पाठः सांप्रदायिकः.
 २८३, १ G एते ह्याहुः; in marg. एवं वा पाठः.
 १ B om. कुक्कुटाः.
 १८ G संचरतीमं; g B संचरसीमं.
 १८ G देवलः.
 ११ G B om. हि.
 २१ D दृतीयया योः श्रुः; E g B दृतीया श्रुः.
 २८४, ४ E ब्राह्मण्यै सं.
 ५ G यथोर्वं तर्हि नां.
 १७ G स्वशाटं.
 १४; १५ G सकर्मवः; सकर्ममं.
 २१ G om. कथं...आरम्भ.
 २८५, ५ g B om. क्षीयन्ते; in E struck out.
 ७ विज्ञायते; G in marg. विज्ञास्यते पाठां.

- ५० पं०
 २८५, १९ त एवं; G तेन विषयं; E originally
 तत एवं; g originally त एवं,
 altered to तत एवं.
 १९ G om. शदेः.
 २२ G & originally E °पूर्वस्व निं.
 २८६, १ g °पद् एवाडागम.
 १ E g B om. ऽपि
 १४ E om.
 १५ B om. न कर्तव्यम्.
 १८ D विकरणादपि स्वद् लभ्येत; E origi-
 nally विकरणात्पूर्वं अङिति अद् लं,
 altered to विकरणादङिति अद् लं;
 g विकरणात्पूर्वं अद् लं; B om.
 अथापि...लभ्यम्.
 २५ G °ङ्गविष्यति.
 २७ G ऋच्छिभावः प्रसज्येत ऋच्छिं; g
 om. ऋच्छिभाव.
 २८७, १ G प्राप्नोति.
 ३ G & originally E किञ्च...°क्षिप्वं...
 °तं चापि; G in marg. ष्वः पाठां,
 तथा पाठां.
 ८ g B E in marg., & Kaiyata के-
 चोर्भोगेभ्य आत्मने.
 १७ D पूर्ववत्स्वन ताभ्यामात्मनेपदं भवति ना
 भूदिति; E originally पूर्ववत्स्वन इति
 शक्तिप्रियत्वर्ये वचनं, but पूर्ववत्स्वन
 इति and वचनं struck out.
 २४ G g om. न भवतीति.
 २८८, ५ G एतदेवं.
 १६ G श्रियतेऽं.
 १९ D om. वक्षोनास्सजन्ताशस्मनेपद्.
 २३, २५ D om. लिङ्गां...नु.
 २६ D om. पराधिकीर्षति.
 २८९, २ G & originally E कृते.
 ५ G has कस्य after भवति; in marg.
 कस्य ससुखाबस्येति पार्श्वतरं.
 १ G स्व added after प्रस्वब.
 ११, १५ E प्रकुस्मं for आकुस्मं.
 १४ G आशयति.
 १६ G कृते.
 १७ G & originally E लिंगं कृतं.
 २३ g om. ईहामास.
 २९०, १ E उड्जांचकार उड्मांचकार.
 १ g B om. नियुक्ते; E originally नियुक्ते,
 नियुक्ते, but नियुक्ते struck out.

- ५० पं०
- २१०, ११ G गमादिष्वेवोच्यते; D E g गमादिष्वि-
स्वेवोच्यते.
१२ B सकर्मकार्यं वचनम्.
१५ G वाससी इति भुजति; D °सी इति नि-
भुजति.
२० तस्मान्ने; G in marg. तद्वै पाठांतरं.
२११, १ D सर्वत्र प्रसंगः.
४ D E g B om. कस्मान्न...मनुष्यानि.
११ G भूइति.
१४ G °आत्मनेपदाकर्मकाणामुप°.
१५ D g B om. उत्पुच्छयते पुच्छं स्वयमेव;
in E struck out.
२२ G om. च.
२३ G D om. च.
२५ E °धार्यं त्विदं; B °धार्यं भविदं.
२१२, ७ D g B om. हर्षयते भूत्यै राजा; in E
struck out.
१२ g ऽन्यकर्तृत्वात्.
११ G प्साति.
२० G om. त.
२२ G D तथाजातीयाः.
२४ G कर्त्ता क्रिया°.
२१३, ३ G भक्तकाराः.
४ ऽप्यत्र; G ऽप्यत्रापि; g B & by alter-
ation E ऽपि.
५ G कर्मकाराः.
८ G लभते.
८ G & originally E गां.
१४ g om.
११ g om. अनुपराधर्यम्.
२० D g B om. पराक्रियते स्वयमेव.
२१४, १२ G °विषयमात्म°; E °विधावात्म°.
१३ G om.
११ G °पदेनात्मने°.
२४ वक्तव्यम्; G in marg. कर्तव्यम् पाठां°.
२१५, १२ D E B om.
१३ G D धापयते.
२१६, ५ g om. पुरंदरः.
८ G कडारान् संज्ञानां.
१५ D om.
१७ G D परंकार्बत्वं तेनापि.
२१ G & originally D अंगसंज्ञाया; E
originally अंगसंज्ञायां.
२३ G om. धानुष्कः; E in marg.

- ५० पं०
- २१७, ४ G °सर्वस्थाने.
८ g om.
११ G °ग्रहणं कर्तव्यम्.
२१८, १० G om. कथम् । अ; D om. कथम्.
१० G D एकसंज्ञेति.
१२ G ऊर्जाविरव°; in marg. ऊर्जासिन्यव-
काया इति पाठं; E g ऊर्जादिष्विरव°.
१३ G D B om. इति.
१६ G सिद्धो भवति.
१८ G कर्मसंज्ञा भविष्यति परं°.
२० G om. कथम् । अ; D om. कथम्.
२० G क्रियेत.
२० G एकसंज्ञेति.
२७ G °त्वात्कर्तृ°.
२१९, १ G D om. कथम्.
१ G क्रियेत.
२ G एकसंज्ञेति.
४ G वाधीयाताम् । अनवकाशे नदीपिसंज्ञे ।
गागी°.
८ G D om. कथम्.
९ G क्रियेत.
१२ G °संज्ञायाभावः.
१७ G D om. कथम्.
१८ G क्रियेत.
२३ E g कृत्स्विदः.
२४ G कर्तृसंज्ञा.
२५ G कर्तृसंज्ञापि.
३००, ५ G D B om. इति.
१२ g om.
१४ g तत्र च व°.
३०१, १ g om. प्रबोजनम्.
६ G बहुव्रीहिप्रतिषेधः.
९ g शेषमहपाठ्यां°.
११ G om. इति.
२२ G °संज्ञा.
३०२, १ G तिङ्ः सा°; in marg. तिङ्स्त्वार्थं पाठं°.
३ g अपत्यङ्ग°.
५ D E B चि.
११ K अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति
कंसपाठ्यां भुङ्क्ते गां रोन्धि धनुर्विध्य-
सीति.
१२ G °संज्ञा उक्त°.
१२ G कांस्वपाठ्यां भुजे; E orig. कांस्व°.
१५ G D B सा परा.
१५ G & originally E कांस्वपा°.

- ५० पं०
 ३०२, २० G D g B om. च.
 ३०३, १ G D K add साध्वसिञ्छिनत्ति.
 २ K om. धनुर्विध्वति.
 ३ K अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति.
 ४ G गृहं.
 ५ K अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति.
 १० E om.
 ३०४, ५ G B K om.; D एकग्रन्थोपनिवेशनी संज्ञा २ इत्ये०.
 ६ G B ०वेशनी.
 ३०५, १२ G om. तु.
 १३ G हेतुर्भवता च्य०.
 १४ G स तुल्यस्त०.
 १५ G om. भवता.
 २० G om. the first च.
 २१ G प्राप्नोति.
 २३ G om. विप्रतिषेधे.
 ३०६, १ E विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वा अंगाधिकारे पूर्व (in marg. निति वक्तव्य) twice.
 ३ G परे वि०.
 ६ E originally तद्यथा before परपुत्रः.
 १७ G om. सुस्थूषति.
 २३ G om. ज्ञोदनः; D in marg.
 ३०७, १३ D & originally E पौष्णिः.
 ११ G इदमयज; in marg. अयज.
 ११ D g B अवय.
 २० g B om. इक्ष इन्द्रम् and त इन्द्रम्.
 २३ G ०द्विरेणापि.
 २५ G om. स्थोनः.
 ३०८, ४ G ०वोच्यते.
 ८ E सो सानीयं.
 १५ G om. स्वदीर्घ.
 २१-२३ B om.
 २१ E वक्तव्यम् । अनङ्गान्-यां तुग्भवत्य-तरंगतः । सुकृन्.
 २४ रियति; G पीयतीति; D पियतीति; E originally पियाति, altered to रिय-ति; g B रियतीति.
 ३०९, २ G ०पूर्वेत्वं च यं; E ०पूर्वरूपत्वं यं.
 १ G सौसामिनी.
 १५ G D E यपादेशाच्च । यपादेशाच्चेति.
 २४ G बहिरंगमंतरंग इति; in E लक्षण struck out.

- ५० पं०
 ३१०, २ कर्तव्ये; G वक्तव्ये.
 ४ G ०च्येत.
 १४ B om. अपरैपुक्तामद्यामः.
 १८ G क्रियते; E ०नापक्रियते; g B ०नापा-क्रियते.
 २० G परस्य चेत.
 २२ G ०निवृत्तौ न.
 ३११ २ G ०निवृत्ता०.
 ३ G om. तर्हि.
 ७ D E g B om. यवमत्प्रियः.
 ७ E g om. यवमत्प्रिये.
 १० परस्वा०; E g B अंतरंगस्वा०.
 ३१२, ३ E बहुखद्द.
 ७ G पुनर्ही०; in marg. किं पुनरिदं सी पाठां०.
 ११ G om. इह.
 १५ G om. किम्.
 २० G om. न.
 २३, २४ G D ततो नेब०...ततो वामि.
 २४ G D om. न.
 ३१३, ८ G अत एव; in marg. त एव पाठां०.
 ९ G D कौ च द्यौ इस्वा०.
 ३१४, २ G ०लिङ्गी यौ.
 ४ g B om. प्रबोजनं.
 ११ B om. प्रथे; in E struck out; g in marg.
 १४ G om. तत्वेहं...भवतः.
 १६ G इत्येयुवदस्थाने; D E ०बहुवदस्थानं.
 १७ G ०युवदस्था०; D E ०बहुवदस्था०.
 १७ Kaiyata: क्वचिन्तु भाष्ये पठ्यते अजी-वचन एव नरीसंज्ञौ भवत इति वक्त-व्यम् । शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मणाव । क मा भूत् । शकट्ये अतिशकट्ये ब्रा-ह्मण्ये इत्यादि । एष स्वपाठ इत्याहुः ।
 २२ g B अपर आह । इत्येयुवदस्थानप्रवृत्तौ जीवचने । इत्यौ च०.
 २२ G ०युवदस्था०.
 २२ g B प्रवृत्तौ जी०.
 ३१५, २ G & originally E ०बहुवदस्था०.
 ९ G चखालं.
 १० B सुभित०.
 १० G ०धरे.
 १० G सुहि०; D सुधि०; Nāgojibhatṭa mentions the reading सुधितवि०.

५० पं०

- ३१५, १२ G om. न्वः.
 १३ G आधा.
 १५ E om. अन्वी... युञ्जति.
 १७ G अस्माद्ग्रहणं किमर्थम् । अस्मादि°.
 २१ G K ससुहितेन किं क्रियते.
 ३१६, ४ G ख्यानं कर्तव्यम्
 ५ G D om. आमेनत् अच्छिनत्.
 ६:१० g om. किं पुनः ...संचस्करुः.
 ७ G वक्ष्यते ; संयो°.
 ८ कृत्र्यम् ; G कर्तव्यं.
 ९ G संयोगस्येति सि° । [एके°.
 २२ G सप्तेति तत् एके° ; D g B सप्तेति त
 २२ G ०येन न भ°.
 २३ G केविद्यावद्भवति.
 २४ D E g B भवति.
 २४ G कृष्णमिति ; E g B कपिल इति.
 ३१७, ७ क्रियते ; G किमर्थं.
 ९ D om.
 १५ g B & originally E तथादेस्तद्°.
 १७ G g B & originally E क्रियते.
 २४ G B ०विधिः.
 ३१८, १ G ०स्तदंतस्येति प्र° ; D ०स्तदंतस्य त प्र°.
 ५;६ G तव एतत्.
 ८ G om.
 १२ G तव एतत्.
 १३ G ०विधिः.
 १३ Nāgajibhaṭṭa mentions the reading सांकुटितम्.
 १४ G ०विधिः स्वरः.
 २० G ०पदमेव°.
 २१ G पठति.
 २२ E g B ०न्तग्रहणमन्यच्च.
 ३१९, ६ G om. वा ; D कृत्तखिताः.
 ९ g सूच्यति in marg. ; B om. सुच्यति ; E त्वच्यति, struck out.
 १६ G D वाधेत.
 २० g B नोदधिष्यति ; E the same, altered to नोदधिष्यति.
 २१ G ०रतस्यैवं.
 २२ B धारयद्ग्रहणः पदसंज्ञा । एतयोः ; in E पदसंज्ञा is added ; K om. एतयोः.
 ३२०, ५ g B & originally E स्यानिवद्भावान्.
 १२ B ०वबोध.
 १३ E g कृषाभिव्येतस्य.
 १९ E g B om. अशस्वान्.

५० पं०

- ३२१, ३ Kaiyata : कश्चित् पाठ एव तर्हि वेव्यर्थे-
 ष्विति । एकवचनमित्यादि तु भाष्यं
 नास्त्येव ।
 ११ g om. & E has in marg. तन्न.
 १३ E g B द्युहः पट इति.
 १७ E g तथातरेणापि.
 १८ E g कर्मादीनि वि°.
 १८ g स्वादीनि वि°.
 १९ g B K कस्वैकस्य.
 २० G g K & by alteration E केषां बहूनाम्.
 २१ G एतज्ज्ञा°.
 २६ G ०कैर्निर्जित°.
 २७ G D द्युन्व ; g द्युन्वा.
 ३२२, २ B ०द्येण विधानाद्दृष्टविप्रयोगाच्च.
 ५ B विप्रयोगाच्च.
 ६ g & originally E सुकुमारतरा.
 ६ B विप्रयोगाच्च.
 १४ D om.
 १५ G ०रस्तु निबन्धः.
 १८ G तथा तिङ्गं संख्या चैवार्थः कर्माद्यर्थः.
 २४ G adds after ०कस्मिन्निति, अथवावि-
 शेषेणोत्पद्यंत उत्पन्नानां च निबन्धः.
 ३२३, ३ G D द्युहस्ते नि°.
 ४ G देवदत्तेति ; E g B om. पद्युरपत्यं
 देवतेति.
 ७ B om. ऽपि.
 ८ G निवर्तकं.
 १८ G प्रधान्ये ; D ०प्रधाने.
 २० G D ०प्रधान्ये.
 २३ G प्रामोतीति.
 २३ G D पततीति.
 ३२४, ३ G g B om. one भवति.
 १० G ०नुत्पत्तिः.
 २१ G g वाधिकर°.
 ३२५, १ D om. [एतत्.
 ६ G E g प्रधानस्य क° ; D om. प्रधान...
 ७ G ह्येन प°.
 ११ D E g B ०पतनादे°.
 १२ G पि छिद्येत.
 १९ B ०काद्विद्योतते विद्युत्.
 २२ G श्लोकपु°.
 ३२६, १ स्वातन्त्र्य ; E g B कर्तृत्वं.
 ३ G ०न च परिवर्तनं क° ; D om. च ;
 E ०न च परिवर्तनं च क°.
 ४ G ०बां च धारणक्रियां क°.

- ५० पं०
 ३२६, ४ E g B om. केशानीं परतन्त्रा.
 २० G कांसि°.
 २० G om. इति.
 २५ G_१g B & originally E अधर्माहि°.
 २५ G D g B अधर्माभि°.
 ३२७, १ इति; G इह.
 २ G D g & originally E इति इह य एष.
 ४ g B अधर्माहि° अधर्माभि°.
 ५ D g B & added in E इह before य.
 ३९ D E g B om. सिद्धम्.
 २३ D E B चोरे°.
 २४ G om. & E in marg. इत्युभ्य-
 स्त्रायत.
 ३२८, १ B चोरे°.
 २ E g B चोराः.
 १३ G किं तर्हि.
 १८ g om. कर्तुरी...°नर्थकम्.
 १९ g om कर्तुरी...वचनात्.
 २२ D B & by alteration E ध्रुवः.
 ३२९, ७ G ह्युपयोग इत्युच्यते.
 ३३०, १ G तास्ताभ्यः.
 ५ G नात्यंतात्यंताया°.
 १२ G & originally D अयाभिम्°.
 १३ G D om. स.
 १९ g & originally E संनहति.
 २५ G om. प्रार्थना.
 ३३१, १३ G D तमपमहणे.
 १५ G °संज्ञा पुनः साध°, & om. पुनः in
 l. 16.
 २२ B अपायमाचार्यः.
 २३ G E g ग्रामासागच्छतीति; D E g B
 om. नगरासागच्छतीति.
 ३३२, १ G कृत्स्नमाधा°.
 ३ G om. न.
 ७ G कस्य पुनस्तर्हि.
 १२ G भवतीति.
 २४ G °विशदं.
 ३३३, ३ G om. कारकत्वे.
 १४ G D om. च.
 २० G D ग्रामान्तरं ग°.
 ३३४, ४ G D om. नैतस्ति.
 ७ G पृच्छतीति.
 ११ G D °नपश्चिनोति.
 १३ G श्रुते पुत्रं.

- ५० पं०
 ३३४, १७ g कथिते । कथिते लाट्वः ।; B om.
 लाट्वः.
 २१ G अकारकमक°; B °कथितान्.
 २५ G °द्या यां न°.
 ३३५, २ G °विधिरिव.
 ५ B लाट्वो न°.
 १३ G नयति...नीयतां ग्रामभिति.
 १५ g & originally E पयः । कुम्भा यौः
 पय इति.
 १७ D E g B om. वक्तव्यम्.
 २० B om. द्रष्टव्यमिति निश्चयः
 २३ G सिद्धं चाप्य°; D सिद्धत्वाप्य°.
 ३३६, १ Kaiyata : केचिदध्वगत्यन्ता इति प-
 ठन्ति.
 ४ G देशश्चाकर्मणां २ कर्म°; D देशश्चा-
 कर्मणां । कर्म°; E g B देशश्चाकर्म-
 काणां कर्म°.
 ७ G कल्मेति.
 ७ E g न वै तस्मि° [रिति.
 १० Kaiyata : क्वचिच्च पाठो धातोर्निवृत्ति-
 ११ B om. सर्वा.
 १४ G बस्मात्तच्च.
 १५ G both times सप्त°.
 २३ g & originally E क्रूरवाति.
 २४ g & originally E शब्दावयते.
 ३३७, १ B °वीनासुप°.
 १४; १५ D B आहि°.
 १५ D B आहवाति.
 २२ E g B वाहयति.
 २४ B om. ; E in marg.
 २६ E g B भक्षयति व°.
 ३३८, १ G D B अकर्मम°; B कालकर्मणासु°.
 २ G अकर्मम°.
 ४ E g by alteration °कर्मकापाम°.
 ६ E g केचिदपि का°; D B केचित्का°.
 ८ G सकर्मका अक°.
 ९ g बल्कर्म क्वचि भवति.
 ९ E g क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति.
 १२ G °दृशोरुपसं°.
 १८ D om. प्रोतं तन्त्रम्.
 १९ E g B वितानमिति; D वितानं इति.
 २० G om. वर्तते.
 ३३९, ३ G om. तस्य.
 ५ g & originally E °वीति चे°.

- ३३९, ८ G ḡ वृथा व्यवस्यति.
 ९ E ḡ प्रेषितोपि न.
 ९ E ḡ भवान्.
 १४ G D om. स्वतन्त्रत्वात्; B स्वतन्त्रत्वा-
 ल्लिख्यते.
 ३४०, ३ ḡ & originally E भूषिति.
 ९ G D B कृन्मेजंतश्चास्ति.
 ११ D समासेव्यर्थी°.
 १२ E समास एत°; ḡ समासेष्वेत°.
 १४ Nāgañjibhṭṭa : प्रियं प्रोथमिति क्वचि-
 द्वाडः; Haradatta & Hemachan-
 dra read प्रोथम्.
 १९ G °श्च ततो न व्रजति; E °व्रजति; ḡ °श्च
 ततो नुव्रजति; B °श्च तावदनुव्रजति.
 १६ G वाति°.
 १७ D E ḡ B °व्रजति.
 २२ G तां ना वाधिष्यतेति; ḡ K तां मा.
 २४ G °संज्ञायामेत अव°.
 ३४१, ४ D E ḡ B एवं च कृत्वा.
 ६ G & originally E °वचनं नेति; G in
 marg. ने नेति वा पाठः; D °नो नेति.
 ११ D ḡ & originally E °विभागो निपात-
 संज्ञार्थः.
 २० E ḡ उपसर्गात् इति.
 २२ D om.; E in marg.; ḡ °ब्दस्य चोप°.
 ३४२, २ D E ḡ K °ब्दस्योपसंख्यानं.
 ५ E has पुनश्चनसौ in marg.; ḡ in-
 stead of it २; K om.
 ६ G °निष्क्रान्तो; in marg. ष्कु पाठः;
 E °निकृतो.
 ७ G D °संज्ञा.
 १० D ḡ om. प्रयोजनं; B K om. घञ्; E
 has it originally; ḡ & originally
 E °णत्वानि. [ually.
 ११ B K om. घञ्...भूत्; E has it origi-
 १३ G नायकाः तस्मा°.
 १८ G has २ after दोषो.
 १८ G D E य उद्धृतो.
 १९ G in marg. योसि वा पाठः.
 २१ E सूर्यः for आचार्यः; G D & origi-
 nally E om. प्रणो before वृत्रहा.
 ३४३, ८ ḡ & originally E दुर्नयः; D only
 दुर्नयमिति.
 १०; ११ G उरी.
 १५ G °चक्षितपरं.
 67

- ३४३, १६ G °ष्टीवद्वज; D ḡ & originally E
 °ष्टीवादित्यत्रापि.
 १८; १९ G °त्र न प्राप्नोति; ḡ & originally
 E °त्रापि प्राप्नो°.
 २२ ḡ B & by alteration E °कृतिः प्रतिनि°.
 ३४४, १ ḡ B °ष्यते प्रा°.
 ५ G सतीत्येव.
 ९ G आविद्यमान आदरे.
 १३ G अङ्कि.
 १८ G °क्षादेव हि कि°; B °क्षादेव सत्कि°; E
 originally = B, but देव स struck
 out.
 २१ B & added in E तत्र च ष्वि°; ḡ
 च्येतस्य प्र°.
 ३४५, ३ B & by alteration E नित्या.
 ४ G D तद्य च्य°.
 ९ G धातोः वक्तव्याः.
 १२ B °स्थितिपरप्रति°.
 १६ ḡ om. च; in E struck out.
 १७ G D om. ऽपि.
 २२ G यत्नार्हः.
 ३४६, २ G D °स्थार्यं वचनमेतद्°.
 २ ḡ वृषमं.
 ३ G तत्र गतेः.
 ४ ḡ adds दुष्कृतंकराणि वीरणानि; in E
 this is struck out.
 ४ G om. गतेः.
 ११ G om. one स्यात्.
 २१ B शाकल्यसहि°.
 २३ D प्रादेशेषु प्रादेशः; E B om. one प्रा-
 देशः; in ḡ one प्रादेशः struck out.
 ३४७, १ G °युज्यमानं विमानं; E °युज्यमानं
 प्रति, but प्रति struck out.
 १ प्रादेशः प्रादेशः; G प्रादेशो २; ḡ B om.
 one प्रादेशः; in E one struck out.
 ३ G °युज्यमानं निशममिति; ḡ निशमि प्रति.
 १० D om. तु.
 ११ G किं च वक्त°.
 १४ G कृतां.
 २३ E आङ्मर्याशाभिधयोः! आङ्मर्याशाभि-
 धयोरि°; but आ...धयोः struck
 out.
 २४ D E ḡ आङ्मर्या°; G °वचनमित्येव.
 ३४८, ६ E ḡ विद्योतते विद्युत् वृक्षं परि विद्योत-
 ते विद्युत् वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् .

- ३४८, ११ सिद्धात्; G D B सिद्धं तु.
 १३ D g B & added in E तत्रापि च भू°.
 २२ D om. गौमूत्रस्यापि स्यात्; G in marg.
 मधुनोपि स्यात् वा पाठः.
 ३४९, ७ G om. किमुक्तम्.
 ८ D B °चनानु सि°.
 ११ g om. परस्मै; E originally °पदवचनं.
 १७ G D om. तु; g & originally E
 °पदवचनं ज्ञापकं पुरुषसंज्ञावा°.
 १८ G D om. परस्मैपदेष्विति.
 ३५०, २ G D om. समसंख्यार्थम्; in E struck
 out.
 ६ G om. वैषम्यात्.
 २० G D K °किटिकम्, °किटिकानि.
 २१ G °मापे भास्म°; g °मापेपि चास्म°.
 २३ G द्वाभ्यामृग्भ्यामृग्भिरुप°; D द्वाभ्यामृ-
 ग्भ्यामृग्भिरुप°.
 ३५१, २३ G D om. ऽपि.
 ३५२, २ G भवति.
 ३ B om. here & below प्रथम.
 १६ g om.
 २२ E g पचसि च प°.
 २४ G has २ after °भावस्य.
 २५ E g पचसि च प°.
 ३५३, १ G °त्तरत्रापि.
 २ G D यत्सङ्कुक्तं.
 २ G om. तत्र.
 २ G B तत्राप्येवं.
 ३ E पचसि च प°.
 ३ G B पचति च्येति.
 ३ G D g पचामि च प°.
 ९ G °पृथक्स्वेष्वपि.
 ९ E g om. भवतीति.
 १० G & originally E सोप्यवे°.
 १३ G D गृह्यते; g गृह्येते.
 १३-१५ B om. भवेत्.. गृह्यते.
 १५ G D अन्यच्च.
 १९; २२ G D & added in E °त्तमावपि तु न.
 २४ G °नित्यमेवमत्र.
 २८ G एवोच्यते, in marg. इत्येवो° पाठः;
 E इत्येतावुच्येते; g इत्येतावदेवो-
 च्यते; B इत्येवोच्येते.
 ३५४, १ E g भविष्यतः.
 ३ G B om. च.
 ४ G D B मद्रूपः पचामि.

- ३५४, ७ G D om. तत्र; in E struck out.
 १२ D B °नृबन्धो.
 १३ g B ऽनृबन्धते.
 २० D om.
 २१ G द्रुतविलंबितमध्यमासु; g द्रुतमध्यावि°.
 २१ Kaiyata mentions the reading द्रुति-
 विशेषः; E has this originally.
 ३५५, ३ G om. the first जे.
 ६ G D E g B विशिष्य°; K विशेष्य°.
 १३ G om. यो.
 १५ G करिष्यति.
 १६ G °संयोगाऽसं°; D °संयोगासं°.
 १७ D E g B °घोषाणां च संयोगे.
 १८ g पिप्पली; B पिप्पकः; G चित्तमिति.
 १९ G पूर्वापर°.
 २३ E B here & below °व्यधेतं.
 ३५६, १ D पूर्वपरा°.
 ४ B एकवर्ण°; in E कै struck out; E g
 °प्रध्वंसितस्वा°.
 ९ G तन्वञ्जीतिः; Kaiyata mentions this
 reading.
 १५ D g B & added in E ऽभावो वाचसा°.
 १६ D om.
 २२ G D B °भावस्तत्त्वाप्य°.
 २३ G लोपोऽवसा°; in marg. लोपस्ततो
 वा पा°.
 ३५७, १ G om. विराममहर्षं.
 ३ G om. इति विसर्जनीय.
 १६ E g °पूर्वको विराम इति.
 १७ g & originally E °तानि ह्यस्मिन्ना-
 ह्मणकुले; Kaiyata mentions the
 reading धनानि for व्रतानि.
 १९ B & originally E om. न.
 २१ g & originally E °रामेण भविषुं शी-
 लमस्येति भा°.
 २५ E तत्परो वा वर्षोवसानं.
 २६ G विरामे परो; om. वक्तव्यम्.
 ३५८, १ B om. वा.
 ४ G g °विहित°.
 ६ D परसंनि°; E g परं संनि°.
 ६ G अपरआह.
 ३५९, ६ G om. प्रसीपवत्; in E added.
 १२ G समासश्चासंगु°.
 १२ G om. खल्वपि, च, भवन्ति.
 १४ G om. च.

पृ० पं०

- ३५९, १४ G वावद्वधाक°.
 १५ G समास एकस्वस°.
 १९ B & Nāgojibhatta उत्पन्ने हि प्र°.
 २२ B नगरभि°.
 २२ G अथ समर्थ°.
 ३६०, १ B उपादानविकलः before शकुला°;
 Nāgojibhatta has the same.
 १ B om. किरिकाणः; E गिरि°.
 २ g instead of तिष्ठ...सुसलेन, किं क-
 रिष्यसि शंकुलया खंडो धावति उप-
 लेन; D the same, but विष्णुमित्र for
 धावति.
 ३ g गोहितं वृषभहितं; D the same, and
 गोहितं अश्वहितं.
 ४ D B om. दस्युभयम्; D E चौर°.
 ५ G देवदत्त यज्ञ°; D E g° दत्तायज्ञदत्तस्य.
 १५ G सत्यमेतत्.
 २१ G om. नैष शेषः.
 २१ G भवति वै प्र°.
 २२ G g तत्र ते वृ°; D तत्र तेन वृ°.
 २७ G गम्यते.
 २७ G गुरुः स तस्य; D g om. यः.
 ३६१, ४ G om. वक्तुं.
 ७ D g अगुरुपुत्रा°; in E B कुल added.
 ९ D g B ऽगुरुपुत्रा°; in E कुल added.
 १४ G om. देवदत्तस्य गुरुकुलम्.
 १८ g B अयमस्त्यस°; in E यम added.
 २० G °ऋज्जसमासस्य चासम°...°एवं च वक्तुं°.
 २१ D g om. अलवणभोजी; in E added;
 B अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः अलवण-
 भोजी ब्राह्मणः.
 २७ G समर्थस्युच्यते.
 ३६२, १ G om. राजपुरुष आनीयते.
 ४ g स्वर इत्येकार्थीभावकृता विशेषाः.
 १० G भवान्.
 १४ G इति एकार्थीभावकृता विशेषाः अ-
 र्थाऽनादेशात्; the same in E, but
 struck out; D इति एकार्थीभावकृता
 विशेषाः.
 २१ D वर्षासुचर.
 २२ G E B °स्तिष्ठति.
 २६ G °दत्तञ्चेति.
 ३६३, ८ E g B अर्थानादेशानात्.
 १० G निवृत्त.
 १६ E g B °च्छब्देनार्थनिर्देशः.

पृ० पं०

- ३६३, १७ G केनचित्कृतस्य केन कृत; B केनचि-
 त्कृतः तस्य केनचित्कृत.
 १७ D E °वस्था स्यात्; B °वस्था च स्यात्.
 २१ E विशेषण.
 २२ G विशेषेवति°.
 २५ G बहवोपि श°; E B बहवोपि हि श°.
 २५ G जर्भरी सुपर्फ°; g सुपर्फरीत्.
 २८ D E g B °स्तं गच्छति.
 ३६४, १ D om. च.
 २ G वावचनमनर्थकं स्वभावसिद्धत्वात् ।
 वावचनम्; D om. वावचन°...°सि-
 द्धत्वात्; E g °चनं चानर्थ°.
 ९ G D E g °नस्येति.
 ९ G °स्वार्थयोर्द्विवचनमिति द्विवच°.
 ११ G वर्तमानः.
 १६ D E g B न नु हि°.
 १७ g °तन्धसितकण्डू°; D E °तन्धसितहसि-
 तकण्डू°.
 १७ G D °विरोध.
 १७ G तस्मान्न हा°; B तस्मात्तन्न हा°.
 १८ G om. तद्यथा.
 २१ G प्रक्षालयितुं गन्धते; g न in marg.
 २४ D g om. the first वा; in B added.
 २५ D E g B राजपुरुषमानवेत्युक्ते.
 २७ G in marg. द्यवच्छिन्नं पाठ्य°.
 २७ D g B यदि स्वार्थं जहाति.
 ३६५, २ G °मानयोः स्वा°.
 ५ G साथी°.
 ९; १० G °व्यपेक्षायां.
 १४ G भविष्यति.
 १५ G गतनियता.
 १८ G वेह शब्दः क्वावावाची प्र°.
 २२ G संगतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थः
 ...समर्थ इति; in marg. सर्वे एव पु-
 ष्तिगाः.
 २४ D K संगतं घृतं तैलेनेत्युच्यते; G in
 marg. संगतं संघृतं तैलेनेति पाठांतरं.
 २५ G °भूतमिति; in marg. इति पाठः.
 २७ D कालेन; E originally कीले, न added;
 g कीलेन वा; B °बसा कीलेकेन.
 ३६६, १ G अहानादावपि.
 २ G om. तद्यथा.
 ३ G °जातीयेषु.
 ४ E g B om. संबोग इत्यर्थः.
 ६ B तत्र च नामा°.

- पृ० पं०
- ३६६, ८ G om. तेषां.
 ८ G हरतेर्व्यं.
 ९ B पचौदनं तव भविष्यति मम भविष्यति.
 १७ G संबध्यते.
 १८ B & added in E प्रचये च सं.
 २४ G आशुतरोयं ग्रं; g आशुतरं ग्रं.
 २७ G पितृव्यः पुं.
- ३६७, ७ D E g B कथं तर्हि.
 ७ G om. सह.
 ८ G किं कारणं before प्रधानं; om. तथा.
 १० G साव्ययराकारकं.
 ११ G om. सकारकं.
 १३ B सक्तियाविशेषणं च । सक्तियाविशेषणं चति.
 १७ D E g ब्रूहि ब्रूहि देववत्.
 २० G D भूवन्निति निघातादयः.
 २१ G om. ओदनं पच; B पचौदनं तव भविष्यति पचौदनं मम भविष्यति.
 २२ D योगेन प्रतिं.
 २४ D E g B यथान्यास एव; K यथायान्यास एव.
- ३६८, ४ G °ख्यानसमर्थं; B °ख्यानसमर्थं; g m in marg.
 ६ G E g समानाधिकरण ॥.
 ७ D g B शाखायां.
 ८ D E g om. शालीनां...ददाति.
 ११ G E यथा सृष्ट्यपेति वर्तते तथा द्विसमां; g the same, but adds न before तथा; D यावता सृष्ट्यपेति वर्तते तथा..., and न added before तथा; B या यथावता सृष्ट्यपेति वर्तते तथा...; K यावता सृष्ट्यपेति वर्तते द्विसं.
 १३ B तर्हि । द्वयोः समासयोः प्रसंगो द्विसमासप्रसंग इति । द्विकारस्य.
 १४ G चैवं भविष्यति ।
 १५ G D राज्ञो गोः क्षीरं.
 १६ G तथा च कस्मां.
 १६ G D after भवति, असामर्थ्यात् कथमसामर्थ्यम् सापेक्षमसमर्थं भवतीति.
 २० G राजन्यपि च यं.
 २१ G D om. किं कारं...भवतीति.
- ३६९, १ G °वचन... नंतये विं.
 ६ G °करणः क्रियते ।

- पृ० पं०
- ३६९, १० G समानार्थां.
 १६ G एवमपि विभं.
 २४ G समर्थवर्हं.
 ३७०, ३ G असामर्थ्यात्.
 ५ D g न भवति तथा सामर्थ्यं भेदाभावात्.
 ६ G om. तथा.
 ६ G °मस्तीयता.
 ९ G B ऽन्यश्च पुं.
 १० G om. तर्हि.
 ११ G भविष्यति.
 १२ G कदुत्वं.
 १६ G कुशूलः कोष्ठ इति.
 १८ G °व्हाः प्रयुज्यते.
 २१ G भर्तुं शक्यो.
 २१ G om. भृत्यो भरणीयो; g om. भृत्यो.. भरणीय; D om. भृत्यो...इति.
 २३ G मातेति दर्शं.
 ३७१, ६ G कर्तव्यं भवति समानां.
 ८ G °क्रियते अत्र.
 ८ G B एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् समानाधिकरणेषु; D एवमसमर्थत्वात् समानाधिकरणेषूपसंख्यानं । एवं च कृत्वा समां.
 १४ D om.
 १८ g originally वृत्तिः सूत्रं; Nāgojibhatta mentions this reading.
 १८ G वार्तिककारवचनं.
 ३७२, १ D g B समासो द्वयोश्चै.
 २ D g समासो द्वयोश्चै.
 ७ G D & originally E किञ्च before नावदयं.
 ११ G न चेदं भविं; D E g B न चैतदेवं भविं.
 ११ G करिष्यते.
 १३ G B °ह्यतारस्तर्हि न सिं.
 १४ D समासांतस्य प्रं.
 १५ G °मृषद् ।
 १६ D & E in marg. परेण परेण; G g B om. one परेण.
 १८ E एव तर्हि.
 १९ G सुतेनाजिं; in marg. सुनता पाठां.
 २२ D om. अविशेषण.
 २४ E om.
- ३७३, १ B पंचगवमिचः पंचनावमिचः.

- ३७३, २ E g om. रौरवेतरशम्यम्; in B struck out.
 ७ G अन्तोदात्तत्वं...स्वर इति twice.
 १० G निमित्तस्व°.
 १४ G om तु; B ज्ञापकं निमित्तस्वराभि-
 मित्ति°.
 १७ G नाम संप°; g नाम तत्र प°.
 १९ G B पाशो स्येति°.
 २० G om. ऽत्र.
 २१ G सुतेनाजि°; in marg. सुनताजिन
 पाठां°.
 २४ G यस्य यस्य बहु°; g तस्य बहु°.
 २४ G B षस्य लक्षण°.
 ३७४, १ G B भवति.
 ११ D यद्वा तर्हि...तदा; Nāgojībhāṭṭa
 mentions this reading.
 १३ G °ख्येयाभि°; D °ख्येयवार्थाभि°, but
 यद्वा altered to या; E originally
 °ख्येयवाभि°, and र्था added; g
 °ख्येयवार्थाभि°; B °ख्येयवार्थाभि°, and
 र्थ struck out.
 १३ G संख्या.
 १४ Nāgojībhāṭṭa वयमधिकषष्टव°; G
 षष्टिव°; D E g B K षष्टिव°.
 १६ G यत्तदु°.
 ३७५, ८ E om. मगधानां राजन्.
 १२ G B om. वक्तव्यम्; g adds मगधानां
 राजन्.
 १७ D E g om. अश्वेषु स्वामिन्; added in G.
 ३७६, १ E om.
 ३ E om.
 ५ B om. प्रति स्वा बुहितर्षिवः.
 ८ K om.
 ९ E g अव्ययीभावस्य नेति; D अनव्ययी-
 भावस्य नेति.
 १७ G सुबन्तैकांतस्यात् तस्मा°; in marg. तता
 स्यात् पाठां°; D B °कांतः स्यात्.
 २०, २१ G चर्मजम्°.
 ३७७, ३ g प्राग्बचनं समाससंज्ञा°.
 ४ G B स्यादिति.
 ५ G तां मा.
 ७ G क्रियमाणेपि प्रा°.
 १० g adds व्यक्तं पट्टः व्यक्तपट्टः

- ३७७, ११ G तेनेव समुदायः कार्ये भवति; D°कार्ये
 भवतीति; E भवतीति; g भवती.
 १३ G D g B एतदपि नास्ति प्रयोजनम् after
 °पाणीयम्; in E struck out.
 १९ G B यदीदं नास्ति.
 २० G adds अनुवृत्तिः क्रियेत, D अनुवृत्तिः
 क्रियते, after संभवः.
 ३७८, ३ G om. तद्यथा.
 ३ G चायमस्ति.
 ४ G °समाप्तिः।.
 ४ G इडघंतां।.
 ८ G प्रयोजनं योगविभागार्थं च योगांगं
 यथा च ति°; E has योगविभागार्थं
 च originally.
 ९ G °विभागो भविष्यति।.
 १० G सह समस्यते..
 १४ G °त्वं कर्त्तव्यम्; D g °त्वं वक्तव्यम्.
 ३७९, १ G कश्चित्परपदार्थ°.
 ८ G D यथेत्यव्ययं.
 १० g B वीप्सावाचि.
 ११ G वीप्सावाची.
 ११ G तस्येह महणं क°.
 १७ E g B अक्षादयस्तृतीयांताः परिणा पूर्वो-
 क्तस्य यथा न तत् अयथाद्योतने; D
 the same, but अतथाद्यो°.
 २१ D E g B अक्षशालाकयोश्चैकवचनांतयोः.
 ३८०, १ E om.
 २ E अक्षेणेहं वृत्तं शकटेन (originally
 शकटेन न) यथा; B अक्षेणेहं तथा.
 ४, ५ G added in marg.; D E B om.;
 g अक्षादयस्तृतीयांता परिणा पूर्वोक्तस्य
 यथा न तत् कितव्यव्यवहारे वाक्षशालाक-
 योश्चैकवचनांतयोः.
 ७ D E g पंचम्येति। अपपरिचहिरंचवः
 पंचम्या। पंचमी°.
 १४ G पंचम्यंत्येति; D g B पंचम्येति.
 १८ E अनुगङ्गः वाराणसी struck out.
 १९ D वाणस्यप्यायता हास्तिनपुरमप्याय-
 तम्; in E वारणस्यप्यायता altered
 to हास्तिनपुरमप्यायता.
 २० G भविष्यति तदास्तिनपुरेणेति न पु-
 नर्वा°; D न हास्तिनपुरेणेति पुनर्वा°;
 E न हास्तिनपुरेणेति न वाराणस्येति,
 but न वाराणस्येति struck out. Below

- ५० षं
३८०, E has वाराणसी, altered to हास्ति-
नपुर.
२२ G अत्स चाबा°.
३८१, २ G एवकारार्थश्चकारः.
२ G D परमतिष्ठद्गु; in g the Anusvāra
over म struck out.
३ G om.; D °विशेषेति.
४ G °विशेषेष्विति.
५ G B अस्मिन्; g B काले स ति°.
६ D E B om.; g प्रथमांतान्यदार्थे.
६ G g om. °नि प्रथमान्ता°; B प्रथमांता-
न्यदार्थे; D E om. समस्वन्ते; D E
g add इति वक्तव्यम्.
७ g om. लूयमानव्ययम्; it is added in E;
g पूनयव.
१३ G अविव्यति.
३८२, १ D om.
११ G om. च.
१२ D E g °पदार्थप्रधानता न क°; B°पदार्थो
न प्रक°.
१४ G °नेतृत्वम्°.
१६ G g om. तु.
२० G संख्यासमा°; D संख्या in marg.; E
om. संख्यायाः.
२१ D °नदीतीरे.
२३ D E g add after प्रयोजनम्, द्विगोस्त-
त्पुरुषत्वे समासांताः प्रयोजयन्ति; K adds
द्विगोस्तत्पुरुषो संज्ञा समासान्ताः प्रयोज-
यन्ति.
२४ D B om. दशाराजम्.
३८३, २ D om.
५ G °हीनद्वि°.
६ G °नर्थक्यं.
१३ G ग्रामं गतो ग्रामगत इति, without
अरण्यगत.
१५ g °पु वाचना°.
१६ G वक्ष्यामीति.
१८ G °स्वरत्वेनापि भवितव्यम्.
१९ G om. हि.
१९ G बहुव्रीहिर्भवति.
२१ D E g समानार्थे.
३८४, ३ G तत्पुरुषत्वे.
५ G व्यपवृत्तेः.
६ G D E g B अन्वयाज्जातीयः.

- ५० षं
३८४, ८ G D E g B K गवांसस्य इति.
१० D E g om. जाल्मः.
११ G D इदानीमन्यथा; G in marg. इदा-
नीमतोन्यथा पाठो वा.
१२ D E g नातिप्रतवान् ।
१५ g om. क्कान्तेन चा; G क्कान्तेनाक्का°.
१९ D E g B om. तदुच्यते and इति.
३८५, १ B शकुलया खं°; G D किरिपा का°.
५ D om. धान्येन धनवान्.
७ G om. इह.
११ G नार्थस्तद्ग्रहणेन.
१२ G असामर्थ्यात्तत्र.
१३ G तत्कृतग्रहणेन.
१८ G कर्तव्यत्वे°.
१८ D द्वितीयार्थस्तत्कृता°; G द्वितीया तदर्थ-
कृतार्थेन गुणवचनेनेति । एवं तर्हि.
१९ G °निर्देशः विज्ञायते ।
२१ G अतोर्थेन.
२२ D E om. वसनार्थेः; D E g have हिर-
ण्यार्थेः.
३८६, ५ g om.
६ B om. अहिहतः नखनिर्भिन्नः.
११ G इति च वक्त°.
१८ g om.
२१ E g क्रियासमर्थत्वात्; D क्रियया साम-
र्थत्वात्.
३८७, ७ G °पूर्वपदं.
८ G °पसिक्तः ओदनः दधुप°.
१८ B °संप्रत्ययात् साम°.
३८८, १ G तद्वाचकानां.
२ G °वेरमित्युक्ते क°.
३ D g कटुकघट्टस्व.
४ G °विहारिः तद्वा°.
७ G °मात्रेणेति चे°.
८ G °मात्रेण समासप्रसंगो भवति समासः
प्राप्नोति; D E g B °मात्रेण सह प्रसंगो
भवति समासः प्राप्नोति.
११ G तादृशेन, above it तदर्थेन.
१३ G बोपि न°.
१५ g & by alteration E क्रियेत.
१७ G श्वसू°.
२१ G ऽर्थस्योदन.
२३ B om.
२५ E B om. उक्तवत्; G in marg.

- पृ० पं०
- ३८८, २५ G B सर्वलिङ्गता च व°.
- ३८९, १ G सर्वलिङ्गता च व°.
१ G कारणम् यावता अर्थशाब्दो.
४ G B om. कर्तव्यम्.
११ G °ख्यानमिति कर्तव्यम् न क°; B °ख्यान-
मिति । न वक्तव्यम्.
१२ G D तत्रापि सं°; B तस्या मिसं°.
१३ D g स्वरे भेदो.
१५ G °समासे सत्यपि भन्तो°.
२२ G D नैव हि; B न चैवं.
२५ E g भवति चैव क्र°; B भवति च क°.
- ३९०, १ G न चैवं कश्चिद्°; B न हि कश्चिद्°.
३ G चतुर्थी सुबन्तेन twice; D E g om
चतुर्थी ।
३ G °र्थार्थः.
३ G °पदशाब्दस्यार्थ°.
५ G °त्यत इति न चतु°.
६ G °कानां त्वसमासे.
९ G om. द्वाब्द.
९ D E g om. रथदारु; B रथाय दारु
रथदारु.
९ D E g B K वावचनं वा च वि°.
१३ g विवधः; D वीधः.
१३ G om. न चेदेवम्.
१४ G इह तावदयं.
२१ G °च्यते पंचमी भवेनेति.
२३ G °गुप्सुभीतभीतिभीभिरिति.
- ३९१, ५ g om. ध्वा°...महर्ण.
७ G °कुलं गत्वा.
१० G B & by alteration E °योगे य-
त्प्रत्ययेनेति व°.
१२ D E g om. च.
१७ G तव एतदिति.
१९ g क्षेपे उक्तम्.
- ३९२, २ G परमपा°; g परमापा°; Kaiyata pre-
fers the reading परमाः पा°.
९ G तत्पुरुषो वा इति.
११ G °कार्येत्वे तु न.
१३ G वक्तव्यं.
- ३९३, ३ Nāgojibhatta says that some read
पञ्चकुमारिः (द्वाकुमारिः).
५ G om. भविष्यति.
७ G मूलेषु; in marg. निक्षिप्तेषु पूलेषु इति
पाठ°; D om. पूलेषु.

- पृ० पं०
- ३९३, ९ D E g om. त्रिपुरी; G has तिपुरी.
१० G °प्रापणे वर्तते ।
१२ Nāgojibhatta mentions the read-
ing नैवेद्यमि°.
१४ G °नीयतामित्युक्ते भावा°.
१५ E गौरवूव°.
२२ D om. द्विगु°...के°.
२३ G om. च.
२३ G तदेवमितरे°.
- ३९४, २ B om. त्रैमानुरः.
७ g om. द्वाचारत्रिः; E in marg.
९ G om. प्रत्ययो°...वचनान्.
१० G प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा चे°.
१३ G B om. कंचित्.
१६ G °तद्भवति.
१८ G चोक्तमर्थेन चे°.
२० G दारार्यं घटामहे दारार्यं निश्चामहे ध-
ना°; D दारार्यं दारार्यं निश्चामहे धना°.
२१ G °र्भवतीत्युच्यते तद्धि°; g B °र्भवतीति
तद्धि°.
- ३९५, २ g om. समाहारः...कृतत्वान्.
५ E द्वामूली.
६ G प्रतिषेधः प्राप्नुवति.
९ G नान्यत्र ।
१२ D om.
१५ G सर्वाणि पुनः परि°.
१९ g om. पञ्चगवामिधः.
१९ G सप्तद्वयवृत्तायववानां.
२४ g वक्तव्यः । द्वौ मासौ जातस्य बस्य सः
द्विमा°.
- ३९६, ३ G D B नैव भवि°.
६ G °संज्ञकः.
८ G मत्वर्यप्र°.
९ G मत्वर्ये द्विगुसंज्ञायाः.
१३ G किमन्तरयोगे.
१४ G B °न्तरयोग.
१८ G इह सप्त°; D E g इहं तर्हि सप्त°.
२० B om. द्वाहोत्तरः.
- ३९७, १ G कुस्तितानि कुस्तनैः । पापापके कु-
स्तितैः ।
३ G om. वैवाकरणः.
६ G इहोपामानार्थो; D इहोपनार्थो.
७ G अथान्बद्देशोपमेवं अन्वयुपमानं क इहो-

- पृ० पं०
- ३९७, पमानार्थः; B अयान्यपुपमानं अन्य-
देवोपमे०.
८ G कश्चिद्भि०.
११ G तर्ह्येतेनैव.
१६ G ०लोहिनि.
२२ G B खल्वपि वृ०.
२४ G om. हि.
३९८, ७ G ०वचनस्य प्र०.
७ E om. स्यान्.
८ G B ०शब्देन संब०.
११ G D E ०वचनस्वप्र०; G ०वचनस्वस्य प्र०.
१५ G ०वचनस्वं प्र०.
१५ G ०वचने सिं; G ०वचनस्वे प्र०.
१६ D E g B नावदयं.
३९९, ४ G ०बुभयविशेष्य०.
७ G om. कृष्णातिला इति.
११ D B प्रधानत्वात्; G ०त्तद्विशेषत्वा०.
१५ D g विशेषकत्वेन.
१८ D तिलानां कृष्णास्तिलकृष्णा इति.
२४ G भवतीत्यवदयं.
४००, ४ D ०वचनकृत्स्नात्वा०; G ०कृत्स्नात्वा०.
६ D om. निर्वर्तकं च; G निर्वर्त०.
७ G किं तर्ह्ये०.
९ D E g खल्वप्यस्मा०.
१० G om. हीदं.
११ G शक्यो ऽवस्थानुम्; B शक्यत आ०.
२० D E g B ०प्रकृतिग्रहणम्.
४०१, १ G om.
२ G om. च.
३ G जीवतीति.
३ E g ०क्लिशितेनेति I; D B ०क्लिशितेन I.
५ D असमानप्रकृतिकृतोऽपि; G gives
this reading in marg.
११ g om.; G ०हीनामुप०.
२६ D E g om. गतं...कर्तव्यम्.
२७ D क्रियाक्रियका.
४०२, ११ g B after वक्तव्यम् I, इह मा भूत् हिमे-
नैतो हिमैतः; E the same in marg.,
but struck out.
१२ G एतः शक्यो.
१४ G अथ कर्तरि.
१९ Before अन्यतरत्र, D अवर्णस्य वा वर्णे;
E अवर्णस्य वा वर्णे वर्णस्यावर्णे;

- पृ० पं०
- ४०२, g अवर्णस्य वर्णे वस्य चावर्णे; B in marg.
अवर्णस्य वर्णे वर्णस्यावर्णे वा.
४०३, २ G शुक्रवधु; E originally शुक्र०; g
शुक्रवधुरिति.
४ G om. सामान्येन.
४ G वाढं सिद्धं.
४ G om. कथम्.
७ B om. one परं.
११ g इभयुवतिः आप् [in marg. ठप्]
युवतिः; B इभयुवतिः अध्वयुवतिः;
Nāgojibhaṭṭa says that some read
इभयुवतिः अध्वयुवतिः; he reads इभयु-
वतिः अर्थ[आर्थ]युवतिः; K आर्थयुवतिः.
१४ B & Nāgojibhaṭṭa तुल्यकृष्णः; G
शुल्यमहान्; E तुल्यमहान्; D तुल्य-
पृष्टन्; g om.
१८ G इहोभयं भवति.
२२ G सर्वकोशी.
२२ E g om. गौरसृगवहरण्यम्.
४०४, ७ G कांतरंगता स्यान् I.
८ G ०भवति II.
१३ D E B अल्पेनाल्पेन महतो महतो; g
अल्पेनाल्पेन यत्नेन महतो.
१४ D कुडालकेन; E कुडालपदेन; g कुल-
केन, in marg. कुडालपदेन; B कुडाल-
पदेन.
१६ G सर्वकोशी नह.
१९ G D & originally E अदा तर्ह्येतेरेप.
२० D E g B इत्येव तथा भवति.
२३ g om. पटुतरः.
२४ D adds सूक्ष्मवस्त्रतमः and तीक्ष्णशृंगतमः.
२५ G परसुच्यते.
२६ G परश्चातिशा०.
४०५, २ G अन्यपदार्थो.
५ G भवति I.
१५ G D ०संबंधः क्रियत इति.
१६ B तद्धतामिसं०.
२२ G तु वृत्तौ शेष.
२३ G भवति हि बहु०.
२४ D E g B om. ऋत्विजः.
२५ G प्रचरंतीति.
४०६, १ G D ०तराद्यर्थम्.
१३ E परमं.
४०७, १० G ०नुरीयाप्य०.
१६ B विभाषाप्रकारकरणे.

- ४० पं.
- ४०७, ११ G ऽव्ययविधाने.
- ४०८, ५ G उस्सर्गोऽपि न.
- ७ g om. प्राङ्मुखा.
- ८ G E °धानेऽन्यत्रापि.
- १७ D g पूरणगुणेति.
- १९ G पूरणं भवति ॥.
- २५ G om ऽपि.
- ४०९, ७ G अन्वेषु वै चो°.
- १० G °स्तत्रापि प्रा°.
- १२ D E g B °र्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी.
- १६ G देवदत्तस्येति द्वो°.
- १८ G कालः परि°; : added in g; D om.स.
- १९ G कालः परि°.
- २२ D E g B K मूर्तीना°.
- ४१०, १ B एकवचनं द्वि°.
- २ E B एकवचनांतमिति.
- ३ G इहापि च यथा.
- १० G तत्समासस्य प्रा°.
- ११ G अव्ययत्वस्य पूर्वप°.
- १३ G D पाठेनाव्यय°.
- १६ G om. तद्यथा.
- १६ G °मानानामधी°.
- १८ G कर्तुम् नञः.
- ४११, २ G भविष्यति.
- ५ G स्वाभाविकी निवृत्तिः किं.
- ६ G om. एवं तर्हि.
- ७ G g करोति.
- ७ G निवर्तयतीति.
- ७ G कीलकप्रतिकीलकवत् यथा कीलक...
प्रतिकीलकं.
- ८ G B निहंति.
- ८ G अथेवं नञो.
- ११ G न तु तेषां.
- १२ G D g निवर्त°.
- १२ D E g B ब्राह्मणशब्दः किमर्थे.
- १४ G D g B एवं चैतत्; EK एवं चैतत्.
- १५ G °समुदाये व°.
- १८ Nāgōjibhaṭṭa mentions the read-
ing पिङ्गलकापल°.
- १८ G D इत्येतान्भङ्ग°.
- १९ G om. च.
- २० g om. उत्तरे पञ्चालाः.
- २१ G समुदायेन प्रयुक्तो ब्राह्मणशब्दोऽव्यय°.
- २२ G अन्ध्यागं भङ्ग°; E g B यत्तिष्ठन्भङ्ग°.

- ४११, २८ G D E g after ऽव्ययमिति, निज्ञातं
तस्य भवति; Nāgōjibhaṭṭa rejects this
reading.
- २९ G अतश्च.
- ४१२, ४ G °निवृत्तिः.
- ४ G E आह्वय.
- ५ G °गुणौ वा प्र°.
- ९ G °मित्येष स्वरः.
- १५ G अकृतेतीत्युच्य°; D अकृते ह्युच्य°.
- १५ G om. च.
- १८; १९ G कृद्योगे.
- १९ G इधमत्रश्चनः.
- २१ G °कषः क्रियते ।.
- ४१३, २ D E g B om. षष्ठीगुणेः.
- ५ G E g तीव्रो गन्धः ।.
- ७ E g B गुणेन नेति.
- ८ E g B नेत्युच्येत ।.
- ९ D E g B om. कण्टकस्य वैश्यम्.
- ११ G भवति.
- १२ G °पेक्षंते; g °पेक्षते.
- १५ G °धानाच्च.
- १६ G om. च.
- २१ G °पेक्षंते.
- ४१४, २ G °पेक्षंते; g °पेक्षते.
- ७ G °पेक्षते.
- ७ D E g B चोरस्य.
- ८ G °विध्यते षष्ठी ।.
- १४ D om. पुरा व°...°तोः.
- १५ B om. ऽव्ययमिति कृत्वा; G in marg.
अव्यये नेति पाठा°.
- १७ G माराविदकस्य; D मारीविदस्य; E
माराविकस्य; g B माराविकस्य;
K & Hemachandra माराविदस्य;
Haradatta knows both readings
माराविकस्य & माराविदस्य.
- ४१५, १ D कर्मणि ष°; g कर्मणि षष्ठीति निर्दे°.
- २ g कर्मणि षष्ठीति निर्दे°.
- ४ G has ढञ°...°विधः only once; D
has it once & after it भवति; E has
it once & २ added after it; g B
ढञ°...°विधः । ढञकाभ्यां चानर्थकः
कर्तरि प्रतिषेधो भवति.
- ५ D g B add पुरां भेत्ता यवानां लावकः.
- ६ B भुक्तः; E by alteration भुक्तः...
पातः.

४१५, ७

- ४१५, ७ D E g om.
 १२ वृद्धयते; g B मन्यसे.
 १३ D E जात; g ज्ञात.
 १४ g °षेधोनर्थकः.
 १५ G ऽनर्थको वक्तव्यः ।.
 १६ g B add राज्ञामर्चित इति.
 १७ G om. इत्येवं या; B om. इत्येवं.
 १८ G om. कर्मणि च.
 ४१६, २ E originally om.; in l. 3 प्रवचनीयानां is altered to प्रवचनीय, and २ added after वक्तव्यः.
 ५ D द्यपेत°.
 ६ D द्यपेतानां.
 ६ E g B om. मयूररोमभिः.
 ७, ८ g om. काङ्...कथम्.
 १० D om. अतिवृषलः.
 १० E adds वृषलः.
 ११ D E g प्रसेवकः; D adds निषेवकः प्रसे-
 चयाः; g प्रैवकः; G ऊरीकृत्यः; G
 D B उरीकृतं; g उरीकृत्य उररीकृत्य
 उररीकृत्य.
 १२ D om.
 १५ G om. च.
 १५ G विस्तरेण.
 १६ G B om. बुर्निन्दायाभिति वक्तव्यम्.
 १७ G वृकृतं दुनेयः.
 १७ D g om. आढीषपर्यै; G om. आढी-
 षपर्य इति वक्तव्यम्.
 १८ G om. कुः पापार्थ इति वक्तव्यम्.
 १९ g om. प्राद°...प्रथमया.
 २२ g om. अवा°...तृतीयया.
 २३ g om. वसन्तः; D E B have it after
 कोकिलया.
 २४ g om. पर्या°...चतुर्थ्यां.
 २५ g om. निरा°...पञ्चम्या.
 ४१७, २ E g om. निर्वाणसिः.
 ३ g om. अव्ययं प्रवृद्धादिभिः; K only
 once अव्ययं प्रवृद्धा...सम°.
 ४ G om. बहिर्भवति.
 ४ G D E g पुनर्गवं; K om.
 ४ G पुनःस्वरं; K om.
 ५ G च २ वक्तव्यम्; D च २.
 ५ After कन्थे इव, D g अव्ययमव्ययेन
 समस्यत इति वक्तव्यम् । प्रप्र यज्ञप-

४१७, ५

- ४१७, ५ तिम्; B & E in marg. अव्ययमव्ययेन ।
 अव्ययमव्ययेन समस्यत इति वक्त-
 व्यम् । प्रप्र यज्ञपतिमिति; G K om.
 ५ B °मता च तिडाव्ययं; K °मता च समा-
 सो वक्तव्यः ।
 ६ G अनुप्राविशत्; D E व्याकरोति; g
 अनुव्याकरोति; B अनुव्याकरोत्.
 ८ D E B om. हारको व्रजति.
 ९ D E B om. हा°...तीति.
 १२ D E g B om. वक्तव्यः.
 १६ G हारको गतः; D E B कारको यातः;
 g om.
 १७ G एतद्व्यं.
 २० G समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येषा; B
 समासो भवति प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येषा; E
 has प्राक्सुबुत्पत्तेः in marg.
 ४१८, ५ D E B °समासाभावा°; g om. न वा
 ...विप्रतिषेधेन.
 ७ D E g B om. कथम्.
 ८ D E g B °रिति समासवचनान्.
 ९ D om. यथा.
 ९ G भूत्.
 १६ G °णोप्यंतरे°.
 २० G °ममैव तर्हि य°.
 २० G g चान्धेन य°.
 २१ G °प्रासनिषेधः समास°.
 २४ G कश्च शे°.
 ४१९, ५ g om.
 ७ G om. स शेषः.
 ४२०, ३ G पितोति छ°.
 ८ G °र्त्वेपि न.
 १० D om. किलुक्तम्.
 १० G D °प्रीहेः प्र°.
 ११ G °धिकारोपि क°.
 १३ G वाधते.
 १५ D E B om. मधुनो ऽपि स्वात्; g om. म-
 धुनो...स्थापि स्वात्.
 १७ G adds समंतदितिरेणैव इवोवृत्तौ न
 सिध्यति.
 १८ G उत्तरार्थं च । उत्तरार्थं चा°.
 १९ G D °न्वप्रोधधवस्वदि°.
 २५ D E g B om. अनेकत्व स्रुप.
 ४२१, २ G वैतल्पबो°.
 २ G om. एकविभक्तिस्वात्.
 ४ G पद्यति.

- ४२१, ७ D E g B om. जनः.
 ७ D E g B °कविभक्तियोगः.
 ८ D E g B om. भवति.
 १५ G om. the last च.
 १६ G इत्येवं.
 २२ G यदि इक्षानी°; K यावतेक्षानी°.
 २७ G विशेषवृत्तिस्तदा तु न.
 ४२२, २ G वाक्यं तथा न स°.
 ६ D om. स्यात्सर्वे...up to p- 423, 1.
 ८ संख्ये°.
 ६ G सदेहानिवृत्त्यर्थे; E g B K om.
 ९ G इ सर्वे प°.
 ९ ऽस्थेति; G in marg. यस्थेति विभक्त्यर्थेति वा पाठः; K om.
 ११ G °संख्याभ्यां विभक्त्यर्थस्त्यार्थे उप°.
 १३ G अपरञ्चाह.
 १५ G कथमऽन्यस्य.
 १८ G °पूक्तम् किमुक्तम् गुणवचनानां हि च°.
 २२ G भवति.
 २५ ग स्यान्पदं नाम शब्दः शब्दो ह्येषः शब्दे ह्यसंभ°.
 २६ G यथाभिधीयते.
 ४२३, २ G प्रातिपदिकत्ववि°.
 ३ E g B °पुक्तम् किमुक्तम् कर्मा°.
 ४ G भविष्यतीति.
 १२ G षष्ठ्यर्थः.
 १२ G संपन्न इति तत्रापि प्रा°.
 २१ B K °पूर्वस्थात्तर°.
 २२ G °पदस्य लोपो.
 २३ G ऽस्थेति; D E K कण्ठेस्थाः काला अस्य.
 २४ G °विकारस्य ष°; D g om. the line.
 ४२४, १ G अस्येति के°.
 ४ G E लोपो वा.
 ६ ग °र्थानां च.
 ७ G om. वा.
 ११ G °धिकरणेषु.
 १२ G °अयणीयम्.
 १५ G B वृत्तिपरिगणनमपि.
 १६ G om. कर्तव्यम्.
 १७ D g om.
 २३ G यद्वाचिकसूत्र इति.

- ४२४, २४ G कर्मप्रवच°.
 २५ G °हिरिति ष°.
 ४२५, १ G कर्मप्रवच°.
 ३ K om.
 ४ G किम् ।.
 ५ G om अथ.
 ८ D E g B ऽस्तिक्षीरेत्युप°.
 १२ D E g B निपाता भवे°.
 १९ G °चारी तत्रैतत्प्र°.
 १९ G स्वरं च षी°.
 २३ G after करवाणीति, स प्रत्याह; g स आह.
 २४ D g B & by alteration E करिष्य इति.
 २६ G इत्युक्तेऽपि सं...ते कडा.
 ४२६, ३ g om. स.
 १३ D E g °त्परस्परमभिसं°; B °त्परस्परसं°.
 २१ G यथं शतं.
 २४ G प्रचरतीति.
 २५ G प्राप्नोति.
 ४२७, १ D B om. उत्तरे पञ्चालाः.
 १ D E g B नीलः कपिल इति.
 २ G प्रवृत्ता द्रोणशब्दो.
 ८ G B om. तु.
 ९ G तत्रापि सिध्यति.
 १० G om. तद्यथा.
 १७ G दृशताविति द्वि°.
 २३ D g om. समासे.
 ४२८, २ G ह्यजर्थं उच्यते.
 ५ D g om. ; but g has the following अधिष्ठः...°धाधिरत्वान् twice.
 ६ ग °वार्थाभिधाधित्वान्.
 ९ G om. एव.
 १० D has not been collated regularly after this line.
 ११ G समीपे दृष्टा.
 १२ E g B तत्र च प्र°.
 १२ G कर्तुमशक्यम्.
 १४ E ऽमत्वर्थार्थो.
 ४२९, २ G om. भौ.
 ४ G ह्यवस्थाशब्दः ।.
 ५ G दिगप°.
 ७ G °शब्द इति दिष्टं.
 ११ G om. लक्षण.
 १४ G E °ऽमत्वर्थार्थो.

- ४२९, १९ G E g B कचभावार्यो; K °वार्यो.
 १९ G om. क्रियाभिधानान्.
 २४ G पूर्वं ही°.
 २४ G om. केशाकेशि.
- ४३०, १ G हीचः स्वान्.
 ४ G पूर्वयो°.
 ९ G D K पाठेन, व्ययसंज्ञायां.
 १२ G °नानां अधी°.
 १६ g B अथा गुणवचनेषु before गुणवच-
 नानां.
 १७ G कंबल इति द्युक्त्वा.
 १८ G om. च.
 १८ G भवतीति.
 १९ G भ्रिता समा°.
 २१ G बह्वचञ्चेति for मीमांसकञ्चेति.
 २३ G उपस्नातं.
 २४ G तप्तं.
- ४३१, ४ g & by alteration B सुरबा.
 ६ G g & originally E °करणे हूं°.
 ७ g °करणे हूं°.
 ११ G °बिद्धे चा°.
 १६ G यदुच्यते.
 २९, २६ G om.
- ४३२, १ G सार्यो; in marg. सार्यको पाठां°.
 १ E B °स्थित एक एकार्य°.
 ३ G om. च.
 ४ G in marg. व्यावा क्षामेति पाठांतरं.
 ५ G g B सज्जमेते.
 ९ G समुदायत्वात्सि°; g B om. समुदा-
 यस्य.
 ११ G शृयं शतं.
 ११ G E °मेकार्यः.
 १७ G बहुवचनमस्ति.
 १९ G after नोपपद्यते, प्रक्षेपेण न्यमोधार्यं.
 २० G °केन शब्देनान्यस्य; E B °धस्य च
 प्रक्ष°.
 २२ G °केन शब्देनान्यस्य.
 २२ G चेदेतदुच्यते.
- ४३३, १ G °व्यक्षिरतीति; g °तीति द्युत्पत्त्या
 प्रक्षः.
 १ G °धोऽप्येत°.
 २ G प्रक्षोऽप्येत°.
 १० G & originally E पुनर्निब°.
 १३ G °हित इति अन्वः.

- ४३३, १६ G om. न्यमोधप्रयोगः; in E struck
 out.
 २२ G °भूतावबोन्वो°.
 २२ G °भूतावबोन्वो°.
- ४३४, १ G °त्क्रमेतौ.
 १ g प्रकाशेन आहोस्विज्ज्यमोधावेव अहोस्वि°.
 १ G °मोधावेव ।
 ३ E g B सेयं यु°.
 ४ G in marg. व्यावा क्षामेति पाठांतरं.
 ४ G एतदपि; om. तत्र.
 ५ G om. ऽपि.
 ७ G शब्दे कार्यत्वात्सि°; E शब्दे कार्यात्सि°.
 १० g B सप्तुच्चये ।
 १० E g B अन्वाचये ।
 ११ g B इतरेतरयोगे ।
 ११ G प्रक्षान्यमोधावस्थुक्ते.
 १२ g B इति । प्रक्षान्य न्यमोधञ्चेत्युक्ते समा-
 हारे.
 १३ G तत्रायमर्थो.
 १६ G °हूंश्च समासः.
 १९ g B om. द्वाविंशतिः.
 २४ G °करण स्व°.
 २५ G बदेतदसि°; in marg. बहि हि वा पाठः.
- ४३५, १ E g B सर्वो हि हूं°.
 २ G °इवतीति.
 ११ E g B °निष्टं प्रसज्जंत.
 १८ G उताहोस्वि°.
 १९ G °शब्दस्य पू°.
 २० अयातः; G अस्तु तर्ह्यंततम्.
 ४३६, १ अस्तु तावत्; G अथवा पुनरस्तु त°.
 ३ G °शब्दस्य पू°.
 ६ G तरपनि... केन सह स°.
 १२ E g B अनेकस्य प्रा°; E by alteration
 शेषे.
 १८ g B & originally E om.
 २१ g om. लङ्... l. 22 वक्तव्यम्.
 २१ G E & a MS. of Deccan College
 शरगिर्भे; B शरचापं; D कुशावीजं (?);
 K हरसीर्भम्; Hemachandra शरसी-
 र्भम्; see page 476, l. 1.
- ४३७, २ g B om. भानुश्च... वक्तव्यम्.
 ३ G & originally E अल्पीयस्याः; Ha-
 radatta knows both readings.
 ४ G om. संखवावा अल्पीयसः.
 ९ B om.

- ५० पं०
 ४३७, १० G विन्धवेवाः.
 १३ g B om.
 २१ G °भक्षिता; E °भिक्षिती; Haradatta :
 छाङ्गःरजग्धी.
 २१ g B om. संवत्सरजाता; g om. सुखजाता.
 ४३८, ३ G परावा.
 ५ G om. तु.
 ७ g B न वा कर्त°; E originally न च
 कर्त°, altered to न वा कर्त°.
 १० G असिपाणिः सुचालोद्यतः.
 ११ G & originally E °वन्तं उभाभ्यामल्पा-
 च्चरं वि°; g B om. विप्रतिषेधेन.
 १३; १८ G उद्द्वरं.
 ४३९, ८ g B अष्टापद इति.
 १४ E g B अष्टापद इति.
 १६ g B पदाव्यस्य.
 १८ G भवतीति.
 २० G भविष्यतीति.
 ४४०, ४ E g B om. अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः.
 ८ E adds हि after अभिहिते.
 ९ G g B तेष्वनभिहितेषु...°त्पत्तिर्भविष्य°;
 E originally तेष्वनभिहितेषु...°त्पत्तिर्न
 भविष्य°; K तेष्वभिहितेषु...°त्पत्तिर्न
 भविष्य°; Nāgojībhaṭṭa reads तेष्व-
 निहितेषु.
 १० G प्रामोतीति.
 १५ G g त्वं च करोषि.
 २० G दर्शनीयं शोभनमिति.
 २५ हि ममा°; G in marg. स ममेति पाठः.
 ४४१, २; ३ G om. च.
 ४ E g B om. हि.
 ५ G om. तु.
 १५ G सानयिकी विभक्तिः न नि°.
 २५ G दर्शनीयं शोभनमिति.
 ४४२, ३ G एनमभि°.
 १० B om.; G & originally E न वान्यतरे-
 णाभिधानान्.
 १३ G °धानेऽनभिहिताभ्या; in marg.
 ऽनभिधाना पाठा°; g om. नभिधाने च्वा.
 २४ G अस्तिष्ठति.
 ४४३, १७ G om. हि.
 २० K om.
 २३ G द्वितीयाभिधाने.

- ५० पं०
 ४४४, १ G B द्वितीयाभिधाने.
 ७ E g B उभसर्वं.
 १० K हा वेवदत्तम् for न...किञ्चित्.
 १३ G कर्मणीस्थेवं.
 १५ G भवतीत्येव तृती°.
 १५ E g यद्यवाग्वा°.
 २० G अग्नीन् प्री°.
 २१ G प्रक्षेपे वतते ।
 २१ तद्यथा; E यथा; G om.
 २४ G °शालकायनाम°.
 ४४५, २ G °शाब्दो न वृष्टा°.
 २ G E तस्य कां.
 ३ E g B सहायो द्वितीयो.
 ७ g B त्वां मां च.
 १४ g B स्यादिति । लादिभिरभिहितं द्वितीया
 मा भूत् । आस्यते.
 १९ E g B इह हि शेषः स्यात्.
 २० G om. करोति शकटं.
 २४ G सकर्मका अक°.
 ४४६, २ G भवतीति.
 ४ G °स्तर्था वचनम् ।
 ६ G क्रियापवर्गं २ इति.
 ९ K क्रियामध्य इति च क्रियामध्य इति च
 वक्तव्यम्.
 ११ E g B विध्यति तयोस्तन्म°.
 १७ E g B वृक्षं परि वि°; om. विद्युत् । वृक्षं
 परि । वृक्षमनु ।
 १८ g B om. प्रति मातरं.
 २१ G तन्नायमर्थो.
 ४४७, १९ E g B °क्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वि°.
 २० E g B om. स.
 २२ E g B स्ववचनानु सि°.
 ४४८, ७ G E g B om. स; K has it.
 ८ E g B स्ववचनानु सिद्धमिति.
 १३ G om.
 १४ E g B om. बोद्धं गच्छतीति.
 १७ G om. तत्र.
 २२ E °नध्वनीति स्त्रियं.
 ४४९, १ g B अध्वनश्चायमनपवादः.
 ६ G E g चतुर्थ्या वि°.
 १५ G °यते सोपि ह्युपाध्यायार्थो भवति.
 १८ G भवति हि ताद°.
 १९ G तदर्थेन शब्देन सह.
 २१ g B om. the second कल्पते.

- पृ० पं०
- ४४१, २६ E g & originally B om.
- ४५०, २ E om.
- ११ B om.
- १२ G om. अलमिति... कर्तव्यम्.
- १४ E om. मल्लाय प्रभवति मल्लो.
- १९ युक्तं; E शुगालं
- १९ G ँणि, ष्विति तर्; इमेऽनावा०.
- २० E K क्षीर्णे नाद्यम्.
- २० G त्वा अन्न.
- २१ E K ँङ्कुक्तं आ०; E g B आद्धमिति.
- २१ G ये प्राणिषु नेष्यते ते ऽना०
- ४५१, १ Kaiyata mentions the reading प्राति-
कृत्य; G ँग्रहणं कर्तव्यम्.
- २ G न स्वा त्; E त्त्वं त्वा म०.
- ४५२, २ g B om.
- ४ G g B बालिकः; वैयाकरणः.
- ५ g B om. चिद्रे०... पाति.
- ७ G इह तर्हि प्रकृ०.
- ८ B बालिकः.
- ८ g B वैयाकरण.
- ९ G तेनाहं ज्ञाये.
- १० G ँष्वं स्यान्न प्रयु०.
- ११ E g B समेन पथेति ॥.
- ११ G क्रीणातीति.
- १२ E g B om. त्रि०... पातीति.
- १३ G क्रीणाति.
- १४ G om. साह०... पातीति.
- २० G प्रधानं कर्ता.
- २१ G इदं तर्हि प्रयोजनम्.
- ४५३, १ G ँवापकाल उपस्थिते तर्.
- २ g B om. भविष्यति.
- ३ K & by alteration E ० विभक्तिबली०; g
० भक्तेर्बली०; B ० र्थकं उपपदविभक्तिः
बलीयस्त्वात् अत्रापि.
- ६ K अन्यत्राप्युपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्बलीयसी भवति । कान्यत्र १; E origi-
nally कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा
भविष्यति । अन्यत्राप्युपपदविभक्तेः कार-
कविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । क्वा०
altered thus: कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वा-
ह्यन्यत्राप्युपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्ब-
लीयसीति प्रथमा भवति । अत्राप्युपपद०...
भविष्यति । क्वा०; g कारकविभक्तिर्बली-
यसीति प्रथमा भविष्यति । अन्यत्रापि

- पृ० पं०
- ४५३, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति
प्रथमा भवति । एवमत्रापि उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवि-
ष्यति । क्वा०; B कारकविभक्तिर्बलीय-
स्त्वात् । अन्यत्रापि... like g, but एवमं
... भविष्यति struck out.
- ६ भविष्यति; G भवति; in marg. भविष्य-
तीति इति पाठः०.
- १० g & originally B अंगाद्विकारतश्चे०.
- ११ G om.
- ११ E g ० भूतलक्ष०.
- २१ G ० भूतलक्षणं तत्र.
- २१ G ० भूतस्य लक्षणं पृथग्भूतं ल०.
- २३ G ० भूतस्य लक्षण इति.
- ४५४, २ G षष्ठी भवति विप्रति०.
- ७ g B ० विभक्तेरुपपद०.
- ११ E g B om. र्विभक्त्यः.
- ४५५, ५ G प्रासादाद्येक्षत प्रासादमारुह्य प्रेक्षत
इत्यर्थः.
- ७ B & originally E om.
- १२ तत्र; E g B ततः.
- १३ G मासे इति.
- १७ G om. the first च.
- २० G om. किं.
- २१ B after भावान्. अन्या चान्या प्राहु-
र्भवति.
- २४ g B निस्त्य.
- २४ g B om. कार्त्तिक्या... प्रयुज्यते.
- ४५६, ४ g B निस्त्य.
- ५ g B ० नेषु ततः सां०; E ० नेषु गतेषु ततः
सां०.
- ८ G ० स्तादपवादः.
- ११ G ग्रामस्य ।.
- १२ G ० धेन सिद्धं.
- १४ G ० योजनम् तत्रा०.
- १७ किमर्थम्; G in marg. किमिदं न प्रकृ-
तमिति पाठः.
- १९ g B अनधिकाराच्च.
- ४५७, ७ G om. पञ्चमी.
- ७ G g B अन्यादि०.
- १० E g B ० षड्कमुतयो.
- ११ g & originally B om. यथोत्सर्गेण...
भविष्यतो.

- ५० पं०
 ४५७, १२ G °न्यविभ°.
 १३ G प्रवृत्तस्यापवादी.
 १८ G °त्पंचमीप्र°.
 २० g B K दर्शनादनर्थकः प्रति°.
 २१ K om. न वा.
 ४५८, ३ g B असावधीती.
 ४ G परिगृणीता याज्ञिके.
 ५ G च सप्तमी.
 ६ G om. च.
 ६ असाधुः पितरि; g असाधुर्मानुले कृष्णः.
 ७ B om.
 ८ हरिद्रा; K & originally E मूर्खा°.
 ११ G °सीनेषु वृद्धा वृद्धा; E originally °सीनेषु वृद्धा; G in marg. हरिद्रेष्वासीनेषु कृद्धा भुञ्जते पाठः.
 १३ E om.
 १४ मूर्खा°; G in marg. हरिद्राः पाठान्तरं.
 १६ g B om.
 १९ E पुष्यलको; g B शुक्लको.
 ४५९, १ प्रस्थितो; g B गतः both times.
 ५ G तस्येति वक्तव्यम्; in marg. तत्र सप्तमी वक्तव्या.
 ७ G खल्वप्यवश्यं.
 १८ G मातरं परीति; g B मातरं प्रति.
 ४६०, २ g B om. the first इति.
 ४६१, २ Kaiyataः प्रातिपदिकार्थमहणं किमर्थमिति क्वचित्पाठः.
 २ G नीचैरत्रापि.
 ४ G प्रथमा वि°.
 १० g B यत्रैतानि सर्वाणि सप्तु°.
 १४ G E एवंमात्र; G in marg. एतन्मात्र एवेति पाठं°.
 १५ G °विद्यष्टेषु.
 २० G & originally E संबोधनमामंत्रि°.
 २६ g B वीरः पुरुष इति; E वीरः पुरुषः वीरपुरुष इति.
 ४६२, १० G & originally E °स्तीति गम्बते ।
 १२ E °हितं हि प्र°.
 १३ G E °हितं हि प्र°.
 १९ G om. किमुक्तम्.
 २३ g B तावन्न.
 २३ G g न वाप°.

- ५० पं०
 ४६३, २ G g B प्रकल्प्य चाप°.
 ४ G om. वा, वा.
 ७ E g B °नियमस्तदा अद्ये°.
 १२ E g B °द्याज्या.
 १४ G नाम वि°.
 १५ E g B तद्यथा, before ससुप्रः.
 ४६४, १ G भविष्यतीति.
 ११ G om. इति.
 १२; १३; १७ E g B °शाब्दस्य प्र°.
 १८ Kaiyata तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्वचित्तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः ॥; G & originally E प्रातिपदिकानां.
 २१ G ताः कदा; B om. च.
 २१ g B निमित्तत्वेन नोपा°.
 २४ E g B षष्ठी भवति एवं.
 २६ G om. नु.
 २७ G बाह्यार्थे°; K बाह्यमर्थमपेक्षेति.
 ४६५, १२ G मातृशब्दाल्पितृशब्दात्.
 १४ E g B भवतीति.
 १६ E g B यथा च कर्म.
 १९ E g B चौरं.
 ४६६, २ B गां निघ्नति; g तिघ्नति (without गां).
 २ G प्रतिदीव्यति.
 ३ G K & Haradatta ग्रामस्य.
 ९ E g B K om.
 १० E रात्रीरिति; g तस्यै खर्वो जायते यां मलवद्वाससभवति तिस्रो रात्रीरिति; B तस्यै खर्वो जायते मलवद्वास संभवति तिस्रो रात्रीरिति.
 ११ G या अरण्ये अटति तस्यै.
 ११ G या परांश्ची तस्यै मुख्यऽगल्भो, & हीतः written over the line; g B °प्रगल्भो.
 १२ G या व्यभ्यन्क्ते.
 १२ G E g प्रलिखति.
 १३ G °पस्मारी.
 १३ G E धावति.
 १४ G निकृतति.
 १४ G कृतति.
 १५ G B उन्मादको.
 १५ G मनावै°.
 ४६७, २ किं कारणम्; G कृतः.
 ५ G धातोर्हि ये प्र°.

५० पं०

- ४६७, १ G भूत्.
 १० g & originally B तक्रुदंतकर्म°.
 १४ G अथाक्रिय°.
 १६ G किं तर्हि.
 १९ G g om. न ; in B it is added.
 २४ g B मिर्वर्तते.
 २६ G °ङ्गवतीति.
 ४६८, १ G कटमिति ।
 ८ E द्ववृत्तस्य यत्तद्वृत्तस्य का°.
 ९ g B om. प्रयोगे.
 १७ B om. घोष.
 १९ G किं पुनः; in marg. कथं पुनः वा पाठः.
 २१ G तद्यथा before समुद्रः.
 २२, २३ G सुप्तम्, सुप्तः; in marg. सुप्तमिति (sic) स्थानचतुष्टये पाठांतरं.
 ४६९, २ E किकिनोः प्रतिषेधार्थम् struck out.
 ४ G परिः सोमं.
 १२ g B °दिति ज्ञास्यते.
 १५ G न ल ऊक न लोक इति; in marg. ल ऊक लोक.
 २३ g B & originally E नटमा°.
 ४७०, ३ E g B चोरस्य.
 ३ g B & originally E om. वृषलस्य द्विषन्.
 ५ प्रत्ययग्रहणे; G प्रत्याहारम्°, but प्रत्यय written over it.
 ६ प्रत्याहारग्रहणे; G प्रत्ययग्रहणे; g B प्रत्याहारे.
 १० g B om.
 १२ G om. तत; in marg. तत इत इति पाठांतरं.
 १३ G after गमी, किं प्रयोजनम् संख्यातानुदेशो मा भूदिति.
 ४७१, १ G भवतीति वक्तव्यम् ।.
 २ G शाखा इति.
 २ G B तर्हि निषधः प्रा°.
 ३ G साम्ना ।.
 ३ g B & by alteration E °प्राप्तिरेवैषा.
 ५ G यत्रोभयोर्युगपत्प्रयोगो.
 ६ G कर्मणीति भवति; E कर्मणीति भवतीति.
 ४७२, ५ G °भविष्याति.
 ५ G प्रत्याधिकरणम् ।.

५० पं०

- ४७२, ६ G बह्वर्थ्यास्य.
 १३ G चानुप्रयोगो.
 १५ G तत्तर्हीति व°.
 १७ g B एकद्ये च.
 २२ G वक्तव्यम्.
 ४७३, १ G तद्धितप्रति°.
 ६, ७ g B om. समाहारिकत्वान् न वेत्तन्.
 १० E g B om. एको...तस्यैकत्वान्.
 १० G भविष्यतीति.
 १७ E g B om. इन्द्रश्च.
 ४७४, १ g B om.
 ३ E g B K om.
 ५ g उद्गत्कोमोद्; B उद्गत्कोमोद्°.
 ७ K om.; G ऽनगर°.
 ८ मधुरा°; G in marg. मधुरा पा°.
 ९ g B K om.; in E struck out.
 १० G कैतवता च शौर्यकैतवते.
 ११ B शालूकिनी...शालूकिन्यौ.
 १६ E g B पतति ते धु°.
 ४७५, ३ G °क्कालवना°.
 ४ G किंकिधिगदिकं, above the line ध पा°; E g B °गधिकं.
 ४ G °कौध्यमिति.
 ९ G धैर्मुक्तैः पा°.
 १३ G & originally E गवैलकम्.
 १७ g B °शकुनिधुद्°.
 १९ B om. बहरामलकानि; Kaiyata gives both readings.
 २१ g B शकुनि.
 ४७६, १ G in marg. चरशीर्षं चरशीर्षाः पाठं°.
 १ G यत्तन्.
 ४ G अथवाविद्ये°.
 ६ G & originally E पूषेविप्रतिषेधः.
 ७ E g B °द्वे विरोधिनां येषां.
 १५ G & originally E भवति विप्रतिषेधेन.
 १६ G E g °लिगस्याव°.
 १८ G & originally E पशुद्वे नपुंसक°.
 १८ G after अश्ववडवम्, पशुवडव°.
 १९ G पशुद्वे नपुंसक°.
 २१ G twice.
 २३ G एकवद्वचन°.
 २५ g B एवं विज्ञास्यामि इह.
 ४७७, २ G om. स.
 ३ G °ङ्गिगस्येति.

- ५० पं०
- ४७७, ८ G °प्रयोगे स्वात्.
१ G तर्ह्यव्ययानां सं०.
- ४७८, २ G अनञीति.
२ G कर्मधारय.
६ G परस्य लिङ्ग.
७ g om. यथा; B °स्समासस्यापि स्वा०.
१०, ११ B om.
१३ G om. अलंपूर्व.
१४ G °समासेषु.
२० G om.
२३ G °पसर्जनह्रस्वत्वं.
- ४७९, १ G om.
२ G °दिङ्मते.
४ G व्यङ्गौ च द्वौ.
६ G °ज्ञेवं शक्यं.
८ G परस्येव परवसिति। कथं तर्हि। पर-
स्येव.
१३ E g B °रभ्यते.
१३ E g B समानाधिकरणो भ०.
२० E g B om. सूक्तवाकः.
२३ G नपुंसकत्वं २ व०.
- ४८०, १ g B K om.; G पर्य सं०.
६ G स्त्रियां २ भा०.
७ G E K om.
१० G नलोपश्च २ वा.
१० B om. दद्यातक्षम् दद्यातक्षी.
१२ G न पात्रादिभ्यः पात्रादिभ्यश्च प्रतिषेधो
२ व०; E नं पात्रादिभ्यः पात्रादिभ्यः प्र-
तिषेधो व०; K om. पात्रा...वक्तव्यः.
१४ G अर्धर्चादय २ इति.
१४ g & in marg. E कषायं कषायः.
१५ g B & by alteration E सारकं सारकः.
१५ G तत्तर्हि तथा निर्वेशः कर्तव्यः। न क-
र्तव्यः। बहुवचन०.
- ४८१, १ g B here & below °नुकाथितमात्रम्.
३ G °मैव यदनु०; g B °मैवानु०.
६ G °त्रेद्रूपस्य लोपे.
७ G °शात्तमेव व०; B °शात्तत्वं व०.
८ g B & by alteration E here & below
अशादेश०.
१३ G om. शिल्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम्.
१६ B न वांत्यवि०.
२० G अर्थवन् अकार०.
२२ G °वचनप्रयोजनं.

- ५० पं०
- ४८२, ३ g B om. कृते; in E struck out.
३ g B & by alteration E एतद्गुसात् ०
६ G पूर्वं उसात् ०.
७ G कृते प्रत्ययः पूर्वं उसात् ०.
१६ G ऽधिकारा भवति।.
२० E g B om.
२१ कर्तव्यम्; E वक्तव्यं; g B वक्तव्यः.
४८३, १ G °दिषु आवेशेषु कृतेषु.
१५ B om. घिस्त्यम्.
२२ G वक्ष्यामीति.
४८४, ६ E g B भार्थधानुक्ते वि०; G °विषय
एव। तत्रा०.
१३ G यदयं लब्धं.
१५ G तत्र कर्तव्यं भवति.
२४ G प्रघस इति.
४८५, ४ G वधादेशे.
७ g B K om.
१७ G °नुबंध क्रियते.
१७ G क्त विशेषणार्थम्; B विशेषणार्थः.
४८६, १ E g B गाकुटादिभ्य इति शुच्यं.
६ G om. प्रयोजनं; ख्याञि.
७ G भवतीति.
८ G E g B om.
११ G om.
१२ G & originally E कारकेति.
१६ G मेरितीति.
१७ G समा शेषा.
२० B °पदानां डेरत्वं.
२३ G कशादिः आशोस्वस्ख्यादिः.
४८७, १ G ख्याञ्कशाञ्चौ; g कशाञ्ख्याञ्चौ.
२ G ख्याञ्चि कशादिश्च ख्यादिश्च.
४ G कशादिर्भ०; ख्यादिः.
७ G यत्वं भविष्यति।.
८ G om. प्रयोजनं; E g B & Kaiyata
ऽशुञ्चिभिः.
१ G सौप्रख्येय इति...सौप्रख्येयः.
१० E g om. च्छो भवति; G वृद्धाछो भव-
तीति.
१३ G E पुंख्यानं.
१५ G E पर्याख्यानं.
२० g B om. परिसंचक्ष्याः.
४८८, १ E om.
८ G om. प्रतिषेधे.
१० G अपीत्येवं.

- ४८८, १३ G नाप्यघमप्रोः; E g नाप्यप्यघमोः.
 १५ G भवति.
 १६ B om. उदजनम्.
 ४८९, २ B om.
 ५ G om. अपर आह । अणिप्रोः.
 ९ G in marg. खारिः पा°.
 ४९०, ६ G कर्तव्यं तेनैतत्कृतमिति.
 ७ E g B om. वक्तव्य.
 ८ E g B om. च.
 १० G °जः एवं च; B om. च.
 १२ E g B om. भविष्यति.
 १७ G गर्गमयं.
 २० G आंग्यः वांग्यः स्त्रिय.
 ४९१, २ B om. गर्गवस्तवाजा इति.
 १० G भवति.
 १५ G भवतीति.
 १७ G भवतीति.
 ४९२, ३ E तदेवमपि.
 ४ E g B यद्येवमविद्येवे°.
 ५ E g B अत्रापि प्रा°.
 ९ G °काश्यापिका.
 ९ E g B K गर्गभागोविकामहणं वा निय-
 मार्यम् । गर्गभागोविकामहणं वा क्रियते
 तन्नि°.
 १४ G om. नैष देशः .
 १८ ऽत्रय; G in marg. ऽन्वयः पाठा°.
 २१ G भाष्यं लुका.
 २२ G भाष्यं प्रति°.
 २२ G in marg. अर्थतत्त्वम्; g B °त्रार्थ-
 स्य त°.
 ४९३, ५ G अजाहीनामिति किम् ।
 ६ G om. आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्.
 ६ G एकद्वयोवैति.
 १० G समुदायः.
 ११ G om. ये.
 १४ G ज्ञापनार्थम्; in marg. का.
 १५ G प्राग्ग्रहणं.
 १५ G इत् प्रा°.
 १९ E g B गोपवनादिप्रति°.
 ४९४, ३ E g B om. एव; G in marg. इद्वे
 चाइद्वे चेति पाठांतरं.
 ३ g B भट्टक°, भ्राष्ट्रिक°.
 ८ G om.; E g B om. the following
 आगस्य°...कर्तव्यम्; K has both.

- ४९४, २० G प्रत्ययांतयोपि प्रा°.
 २१ E g B om. हि.
 ४९५, ६ g B विरोक्तः.
 ६ g B & by alteration E° मूकारग्रहणम्.
 १३ E g B निर्देशादेव व्यक्तं
 १४ उक्तमेतत्; K वक्तव्यमेवैतत्.
 १८ G °पदस्य वचनं क°.
 १८ G & by alteration E आत्मनेपदे बौ.
 २० G एकवचने ये तथासी इति वा वक्तव्यं
 तत्रावश्यं.
 ४९६, ४ E g B °मयं तु खलु.
 ११ E g B अस्य भवतो.
 १३ G om. इति.
 २० g B om.
 २२ g om. वा.
 २४ G भवति इति.
 ४९७, २ g om.
 ४ G पदस्य.
 ५ g B सुबंतत्वात्स्वि°.
 १४ g B om. स्वरः.
 १६ g निघातसिद्धिः; B निघातासिद्धिः.
 १७ g B निघातसिद्धि°.
 २४ E g B लिङ्ङतेन.
 २४ G न जहार हार°; B न जाहार हा°; g
 न चकारयां न च—हारयांमिति.
 ४९८, १७ G E g B °बेधार्थः; K °बेधार्थम्.
 १९ g B om.
 ४९९, २ G अपादाने ष°.
 ५ कर्मप्रवचनीययुक्ते; G & originally E
 इह.
 ९ G & originally E तदा षचनीप्रतिषेधः.
 १३ G नदीसमासाः.
 १६ G पूर्वविप्रतिषेधेन.
 २२ G om. च.
 ५००, १ B om.
 १ G °कृतेषु प्राप्नोति शब्दां°.
 १० G प्रामुख्यव्यतिरेकनिष्ठा भवति.
 १२ G समसंख्यार्थेनापि.
 १४ E g B om. एकद्वयनिर्देशात्.
 १५ E g B °स्मिन्नेकद्वये सति.
 २१ E g B om. उभयमित्याह.
 २२ E g B °किटिकम्, °किटिकानि.
 २३ G after °पिठरापि ॥, अथवांतर्बते ष-
 वस्या भविष्यति । आंतर्बाहेकार्यत्वे-

४० पं०

- ५००, कार्यो द्वयस्य द्वययो बह्वस्य बह्वर्थ
इति ॥
२५ G उन्तरा.
२६ E g B भवति.
५०१, २ G किप्रयोजनं शिक्करणम् ।
१३ G डेलोपाहोपो.
१३ G & originally E अनंगस्वात्.
२१ G डा आ डा रो; in marg. डा आ

४० पं०

- ५०१, भारौ पाठान्तरं.
२३ G भविष्यति.
५०२, ६ G om. भवति.
७ G & originally E om. च.
१६ G उत्सर्गो ह्यभि°.
१८ G न ताव°; g तेन न ताव°.
२१ G °पवादा ल°.
२४ G लोप्स्यते तच्च न.

CORRIGENDA.

- Page 101, l. 7 and 11, नाप्रतिषेधात् and अप्राप्तेर्वा should have been printed in small type, and without the figures २ and ३.
- P. 181, 21, भेर्यापातवत् should have been printed in small type; the figure ५ should stand after विशोष्यन्ते in l. 13.
- P. 302, 11, read अपाहानसुत्तराणि धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्के गां शोषि धनुर्विध्व-
सीति ॥ ३० ॥
- P. 303, 1, read करणं पराणि साध्वसिच्छिनन्ति ॥ ३२ ॥
— 3, read अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति ॥ ३३ ॥
— 5, read अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति ॥ ३४ ॥
- P. 8, 23; 11, 7, read तद्यथा.
- P. 19, 11, read °श्चोद्यत.
- P. 21, 8, read तिङ्गतिङ्गः.
- P. 25, 7, read सप्तदश प्रादेश°.
- P. 28, 10, read ह्यो वैलीति.
- P. 30, 12; 38, 20; 81, 19; 114, 15; 191, 21, read ते मन्यामहे.
- P. 42, 15, read मा भूवन्निति.
- P. 43, 3, read °निवृत्त्यर्थम्.
- P. 63, 3, read मा भूत्.
- P. 69, 20, read त एवं.
- P. 82, 9, read ते संख्या°.
- P. 118, 20, read संरेहः ।
- P. 132, 6, read °तिषेधे पृथ°.
- P. 139, 9, read ईकारान्तात्.
- P. 190, 13, read च्छाजा°.
- P. 218, 4, read श्वेदेवसुच्यते.
- P. 234, 4, read °र्वन्कव्या स्यात्.
- P. 247, 16, read °शम्बदधः.
- P. 261, 15, read ते व्यवसित°.
- P. 322, 23, read नैकस्मिन्न.
- P. 329, 19; 334, 1, read प्रच्छि.
- P. 366, 4, read संबन्ध.
- P. 434, 8, read कृतौ.
- P. 479, 8, read कथं तर्हि । परस्येव.

